

Eesti Vabaõhumuuseumi Toimetised 2

Alevist vallamajani

Artikleid maaehitistest ja -kultuurist

From borough to community house

Articles on rural architecture and culture

Tallinn 2010

Raamatu väljaandmist on toetanud Eesti Kultuurkapital.

Toimetanud/ Edited by: Heiki Pärdi, Elo Lutsepp, Maris Jõks

Tõlge inglise keelde/ English translation: Tiina Mällo

Kujundus ja makett/ Graphic design: Irina Tammiss

Trükitud/ Printed by: AS Aktaprint

ISBN 978-9985-9819-3-1

ISSN-L 1736-8979

ISSN 1736-8979

Sisukord / Contents

Eessõna	7	Foreword	9
Hanno Talving		Hanno Talving	
Ülevaade Eesti vallamajadest	11	Survey of Estonian community houses	45
Heiki Pärdi		Heiki Pärdi	
Maa ja linna vahepeal I	51	Between country and town I	80
Marju Kõivupuu		Marju Kõivupuu	
Omad ja võõrad koduaias	83	Indigenous and alien in home garden	113
Elvi Nassar		Elvi Nassar	
Setu küla kontrolljoone taga – Lõkova		Lykova – Setu village behind the control line	
115		149	

Elo Lutsepp
Asustuse kujunemine ja
ehitustraditsioonide püsimine
Peipsiääre vallas. Varnja küla 153

Kadi Karine
Miljööväärtuslike Virumaa
rannakülade Eisma ja Andi väärtuste
määratlemine ja kaitse 183

Joosep Metslang
Palkarhitektuuri taastamisest 2008.
aasta uuringute põhjal 197

Elo Lutsepp
Evolution of settlement and persisting
building traditions in Peipsiääre
commune. Varnja village 179

Kadi Karine
Milieu-valuable costal villages of
Virumaa – Eisma and Andi: definition
of values and protection 194

Joosep Metslang
Methods for the preservation of log
architecture based on the studies of
2008 222

Eessõna

Eesti Vabaõhumuuseumi toimetiste teine köide sisaldab 2008. aasta teaduspäeva ettekannete põhjal kirjutatud üpris eriilmelisi kirjutisi. Omavahel ühendab neid ainult kaks põhiteemat:

- maaehitised ja maakultuur.

Hanno Talvingu artikkel annab rohkele arhiivimaterjalile ja välitööainele toetuva esmase ülevaate meie valdade ja vallamajade kujunemisest alates 1860. aastaist kuni Teise maailmasõjani. Uurimus ei keskendu ainult vallamajadele kui ehitistele, vaid käsitleb ka valdade endi arengut ja vastavat seadusandlust.

Heiki Pärdi kirjutises alevitest heidetakse põgus pilk seni vähe uuritud valdkonda meie ühiskonna ja kultuuri arengus 19.–20. sajandil. Alevite sotsiaalkultuuriline tähtsus seisnes eelkõige vahendajarollis linna ja maa vahel.

Marju Kõivupuu etnoloogiline artikkel käsitleb samuti võrdlemisi vähe uuritud teemat – meie talude ilu- ja tuluaianduse arenemist läbi ajaloo.

Elvi Nassari kirjutis puudutab Setu talu võimalikku rajamist Eesti Vabaõhumuuseumis ning kirjeldab lähemalt ühe Setu küla – Lõkova saatust. Sellest külast toodi paarkümmend aastat tagasi vabaõhumuuseumi taluelamu, et see siin üles ehitada.

Elo Lutsepp annab oma käsitluses ülevaate Peispsiaäre valla, eriti Varnja küla vanausuliste asustuse kujunemisest koos siinse arhitektuuri omapära avamisega.

Kadi Karine tutvustab kahe põlise Virumaa rannaküla Andi ja Eisma arhitektuuripärandit, hinnates selle miljööväärtuslikkust.

Omaette restaureerimise alajaotuse moodustab kogumikus Joosep Metslangi kirjutis, kus vaadeldakse lähemalt kolme vana hoone taastamist-korrastamist.

Heiki Pärdi

Foreword

The second issue of the transactions of the Estonian Open Air Museum comprises quite varied writings based on the papers read at the Science Day of 2008. There are only two main subjects connecting them – rural architecture and rural culture.

Hanno Talving's article, which is based on voluminous archival and fieldwork material, gives us a primary survey of the evolution of our communes and community houses beginning from the 1860s until the Second World War. The author's research is focussed not only on community houses as buildings, but also covers the development of communes and the corresponding legislation.

Heiki Pärdi's writing concerned with boroughs provides a cursory insight into the sphere in the development of our society and culture in the 19th–20th centuries, which so far has deserved negligible interest. The socio-cultural importance of boroughs was, above all, their role of a mediator between country and town.

Marju Kõivupuu's ethnological article also deals with a topic that has not been under thorough investigation until now – the evolution of the ornamental and vegetable gardening throughout history.

Elvi Nassar in her article speaks about the possible establishment of a Setu farm at the Open Air Museum as well as describes in more detail the destiny of a Setu village – Lykova. It was from this village that a few decades ago a farm

building was transferred to the Estonian Open Air Museum to be re-erected here again.

Elo Lutsepp in her treatment gives a survey of the evolution of the Old Believers' settlement in Peipsiääre commune and particularly in Varnja village, also dwelling upon the idiosyncrasy of local architecture.

Kadi Karine introduces the architectural heritage and milieu-value of Andi and Eisma – two ancient coastal villages in Virumaa County.

The article by Joosep Metslang constitutes a specific restoration subdivision in the collection, focussing on the restoration of three old buildings.

Heiki Pärdi

ÜLEVAADE EESTI VALLAMAJADEST

Hanno Talving

Eesti Vabaõhumuuseum, teadur

Valdade teke

Kuigi sõna „vald“ (skandinaavia laensõna tähenduses „võim“) on kasutusel olnud juba aastasadu, võib-olla ka -tuhandeid, andsid mõistele konkreetsema sisu 1802. ja 1804. aasta talurahvaseadused, millega loodi Eesti- ja Liivimaal vallakohtud. Ka enne nimetatud talurahvaseadusi tegutsesid üksikutes eramõisates mõisnike loodud ning era-talurahvaõigusele tuginevad vallakohtud. Esimene selline loodi 18. sajandi keskel Tuhalas, sajandi lõpul töötasid vallakohtud veel Kandle, Pajaka, Roosna-Alliku, Vaabina ja Vigala mõisas (Traat 1980: 37). Olgu veel lisatud, et Eestimaa kubermangus kaotati vallakohtud 1817. aastal (taastati 1866) ning Saaremaal loodi need 1819. aastal. Erakordselt oluline valdade tekkes oli ka päris-orjuse kaotamine 1816. ja 1819. aastal, mis pani aluse eestlaste omavalitsusele, sest siis loodi mõisate kaupa haldusüksustena vallad.

Esiolgu allusid vallakohtud mõisatele, näiteks määras mõis kohtu eesistujad ning ka kohtupidamises oli esikohal mõisale olulised küsimused: järelevalve halvasti majandavate peremeeste üle, „raudvara“ üleandmine, mõisavõlgade sissenõudmine jne (Traat 1980: 53). Aega 19. sajandi algusest kuni aastani 1866 võibki nimetada mõisavaldade ajaks – kus mõis, seal vald.

Valla- või kohtumajadest peale ühe erandi tollel perioodil juttu teha ei saa. Vallakohus käis koos mõisa määratud ruumides – tavaliselt kas valitseja- või teenijatemajas, harvemini mõisa peahoones. On teada ainult üks enne 1866. aastat ehitatud spetsiaalne kohtumaja – Kambja kihelkonna Vana-Kuuste vallas Tartumaal. Nimetatud hoone ehitati 1863 mõisa majandusõue Vana-Kuuste vallakirjutaja ja ühtlasi mõisavalitseja Georg Simoni ettepanekul. Madal kelpkatusega, ruudukujulise põhiplaaniga maakividest hoone ehitati mõisa antud materjalidest ning läks maksma veidi üle 300 rubla. Kohtumajas oli vähe ruume: eestuba, mida kasutati ooteruumina ja suuremate koosolekute pidamiseks, tagatuba kantseleiks ja kohtu istungiteruumiks, arestikambrid ning vallakasaka eluruum. Selles hoones töötas Vana-Kuuste vallavalitsus ja -kohus 1876. aastani ja pidi siis mõisa nõudmisel ehitama endale mõisast kaugemale uue vallamaja (Traat 1985a: 132).¹

---

¹ Vana-Kuuste esimene kohtumaja on säilinud tänapäevani.

1866. aasta vallareform

Eesti valdade ajaloos tähistab murrangut vallad mõisa järelevalve alt vabastanud Balti kubermangude vallakogukonnaseaduse vastuvõtmine 1866. aastal – seda tähtsustatakse iseseisvate omavalitsuste tekkeajaks. Selle seadusega eraldati mõisa- ja vallamaad, kohustati valdu asutama vallakoole, loodi vallavanema ja palgalise vallakirjutaja (hilisema nimetusega vallasekretäri) ametikoht, samuti moodustati vallavolikogu jne.

Vallamajade suhtes oli ülioluline nõue, millega kohustati vallakohtud üle viima mõisatest vallamaadele, mis pani aluse spetsiaalsete majade ehitamisele. Vallakogukonnaseadus ütleb: *Kogukonna täiskogu nii hästi kui ka volimehed tulevad kokku kogukonna majas ja seal peab kogukonna kohus oma kohtu päävad. Kus sellele tarvis parajat tuba ei ole ehk mõisa vanema poolest seks täieste ja kindlaste ei anta, seal peab kogukond niisugust kogukonna maja oma kuluga ehitama ja ülespidama.* (Ojala 1995: 12.) Järgnevates määrustes anti juba täpsemaid juhtnööre kogukonnamajade sisustamise kohta. Nii pidi nendes tingimata olema kohtukull ja kohtulaua kalevine kate, kogukonna pitser ning kogukonna raha hoidmiseks kahe luku ja võtmega tulekindel kast (Ojala 1995: 13).

Väikeste mõisavaldade vallamajad

Pärast 1866. aasta vallareformi ehitati esimesed vallamajad teadaolevalt 1867. aastal Mäksale ja Toolamaale, 1868. aastal valmis kaheksa uut vallamaja (Traat 1985a: 133). Nood esimesed kohtumajad (vallamaja tolleaegne nimetus) olid väga lihtsad ja väheldased ehitised, mis ei erinenud kuigivõrd kehvematest talutaredest.

Seesugustes vallamajades oli enamasti kaunis vähe ruume. 1879 ehitatud Kähri kohtumajas oli neid kõigest neli: 15 m² suurune kohtutuba, 22-ruutmeetrine elutuba ja ca 4-ruutmeetrine arestikamber ning sama suur võõrus. Ruuminappus tingis selle, et üht tuba kasutati mitmes funktsioonis. 1874. aastal ehitatud Meeri vallamajas Tartumaal kasutati vallakirjutaja kööki ka kantseleina ning eespool

1870. aastal ehitatud Viiratsi vallamaja. Foto Eesti Vabaõhumuuseum.

nimetatud Mäksa vallamajas oli käskjala korter ühtlasi ka ooteruumiks (EAA f 367 n l s 530 l 4 ja f 367 n l s 990 l 56).

Majandusliku kitsikuse tõttu ehitati vallamaju ka kokku koolimajaga ning koolimeister täitis väga tihti vallakirjutaja ülesandeid. Näiteks Tartumaal Pilkuse vallas paiknesid kool ja vallavalitsus enne uue vallamaja valmimist 1900. aasta paiku ühe katuse all. Vana vallamaja ühes otsas asus klassiruum ning teises vallavalitsuse kantselei ja vallakasaka korter. Viimane täitis ühtlasi ka ooteruumi ülesandeid ja selle ühte nurka oli ehitatud puur ehk arestikamber. Klassiruumi ja vallavalitsuse vahel paiknes omakorda kolmest toast ja köögist koosnev kooliõpetaja korter (EAA f 367 n l s 221 l 89). Selliseid, pärast vallaseadust ehitatud lihtsaid ja tagasihoidlikke vallamaju on säilinud äärmiselt vähe.

Loomulikult ei olnud mitte kõik enne 1890. aastaid ehitatud vallamajad kehvapoolsed, vaid nende hulgas oli ka väga esinduslikke ehitisi. Teistest eristuvad näiteks Uue- ja Vana-Vändra ning Vigala vallamaja. 1875 ehitatud ja 6000 rubla

Vigala vallamaja. Foto Eesti Filmiarhiiv.

maksma läinud Vana-Vändra vallamajas oli tervelt 15 ruumi (EAA f 1032 n 1 s 1)². Eriti uhked ja isikupärased olid 1877 ehitatud Vigala ja 1885 valminud Uue-Vändra vallamaja. Vigalas oli ehitusmeistriks Reinhold Eindorf, ettevõtmist toetas ka Vana-Vigala mõisnik parun Uexküll, kes lasi valmistada hoone plaani. Vigala vallamaja on huvitav veel seetõttu, et 16. jaanuaril 1906 põletasid selle karistussalklased kindral Bezobrazovi käsul, kuna hoonest kujunes üks 1905. aasta revolutsioonisündmuste keskus. 1907 taastati hoone endisel kujul, vaid pisut selle ruumijaotust muutes (Aitsam 2006: 293). Kahjuks rikuti see, üks stiilsemaid Eesti vallamaju, 1950. aastail teise korruse peale ehitamisega ära. Aga peaaegu muut-

2 Hoone õnnistamisel pidas kõne 1872–1874 siin vallakirjutaja olnud C. R. Jakobson, kes oli ka üks maja ehitamise initsiaatoreid. Muu hulgas ütles ta: *Haleda meelega üksi võime neid valdasid siin meelde tuletada, kes seda oma kõige ülemat õigust [vallamaja ehitada] nagu popsi nurkadesse ära peidavad või pealegi armupalukestest elavad ja seal koos käivad oma vallaasju toimetamas, kus neid haleda meele poolest, et nad ise nii väetid on, sallitakse. Need vallad on nagu väetid karjad kevadajal, keda peab tõstetama ja toetatama, aga kes ei taha kosuda. Igale rahvale, kes oma priiust tunneb, on tema nõukogu majad tema suurem uhkus. Ka oma maa kohta võime ütelda, et ühe kogukonna vallamajast ära võime tunda, missuguse vaimujärje sees vald seisab.* (Traat 1985a: 137.)

Uue-Vändra vallamaja. Foto Eesti Ajaloomuuseum.

matul kujul on säilinud Rõusa külla ehitusmeister Toomas Tetsmanni ehitatud ja 6000 rubla maksuma läinud Uue-Vändra vallamaja. Hoone ehitamisel on eeskuju võetud tuntud ärkamisaja tegelase Jaan Tammanni Sikana haiglast, mida see üpris täpselt jäljendab.³

1889. aasta kohtu- ja talurahvaasutuste reform

Üks Eesti vallamajade arenguloo olulisemaid mõjutajaid oli 1889 jõustunud Balti kubermangude kohtureformi ning talurahvaasutuste ümberkorraldamise seadus, millega kehtestati kindlad nõuded kohtupidamise ruumidele. Kohtupidamiseks pidi olema omaette kohtutuba laual asetseva kohtupeegli ehk kohtukulliga. See oli kas puidust või metallist kolmnurkne püstprisma, mille tahkudele oli kleebitud

---

3 Võimalik, et Jaan Tammann oli ise ka Uue-Vändra vallamaja projekti autor, kuna ta oli ettevõtjana tegev mitme õigeusukiriku ja Tori vallamaja ehitamisel, samuti on tema tehtud Vana-Vändra vallamaja plaan (EAA f 1032 n 1 s 1).

Keila vallamaja sisevaade. Foto Maret Tamjärve erakogu.

Peeter I kolm ukaasi käitumisjuhendiks kohtumõistjatele (Traat 1980: 130). Lisaks sellele nägi seadus ette, et oma järge ootav tunnistaja ei tohi teiste tunnistajate kuulamise juures viibida; kohas, kus kohtumehed asja kaaluvad, ei tohi juures olla kõrvalisi inimesi. Nende nõuete tõttu tuli ehitada vallamajja kaks uut ruumi: tunnistajate ja nõupidamiste või otsuselangetamise tuba. Seadus sõnastas ka nõude, et arestimõistetuid peetakse kinni vallakohtu sisse seatud ruumides. Sellest omakorda tulenes, et vallamajadesse tehti nii arestikambrid kui ka vahimeheruumid (Ojala 1995: 15).

1889. aasta seaduse täiendamiseks anti järgnevail aastail välja mitu juhendit uute nõuete ja täpsustustega kohtumajadele.⁴

1889. aasta seadusega kehtestati uued, tsaar Aleksander III monogrammiga

⁴ Eestimaa kubermanguvalitsuse instruksioonis (1890) kõrgemaile talurahva- ja vallakohtuile nõutakse, et vallakohtu istungit külastavate isikute kohad peavad olema eraldatud võrega paikadest, kus viibib kohus ning arutletavas asjas osalevad isikud. Võre oli treitud pulkadest, ca meetrikõrgune balustraad. Juhend nõudis ka kohtutoas protokollide jaoks tulekindla raudkasti olemasolu ning peale kohtukulli veel pühakuju ja keisri pilti. (Ojala 1995: 15.)

pronksist ametirahad, mida kohtu eesistujad ja vallavanemad kandsid ketiga kaelas, vallakohtunikud ja vallavanemate abid rinnas (Leimus 2006: 52). Sama seadusega võeti kasutusele ka uus vallaametnike ja -kohtunike valimise süsteem – balloteerimine. Viimane tähendas hääletamist kuulikestega, mida valla täiskogu liikmed lasksid kas valgesse (poolt) või musta (vastu) kasti. Seesugune viis oli märksa kiirem ja tekitas vähem segadust kui senine sedelitega hääletamine.⁵

Talurahvaasjade komissarid ja väikeste mõisavaldade liitmine

1889. aasta reformi järgmise olulise sammuga kaotati kihelkonnakohtud – valdade senised järelevalveorganid – ning seati sisse talurahvaasjade komissari ametikoht. Enamikus maakondadest oli kaks komissari, välja arvatud Järvamaa ja Saaremaa, kus oli ametis üks, ning Läänemaa, kus Hiiumaa tõttu oli ametis kolm komissari. Valdavalt olid komissarid venelased või baltisakslased, Läänemaa Haapsalu jaoskonnas aga eestlane D. Vares (Traat 1985a: 134).

Talurahvakomissarid olid uut tüüpi vallamajade ehitamise algatajad Eestis. Just komissarid esitasid 1866. aasta vallaseadusele tuginedes range nõude, et igal vallal peab olema eraldi esinduslik vallamaja, kus oleksid eriruumid nii vallaasjade ajamiseks kui ka kohtupidamiseks.

1900 eraldi raamatuna välja antud Eestimaa Kubermangu Talurahvaasjade Komisjoni instruksioon vallaametnikele võtab hästi kokku vallamajade kohta käivad reeglid. Selle järgi pidid vallavalitsuse hoones olema järgmised ruumid: koosolekusaal, kohtumeeste nõupidamistuba, tunnistajate tuba, kaks arestikambrit (üks meestele, teine naistele), vallavalitsuse ja kohtu kantselei ruum, vahimehe tuba ning vähemalt kahest toast ja köögist koosnev vallakirjutaja korter (Ojala 1995: 17). Siia võib lisada ühe eriotstarbelise ruumi – nn komissari tuba, mis tuli ehitada ülemuste peatumisruumiks (Traat 1985a: 135). Senistel, mõisate järgi kujunenud

---

5 Uus kord sünnitas esialgu ka omajagu elevust. Postimees kirjutas: *Kilingi vallamajas toimusid uute vallaametnike valimised 25. ja 26. oktoobril esimest korda palloteerimisega, mis rahvale kangesti nalja tegi, nõnda et valimiste munakestele ja valimiskasti aukudele mitmesuguseid naljakaid nimesid anti. Kõige rohkem tegi nalja, et keegi naljahammas oli ühele vallavanema kandidaadile lisaks munakestele paar kartohvlet lisaks poetanud.* (Postimees nr 246, 2. november 1893.)

väikevaldadel, kogukonnaliikmete alammääraga 200 meeshinge, oli selliseid vallamaju majanduslikult võimatu ja ebaotstarbekas ehitada, mistõttu talurahva-asjade komissarid ühendasid need vallad. Rohkem kui tuhandest Eesti vallast jäi pärast liitmist järele 365 – Eestimaa kubermangus 132 ja Liivimaa Eesti-osas 233 valda (Uuet 2002: 11).

Uut tüüpi vallamajad

Pärast valdade liitmist 1890. aastate alguses kerkis päevakorda ühendvaldadele uute vallamajade ehitamine. Esimesena tuli lahendada vallamaja maa- ja asukohaküsimus. Uute vallamajade asukohaks püüti valida paik valla keskel, et vahemaa eri nurkadest vallamajani oleks enam-vähem võrdne. Selletõttu ei tehtud vallamaju mitte alati ajaloolistesse keskustesse, kirikute või suuremate külade lähedusse, vaid küllalt tihti paiknesid nad omaette. Näiteks Küti vallamaja ehitati 1894 Viru-Jaagupi alevikust eemale Kehala külla. Vallamaja asukoha määras ära teedevõrk ning asjaolu, et ligiduses ei tohtinud olla kõrtsi (Traat 1985b: 131).

Vallamaja asukoha valik ühendvallas teinokord endiste väikevaldade elanike vahel suuri vastuolusid ja vaidlusi. Üks ilmekamaid juhtumeid leidis aset Harju-Jaani kihelkonnas ühendatud Peningi vallas, kus eri kogukonnad ei suutnud kuidagi uue vallamaja asukoha suhtes kokku leppida.⁶ Ka teistes valdades jõuti harva uue vallamaja asukoha suhtes täielikule üksmeelele ning seetõttu tuli otsustada see küsimus vallavolikogus hääletamisega.⁷ Vallamaja asukoha valikut mõjutas ka maaküsimus, sest talurahvakomissarid jälgisid üsna tähelepanelikult,

6 1897 käis Peningi valla volikogu uue vallamaja asukoha asjus koos kümme korda, enne kui jõuti otsusele ehitada vallamaja kihelkonna keskaika Raasikule Harju-Jaani kiriku ligidusse. See otsus ei meeldinud siiski Kiviloo, Peningi ja Perila kogukonnale, kelle esindajad volikogus nurjasid neljal korral uue vallamaja ehituse väljapakkumise. 27. veebruaril 1898 langetas volikogu lõpuks kompromissotsuse ehitada valda kaks vallamaja: üks kivist Harju-Jaani kiriku juurde ja teine puust Peningi kogukonda Saku talu maa peale. Saalomonlikust otsusest hoolimata jäid pinged eri kogukondade vahel püsima, mispeale 1. septembrist 1898 lahutati ühinenud Peningi vald jällegi kaheks, Raasiku ja Peningi vallaks (Postimees nr 262, 22. november 1897; nr 52, 5. märts 1898; nr 175, 10. august 1898; nr 238, nr 220, 1. oktoober 1898).

7 1892 hääletas Porkuni volikogu uue vallamaja asukoha üle. Volikogu kümme liiget tahtis, et uus vallamaja ehitataks Assamalla külla vana vallamaja juurde, viis liiget aga seda meelt, et selle peaks püstitama hoopis Kadila külla (EAA f 68 n 1 s 305 l 18). Kurioosne vaidlus leidis aset Kihelkonna vallas. Nimelt otsustas Kihelkonna volikogu 23. novembril 1891, et uus vallamaja tuleb ehitada Viki külla, kuid selle vastu astus vallakohtu eesistuja Jakob Vakker, kes kihutas rahvast otsuse vastu üles ja teatas, et kohtumaja ehitatakse sinna, kuhu tema käsib, ehk Kehila külla. Vallavanema kaebekirja peale oli lõpuks sunnitud sekkuma Saaremaa talurahvaasjade komissar ning vallamaja kerkis ikkagi Vikile (EAA f 374 n 1 s 1853).

et uusi vallamaju ei ehitataks maale, mille omandiõigus polnud üheselt selge. Mitmes paigas oli mõis omaaegsed vallaehitised püstitanud suulise kokkuleppe järgi saadud maadele, mis mõisaomaniku vahetudes tekitas siin-seal ägedaid kohtuvaidlusi. Ühest seesugusest juhtumist kirjutas ajaleht Olevik: *Nagu teada, on mitmes paigas valdade ehitused, nagu magasiaidad, vallamajad, koolimajad mõisa maa peale ehitatud, mis ainult arukorral mõisa küllest lahutatud on. Sellest tuleb, et kogukondadel väga harva tunnistusi ette näidata on, et see maa, kus pääl ta hooned seisavad, tema päralt on ja mil teel ta seda saanud on. Mitu aastat tagasi andis Pala mõisa omanik paron Krüdener Pala valla valitsusele luba mõisamaa pääle magasiaita ehitada ja lubas a. 1877 veel ühe teise tüki pääle vallamaja üles teha. Mõne aasta pärast läks Palamõis paron Wolfi kätte, kes pärima hakkas, kust vald nende maatükkide kohta omale õiguse on saanud. Et vallavalitsusel mingit dokumenti ette näidata ei olnud, nõudis paron Wolf, et mõlemad mõisa maa pääle ehitatud hooned maha kistud pevad saama, sest et ta seda maad muu asja pääle tarvitada tahta. Vallavalitsus ei täitnud seda nõudmist ja paron Wolf kaebas asja Riia ringkonna kohtusse. Vallavalitsusel oli aga paar tunnistusmeest, kes veel mäletasivad, et see maa paron Krüdeneri poolt vallale kingitud on. Kohus mõistis siis paron Wolfi kaebduse tühjaks ja vallavalitsuse nõudmise pääle teda kohtu kulud maksma. Otse samasuguse kaebduse oli Uue-Kirepi-Koikküla mõisa omanik v. Glasenapp säälse vallavalitsuse vastu sisse andnud, kus samasugune otsus mõisteti.* (Olevik nr 27, 5. juuli 1893.)

Enamasti uue vallamaja krunt osteti. Müüjaks oli tavaliselt mõis, kuid ka talukohtade omanikud. 1894 ostis Palmse vallavalitsus mõisnik A. von der Pahlени käest 100 rubla eest uue vallamaja tarbeks 1104 ruutsülla⁸ suuruse maatüki Võsu-Metsanurga külla (EAA f 66 n 1 s 212). Juuru vallavalitsus ostis 1892 uue vallamaja jaoks 800 ruutsülla suuruse krundi 100 rubla eest Kadaka talu omanikult Kaarel Freimannilt (Juuru vallavalitsuse arhiiv). Uue vallamaja krundi oli võimalik ka rentida. Näiteks andsid Kaarli mõisnik von Wittinghof Sõmeru ja Vihula mõisnik von Schubert Vihula vallale vallamaja krundi kasutada sümboolse, üherublase aastarendiga (EAA f 66 n 1 s 184 ja s 212).

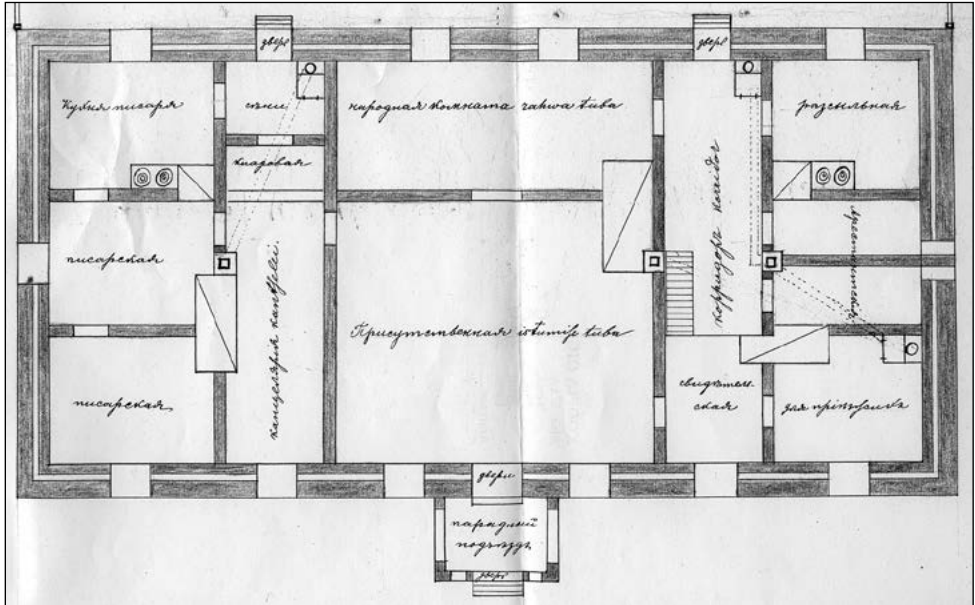
---

8 1 ruutsüld = 4,55 m²

Üllatavalt palju oli juhtumeid, kus mõisaomanikud maa vallamajade tarbeks lihtsalt kinkisid. Küllap oli see mõisniku jaoks prestiižiküsimus, et vallamaja paikneks just tema mõisa maa peal, kuigi nõukogudeaegsed uurijad nägid selles ka teatud tagamõtteid. Nii vihjab August Traat, et see võimaldas mõisal valda teatud sõltuvuses hoida ning et oli juhtumeid, mil mõis omakasust lähtudes lubas krundi mõnele kõlbmatule maalapikesele või mõisakõrtsi naabrusse, et suurendada viimaste tulukust (Traat 1985a: 135). Artikli autor näeb siiski sagedases vallamaja tarbeks maa kinkimises mõisa ja valla kogukonna ajalooliselt tihedate sidemete ning paranevate suhete mõju. Näiteid maa kinkimisest vallamajadele võib tuua palju.⁹ Üsna sageli tuli ette, et vallamaja ehitati krundile, mille vald oli muretsenud juba varem mingi teise hoone jaoks. Mitu vallamaja, nagu näiteks Kiu (1900) ja Piirsalu (1893), kerkis koolimajade naabrusse või magasiaitade juurde, nagu Paatsalu (1891). Enne vallamaja ehitama asumist tuli koostada selle plaan ehk projekt. Plaani võis koostada keegi vallavalitsuse või volikogu liikmetest, kuid sagedamini olid koostajajaks ehitusmeistrid. Näiteks kavandas Rae vallamaja (1894) plaani ehitusmeister Kristjan Einmann (EAA f 2639 n 1 s 123), Nõva vallamaja (1902) plaani vallatalitaja ehk -vanem Jaan Targama (EAA f 2649 n 1 s 3). On teateid ka selle kohta, et vallamaja plaani on koostanud mõisahärra, nagu Kunda-Malla vallamaja puhul Kunda mõisnik Girard de Soucanton (EAA f 3881 n 1 s 1 l 144).

Uute vallamajade plaanide ja ruumilahenduste koostamisel oli võtmeroll siiski talurahvaasjade komissaridel. Väga sageli andsid komissarid valdadele ette vallamaja ehitusplaani esialgse visandi, mida kohapeal täpsustati. Kui vallamaja projekti oli koostanud vallavalitsus või ehitusmeister, pidi selle kinnitama ja heaks kiitma talurahvakomissar, kes tihti tegi plaani muudatusi. Mitmel juhul andsid komissarid

9 19. septembril 1894 teatas vallavanem Albu volikogule: *Albu mõisa omanik on Albu mõisa maast Sepakoplist kiriku teeäärast vastu kiriku maad ühe dessantini (1 tiin = 10 925 m²) maad Albu valla heaks valla maja ehituse jaoks selle maja aluseks ilma maksuta kinkinud. Selle peale otsustas omakorda volikogu „Albu mõisa omanikule Aleksander Karloviitsh von Lilienfeldtile kirjalikult kõigi ühendatud Albu valla nimel kõige südamelikku ja alandlikku tänu avaldada ja selle kingitud maa peale valla maja ehitada“ (Sokk 1996: 14). 1897. aastal kinkis Roosna mõisaproua F. von Baumgarten Nõmmküla vallamaja tarbeks 950 ruutsülda maad tingimusega, et kui edaspidi valdade muudatus peaks tulema ja nimetatud maa määratud otstarbeks mitte ei saa pruugitud, siis jääb see maatükk Roosna kogukonna omaks, aga mitte terve 10 valla pruukida, mis ühendatud Nõmmküla valla sisse käivad (Postimees nr 28, 4. veebruar 1897). Mõisnike kingitud on veel ka Ambla, Einmanni, Lähtru, Martna, Mäetaguse, Pajusi, Taali, Vohnja, Väätsa jt vallamajade krundid.*

Haaslava vallamaja plaan. EAA f 367 n 1 s 220 l 70.

valdadele uue vallamaja projekti, mille järgi tuli hoone valmis ehitada.¹⁰ Nii või teisiti, uute vallamajade kinnitatud plaanidel olid olemas kõik seadusega nõutud ruumid, mille heaks näiteks on 1897 valminud Haaslava vallamaja projekt.

Vallamajade piirkondlikud iseärasused

Kuna talurahvaasjade komissaridel oli projektide koostamisel ja heakskiitmisel määrav roll, kujunesid mõnes jaoskonnas uutel vallamajadel välja teatud piirkondlikud iseärasused. Ajaleht Postimees teatab 1894: *Saaremaa ühendatud valdadel on juba enamasti kõikidel uued majad valmis. Majad on ehitusplaani poolest kõik ühte moodi. Pääle ruumide ametlike talituste tarvis, on ka kirjutaja korter, vangimaja ja üks iseäralik tuba, kus maal ameti täitmise pärast sõitvad kroonu ametnikud korterit võtta võivad.* (Postimees nr 80, 11. aprill 1894.) Ühesuguste vallamajade ehitamine Saaremaal oli seotud sealse komissari J. K. Kassatski

¹⁰ Näiteks on Riisipere valla volikogu istungite protokollis kirjas, et vallamaja plaani andis ette Rapla jaoskonna talurahvaasjade komissar P. Djakonov (EAA f 2634 n 1 s 5).

Kihelkonna vallamaja. Foto Ragnar Sepa kogust.

aktiivse tegevusega, kes ühendas 118 väikevalda 19 uueks vallaks. J. K. Kassatski tõi Riias kubermanguvalitsusest uute vallamajade jaoks standardse ehitusprojekti, mille autoriks on peetud kubermangu nooremehitekti K. J. Pfeifferit (Traat 1985b: 131). See projekt nägi ette hoone, millel oli domineeriva kolmnurkfrontooniga, veidi eenduv keskosa, kus asusid kohtusaal ja vallakantselei. Vasakusse tiiba pidi tulema kirjutaja korter ning paremale käskjala eluruum ja arestikambrid. Sellise plaani järgi ehitati 1890. aastate algul enamikku Saaremaa valdadesse ühesugused vallamajad, milletaolisi mujal Eestis ei leidu. Osa valdu, nagu Abruka, Kärla, Loona ja Lümända, ehitas vallamaja kivist. Teised, nagu Hellamaa, Kihelkonna, Muhu-Suure, Pihtla, Torgu ning Uuemõisa, eelistasid puitu. Need vallamajad erinesid üksteisest ainult detailide ja pisut ka proportsioonide poolest. Saaremaa komissaril J. K. Kassatskil olid uute vallamajade rajamisel mängus oma erahuvid. Nimelt vahendas ta valdadele nn komissari toa ja teiste ruumide sisustamiseks mööblit, saades üle 2400 rubla vaheltkasu, mille pärast ta lõpuks anti kohtu alla (Traat 1985b: 133).¹¹

¹¹ Kohalik rahvas andis seepeale Kassatskile tabava hüüdnime – Passatski.

Albu vallamaja 1929. aastal. Foto H. Schultz. Eesti Rahva Muuseum.

Uute ühesuguste vallamajade poole püüdlas ka Järvamaa talurahvakomissar Jakov Duntsov. Otsene viide sellisele soovile on komissari kirjas Väätša vallavalitsusele 1892: *Soovides asuda kogu minu usaldatud kreisi ulatuses ühesuguste valla- ja kohtumajade ehitamisele, pidasin vajalikuks koostada antud ruumide jaoks üksikasjalist, seaduse nõudeid rahuldavat plaani* (Ojala 1995: 59). Kuigi uurijad pole nimetatud plaani leidnud, kõnelevad Järvamaal 1890. aastail valminud vallamajad sellest, et nende ehitamisel on järgitud ühesuguseid juhtnööre. Vallamajade ruumilahenduses on küll erinevusi, kuid hoonete üldised proportsioonid, fassaadilahendused ja ehiselemendid on äratuntavalt sarnased. Eriti tulevad sarnasused välja kivist vallamajade puhul. Nood on pikad, viilkatusega kolme korstnaga, krohvitud pae- või maakivihooned. Esiküljel asub keskne sissepääs (tagaküljel on otstes kaks sissepääsu) ja sellest kummalgi pool sümmeetriliselt

Aidu vallamaja Viljandimaal 1913. aastal. Foto Aivo Aia erakogu.

neli (harvem kolm) akent. Aknad ja ukсед on ääristatud krohvpiirdega, nurkades krohvliseenid või kvaaderdused, viilualuses sageli ümaraken. Sellise käekirja järgi on aastail 1893–1897 ehitatud Albu, Ambla, Einmanni, Esna, Kapu (hävinud), Koigi (hävinud), Kuksema, Nõmmküla (hävinud), Võhmuta, Väinjärve ja Väätša vallamaja.

1892 ilmus ajalehes Postimees teade: *Rakvere jaoskonna talurahva asjade komissari poolt on valdadele ette kirjutatud 15. detsembriks vallamaja plaani ehituskulude ja materjalide hinna suurusega sisse saata, mille järele komissari ise üleüldise plaani kokku seab, sest tuleva suvel tahetakse ühendatud valdade majade ehitusega alustust teha. Soovitatud on enamasti kivimajasid.* (Postimees nr 270, 30. november 1892.) Talurahvaasjade komissari Rakvere jaoskonna alal leitud tööpoolest hulk vallamaju, millel on sarnaseid jooni. Erinevalt teistest piirkondadest on Rakvere ümbruses palju suhteliselt väikesi ja madalaid, silmatorkavalt lameda viilkatusega vallamaju. Sellised on Rägavere, Undla (hävinud) ja Vohnja

puust ehitatud vallamajad, samuti Porkuni ja Vihula kivivallamajad. Viimastel on iseloomuliku tunnuseks otsaviilul kahe ümaraknaga piiritletud uhke kaaraken. Lisaks käsitletud piirkondadele on pea äravahetamiseni sarnased neljast Hiiumaa vallast kolme – Kõrgessaare, Käina ja Suuremõisa (hävinud) vallamaja, mis on kõik esiküljel kahe kinnise palkoniga võimsad maakivihooned. Huvitav on asjaolu, et nende kolme vallamaja ehitusmeistriks oli üks ja sama mees – Putkastest pärit Jaan Tammeveski (EAA f 3916 n 1 s 42 l 195). Vallamajade väljanägemist mõjutasid kahtlemata ka vastava piirkonna ehitustraditsioonid. Näiteks leidub Tartumaa vallamajade hulgas mitu kaunist tellisehitist. Viljandimaal leidub sealsete taluhäärberite sarnaseid rustikaalseid, massiivse poolkelpkatusega vallamaju.

Uute vallamajade ehitamine

Kui komissar oli maja plaani kinnitanud, võis vallavalitsus asuda hoonet ehitama. Selleks koostati esialgne kalkulatsioon ning volikogu tegi otsuse, mil viisil vallamaja ehitada – kas teha seda kogukonna jõududega või palgata ehitusmeister. Rakendati nii üht kui teist (ainult kogukonna jõududega siiski harva), kuid kõige sagedamini hoopis segavarianti. Viimane tähendas seda, et osa materjale (näiteks palgid) muretses vald või osa töid (sagedamini veotööd) tehti kogukonna jõududega. Näiteks 1893 sõlmiti Riidaja vallavalitsuse ja meister Mats Jõgi vahel vallamaja ehitamise leping, mille järgi kogu materjal ja vedu olid valla poolt, meistril tuli muretseda ainult naelad ja kitt (EAA f 3308 n 1 s 14).¹² Märkigem, et sugugi haruldased ei olnud sellised juhtumid, mil osa ehitusmaterjale kinkis vallale mõisnik.¹³ Vallamajade ehituse väljapakkumisest anti teada suuremates päevalehtedes ning kindlaksmääratud päeval kogunesid ehitusest huvitatud meistrid vähempakkumisele. Avanduse vallamaja tööde väljapakkumisel 30. jaanuaril 1897 oli kohal kaheksa meest: Oser, Peepson, Rumm, Maurer, Jäär, Ringenberg, Kedder ja Magum – kõik tuntud ehitusmeistrid (EAA f 3585 n 1 s 8). Enamasti

---

12 1902. aastal arutas Kunda-Malla volikogu ehitusmeister Jüri Oseri pakkumist, kas ta ehitab maja 6000 rubla eest algusest lõpuni või 2000 rubla eest, kui vald ostab materjalid. Volikogu langetas otsuse esimese variandi kasuks (EAA f 3881 n 1 s 1).

13 1897 kinkis Kuru mõisnik parun Maydell kivimaterjali Reinevere külla ehitatava Nõmmküla vallamaja jaoks ning Tamsalu mõisnik 20 kotti lupja (Postimees nr 281, 17. detsember 1897).

oli vallavalitsus selleks ajaks välja arvestanud ehitustöödeks sobiva hinna, millest kõige rohkem alla jätnud pakkujaga sõlmiti tavaliselt leping.¹⁴ Pärast sobiva ehitusmeistri väljavalimist sõlmiti temaga ehitusleping. See oli väga põhjalik – siin olid üksikasjalikult loetletud tingimused, millele uus vallamaja peab vastama, samuti kõik meistri ning valla kohustused ja õigused. Küllalt tavaline oli, et lisaks n-ö peatöövõtjale sõlmiti eraldi lepingud väiksemate ja spetsiifiliste tööde jaoks teiste ehitajatega. Enamikul juhtudel olid just pottsepatööd need, mille tarvis otsiti eraldi meister, kuid teinekord ka muudeks töödeks. Nii sõlmis Viljandimaa Suure-Kõpu vallavalitsus vallamaja sindelkatuse tegemiseks 1889 lepingu „heebreamehe“ Ruben Glükkiga (EAA f 3677 n 1 s 53). Tihti sõlmiti eraldi leping ka vallamaja kõrvalhoonete rajamiseks, mille vahel ehitas sama meister, teinekord aga mõni muu ehitaja. Üllatama paneb tolleaegsete vallamajade valmimise kiirus. Ka tömahukamad kivihooned ehitati tavaliselt valmis vähem kui aastaga, puust vallamajad teinekord napi poole aastaga.¹⁵ Vallamaja ehituse töötasu maksti meistrile tavaliselt välja mitmes osas. Kapu vallavalitsuse ja meister Johann Straussi vahel sõlmitud kokkuleppe järgi pidi viimane algusest lõpuni enda hangitud materjalist ehitatava vallamaja eest saama tasuks 4500 rubla. Sellest 800 rubla pidi ta saama siis, kui materjal on kohale veetud, 1000 rubla siis, kui maja on katuse all ja 2400 rubla siis, kui hoone on vastu võetud. 300 rubla jäi aga maja vastuvõtmisel kautsjoniks sisse, mis maksti välja aasta pärast, kui maja juures ei olnud ilmnenud mingeid puudujäike (EAA f 2524 n 1 s 11).

Tollal kerkis esile mitu ehitusmeistrit, kelle „erialaks“ ja tuntumateks töödeks said just vallamajad. Näiteks ehitas Hans Maurer Kehtna, Kohila ja Rae; Hans

14 Nii toimus 4. jaanuaril 1899 Undla vallamaja ehituse vähempakkumine, mis algas 6000 rublast. Kohal oli üheksa meistrit, kellest kõige odavamalt – 3895 rublaga – lubas ehitada Joosep Ahlberg Tapalt, kellega kontrakt allkirjastati (EAA f 3882 n 1 s 6). Siiski, mitte alati ei lepitud kokku kõige soodsama pakkumise teinud ehitusmeistriga. Näiteks Vihula vallamaja tööde kauplemisel 1894. aasta lõpus tegid kolm meistrit järgmised pakkumised: Heinrich Kalts Karksi vallast 1600 rbl, Gustav Tarjus Alliku vallast 1650 rbl ja Jüri Oser Rakverest 1695 rbl. Vastu ootusi löödi käed hoopis kõige kallima pakkumise teinud Jüri Oseriga, sest teda soovitas Rakvere jaoskonna talurahvaasjade komissar, kuna Oser oli ehitanud hästi samas maakonnas Kūti vallamaja (EAA f 66 n 1 s 208).

15 Uue-Võidu vallamaja tööde väljapakkumine oli 30. aprillil 1902 ning samal päeval meister Juhan Sarvega sõlmitud lepingule pidi puumaja katuse all olema 1. augustiks ning täiesti valmis 1. oktoobriks 1902 (EAA f 1071 n 1 s 38). Avanduse vallamaja tööde väljapakkumine Virumaal toimus 30. jaanuaril 1897 ning ehitusmeister Jüri Peepson pidi esindusliku paekivihoone lõpetama 20. septembriks samal aastal (EAA f 3585 n 1 s 8).

Jäär Albu, Peningi ja Ravila; Jüri Oser Kunda-Malla, Küti ning Vihula vallamaja. Nimetatud meistreist veelgi nõutumad olid kolm meest, kelle hea töö oli neile parimaks soovituskirjaks. Parimate vallamajaehitajate hulka kuuluvad Salla valla mees Johann Strauss, kelle tööks on Kapu, Kuksema, Laiuse, Vaimastvere, Võhmuta ja Väinjärve vallamaja; Laiuse vallast pärit Jüri Peepson, kes ehitas Avanduse, Avinurme, Haaslava, Laius-Tähkvere, Liigvalla ja Nõmmküla vallamaja, ning Raadi valla mees Mihkel Pikson, kelle juhtimisel valmisid Kaarepere, Kudina, Laeva, Luunja, Roela, Saadjärve ja Ulila vallamaja.

Erakordselt oluline oli vallamajade ehitamisel rahastamine. Kuigi vallad püüdsid tavaliselt läbi ajada võimalikult kokkuhoidlikult ja odavalt, läks ehitus koos kõigi kaudkuludega maksma tuhandeid rublasid. Haruharva õnnestus ehituseelarve jätta allapoole tuhande rubla piiri. Üks odavamaid vallamaju ehitati 1895 Laitses. Tegu on tagasihoidliku ja väikese (mõõtmed $3\frac{1}{2} \times 7$ sülda e $7,5 \times 15$ m), õlgkatusega hoonega, mis ehitati valla muretsetud materjalidest. Laitse vallamaja ehitusmaksumuseks arvestas omavalitsus 700 rbl, millest 337 rbl oli meister Jaan Althovi töötasu. 400 rbl sellest rahast saadi vallale kuulunud Nõmme kõrtsi müügist, 100 rubla kinkis Laitse mõisnik von Uexküll ning 200 rubla eest müüdi vallalaekas olnud väärtpabereid. Ometi läks ka Laitse vallamaja ehitamine arvestatust kallimaks ehk kokku 784 rbl 19 kop. Ülekulu 84 rbl 19 kop pandi valla elanike õlgadele ja nõuti järgmisel aastal koos pearahamaksuga sisse (EAA f 2631 n 1 s 3).

Teisest äärmusest võib näiteks tuua Saaremaa kõige uhkema, Kuressaare linnas asunud Kaarma-Suure kahekordse vallamaja, mille ehitus läks maksma 10 840 rbl 25 kop, arvestamata veo- ja tööpäevi. Koos nendega kulus ehitusele 18 113 rbl 85 kop (Traat 1985b: 132). Keskmiselt läks uue vallamaja ehitus maksma 4000–6000 rbl, kuid ka sellist vaba raha polnud valdadel kusagilt võtta. Iseloomulik on Tartumaa Rannu vallamaja ehitamise lugu. 1899. aasta lõpul leidis Rannu vallavolikogu, et kuna raha on kassas vähe, ei saa uut vallamaja ehitada, vaid targem on laiendada vana. Vana vallamaja lõunapoolsesse otsa plaaniti teha viiesüallane juurdeehitis, kuhu tuleks kolm ruumi: kohtutuba, kantselei ja tunnistajate ruum. Vabanenud kaks ruumi vanas osas aga taheti anda kirjutaja eluruumiks ja üks külalistetoaks. Juurdeehituse maksumuseks arvestati umbes 2000 rbl. Sellise

variandiga polnud nõus talurahvaasjade komissar, kes nõudis uut vallamaja. 1900 kalkuleeris Rannu volikogu, et uue puust vallamaja ehituse hind oleks ca 3100–3200 rbl, nagu läks maksma Konguta vallamaja. Komissari surve otsustas Rannu volikogu ehitada uue vallamaja tellistest, ligikaudse hinnaga 6000 rbl. Selleks võeti vallakassast 711 rbl 6 kop ning ülejäänud 5319 rbl jagada valla 591 maksumaksjast meeshingega – igaühele 9 rbl maksukoormust. Paraku läks ehitus plaanitud 2000 rbl kallimaks, milleks laenati valla magasikapitalist veel 2000 rbl (EAA f 367 n 1 s 991). Magasikapitalid tekkisid valdadesse 19. sajandi lõpul, mil põhiliselt tänu kartulikasvatuse levikule vähenes külas vajadus vilja järele, mistõttu osutus võimalikuks müüa magasiitadesse kogunenud vilja ülejääke.

Siinjuures tuleb aga arvesse võtta, et uute vallamajade ehituseks ei andnud riigivõim mingit abi, isegi laenu mitte – kõik kulud tuli katta kohalikul kogukonnal. Põhilised rahastamisallikad olidki vallakassa, magasikapital ning kogukonna liikmetele määratud lisamaks. Kui vallakassas ja magasikapitalis polnud piisavalt raha, tuli laenata mujalt.¹⁶

Nagu eespool kirjeldatud Rannu vallamaja ehitamise loost nähtub, püüdsid vallavalitsused sageli läbi ajada vana vallamaja uuendamise ja laiendamisega. Enamasti lükkasid talurahvakomissarid sellised palved tagasi. Teinekord, tavaliselt siis, kui vallamaja oli valminud vahetult enne valdade ühendamist ja oli piisavalt suur, tuldi siiski vastu. Näiteks vastas Roela vallavolikogu 1892 komissari nõudele ehitada uus vallamaja: *Kuna Roela vallamaja on suhteliselt uus, siis pole põhjust uue vallamaja ehitamiseks. Kui aga ei peaks ruumidest jätkuma, siis tuleb olemasolevat hoonet laiendada 1893. aasta suvel*. Nii sündiski – 1894. aasta suvel tehti 1886. aastal valminud vallamaja taha vinklikujuline juurdeehitis, kuhu paigutati arestikambrid ja vallakasaka eluruum (EAA f 66 n 1 s 184 ja 212).

Vahel oli kasulikum uut vallamaja mitte ehitada, vaid osta. Niimoodi toimus Jõhvi vallavalitsus, kes 1894 ostis 5900 rbl eest Puru külast Adam Russmanni elumaja ja kohandas selle vallamajaks (Jõhvi vallavanema Aleksander Beljajevi käsikiri „Jõhvi valla ajalugu“). Kuigi uute vallamajade ehitamisel jälgisid komissarid üsna kiivalt,

¹⁶ Nii võttis 1894. aastal Küti vallavalitsus Virumaal kohtumaja ehituseks 3900 rubla laenu Eestimaa mõisnike krediitkassast (EAA f 66 n 1 s 212) ning Paatsalu vallavalitsus 1891. aastal 1500 rubla Saulepi vallalt; laen kohustuti tagasi maksma neljaprotsendise intressiga viie aasta jooksul (EAA f 1039 n 1 s 17).

Sipa vallamaja 1913. aastal. Foto A. Reinik. Eesti Rahva Muuseum.

et need oleksid eraldi hooned, ehitati mõnikord vallamaja siiski ühe katuse alla kooliga. Sellisel juhul pidi koolil ja vallavalitsusel olema eraldi sissekäik. Selline oli näiteks 1898. aastal valminud Sipa valla- ja koolimaja.

Tänu 1890. aastate algul läbi viidud vallareformile ja talurahvakomissaride tegevusele ehitati sellal kuni I maailmasõjani enamik Eesti vallamajadest. Ühe 1938 tehtud küsitluse järgi oli 363 tollasest vallamajast enne komisсарide tegevust ehitatud 108 ning ajavahemikus 1891–1918 tervelt 202 (Traat 1985a: 135). Tollal ehitatud tüüpilise vallamaja näitena võib tuua 1892 valminud Kehtna vallamaja – see on puust, lihtne, äärmiselt napilt kaunistatud kroonuehitis. Käsitletaval perioodil ehitatud silmapaistvate, teistest tunduvalt uhkemade vallamajade näitena võib esile tuua 24. juunil 1890 õnnistatud esindusliku Tori vallamaja tellishoone ning

Tori vallamaja 2009. aastal. Foto H. Talving.

Pala vallamaja 1914. aastal. Foto Aivo Aia erakogu.

1914. aastal valminud Pala vallamaja, mis on Eesti vallamajadest ainuke torniga ehitis.

Uue vallamaja valmimine oli kahtlemata suur sündmus kogukonna elus. Tavaliselt toimus sel puhul hoone pidulik õnnistamine, algul enamasti õigeusu, pärast luteri usu kombetalituse kohaselt. Kohale olid kutsutud kõrged külalised ja asjaosalised. Omaaegsetest ajalehtedest võib leida vallamajade sissepühitsemistest meeleolukaid ja õhkkonda iseloomustavaid kirjeldusi. 1897 õnnistati Pärnu-Jaagupis valminud Halinga vallamaja: *Õnnistamist toimetas Jakubi Greeka-õigeusu preester Beshanitskij oma kiriku koorilauljatega, pärast Jakubi Evangeeliumi usu õpetaja Schulz. Pärast õnnistamist oli pidusöök, milleks talurahva asjade komissari herra lubaga vallakassast 130 rubla oli võetud. Õnnistamisest, kui ka pidusöögist võtavad osa pääle vallaametnikkude ja peremeeste ja vaimulikkude ametnikkude ka Pärnu maakonna ülem oma noorema abilisega, talurahva asjade komissar, kohtu pristav, kohaline mõisaomanik von Lilienfeld ja naabri valdade vallavanelmad ja kirjutajad. Pääle õnnistamise ja vaimulikkude meeste kõnede, milles nad rahvale selle maja tähtsust meelde tuletavad ja ametnikkudele nende kohust ametitalitustes selles majas ja üleüldse vallarahva keskel –, rääkis veel kreisiülem mõned sõnad maja ehitusest ja kuludest, mis rahval kanda olnud ja millest tema nede edasijõudmist igapäevases koduses elus kui ka hariduses ära nägevat; kõne lõpul tuletas meie Keisri Herra armu, mille all meie elame ja töötame meelde, ja rahvas hüüdis ühel häälel „hurraa“ ja laulis ühes muusikakooriga riigilaulu. Selle järele laulis Jakubi Greeka-õigeusu kiriku segakoor „Славься“ ja „Kiitusi sul“. Komissari herra soovis, et selles majas õigus, rutuline ja õige seaduse täitmine valitseks, ja et tema, kui kõige ligem ülem, iseäranis saab selle järele valvama ja seda nõudma. Pidu lõbustavad Kaelase ja Roodi pasunakoorid, niisamuti kuuldi mitmed meeste- ja segakoori laulud”.* (Postimees nr 234, 18. oktoober 1897.)¹⁷

¹⁷ 23. detsembril 1894 toimunud Veriora vallamaja õnnistamisest annab kirjasaatja teada järgmist: *Pääle pühitsemist joodi Keisri Majasteedi terviseks ja sooviti Jumalas hingavale Keisri herrale hauarahu. Pääle selle joodi veel kreisi ülema, tema noorema abilise, mõlemate sääl olevate vaimulikkude meeste, kohaliku komissari herra, vallakirjutaja ja vallavanema terviseks, kes uue maja ehitamise juures väsimata vaeva ja hoolt on kandnud. Nüüd anti igale mehele naps viina ja „sakuska“, aga kahju, et mõni seda hääd kurjasti pruukis. Siis asusid kokku kogunenud võõrad pidulauda, kus neid suurepärase toit ootas. [...] Lõppeks oli jalakeerutus balalaika ja ühe armetu viiuli häälitsemisel. Ornemast sugust oli pidulisi hästi ilmunud,*

Milline oli vana vallamaja saatus pärast uue valmimist? Kõige sagedamini muudeti need vaestemajadeks ehk seekideks, harvemini müüdi maha, nagu näiteks Nõva vana vallamaja.

Eesti Vabariigi algusaastad

Koos Eesti Vabariigi sünniga taasiseseisvus mitu 1890. aastatel sunniviisiliselt liidetud valda (mõned ka juba 1917 – näiteks Kodasoo) – 1919. aastal Nabala, Vesneri, Vääna, Tammistu jt vallad. Uute valdade teke tõi kaasa ka vajaduse leida vallavalitsustele sobivad hooned. Kuna pärast raskeid sõja-aastaid ja keerulisi aegu polnud täiesti uusi vallamaju ehitada valdadele jõukohane, siis kohandati nendeks algselt hoopis muu otstarbega hooned. Kõige levinum oli vallavalitsuse paigutamine maareformiga võõrandatud mõisahoonesse. Ka eespool mainitud Kodasoo, Nabala ja Vääna vallavalitsus asusid just mõisa härrastemajadesse. 1938. aasta andmeil kasutas 25 valda tollal mõisahooneid (Traat 1985a: 135). Teiseks oli levinud endiste kõrtsihoonete kasutamine vallamajadena – näiteks Ares, Kavastus ja Vesneris. Mõned vallavalitsused asusid tollal endistesse postijaamadesse (Jõelähtme) ning elumajadesse (Tammistu). Petserimaal, kus 1922. aastal moodustati senise nelja asemel 11 valda, paiknes enamik uusi vallavalitsusi algul elamuis.

1920. aastate algul valdade arv Eestis kasvas – mõned vallad taasiseseisvusid ning Petserimaal moodustati uued vallad. 1922. aasta lõpuks oli Eesti Vabariigis 378 valda (Uuet 2002: 37–44). Seoses Eesti Vabariigi tekkega oli oluline muutus veel see, et vallakohtuult võeti 1918 tsiviil- ja kriminaalkohtu funktsioonid ning nad jäid edasi tegutsema ainult eestkoste- ja hooldusasju käsitletavate kohalike vaestlastekohtuina. Seega võib aastat 1918 pidada veelahkmeks – kui senini oli esiplaanil kohtufunktsioon ja sageli kutsutigi vallamaju pigem kohtumajadeks, siis sealtmaalt võib rääkida üksnes vallamajadest.

---

aga „noorherra“ ei teinud oma rüüpanisega küll neile mingit au. Lõpp oli alles hommiku poolse! ööl.
(Postimees nr 10, 13. jaanuar 1895.)

Leisi vallamaja kantselei 1933. aastal. Foto Eesti Rahva Muuseum.

Vallamajade moderniseerimine 1930. aastatel

1920. aastate lõppu ning 1930. aastaid iseloomustab küllalt ulatuslik tsaariaegsete vallamajade uuendamine. Sellel oli mitu põhjust, millest üks oli ametnike arvu suurenemine. Kui enne I maailmasõda olid enamikus valdades ametnikena palgal ainult vallakirjutaja ja vallakasakas, siis Eesti Vabariigi ajal kasvas ametnike hulk märgatavalt. Töökoormuse lisandudes võeti palgale abisekretärid, enamikus valdades üks, kuid suuremates valdades ka kaks, abilised said ka vallavanemad. Peale nende asusid vallamajades tööle kantseleiametnikud ja konstaablid.

Kõik need ametnikud vajasisid vallamajades oma töökohta või -ruumi ning tavaliselt anti neile vallamajas ka ametikorter.

1926 võeti vastu perekonnaseisuseadus, millega perekonnatoimingute tegemiseks loodi valdades vastav ametikoht. Seaduse järgi pidi valla perekonnasei-

Võisiku vallamaja enne I maailmasõda. Foto Aivo Aia erakogu.

Võisiku vallamaja 1940. aastal. Foto H. Laasi. Eesti Filmiarhiiv.

suametnikul olema eraldi vastuvõturuum (Riigi Teataja nr 48, 1926). Paljudes vallamajades seati omaette kabinet sisse ka vallavanemate tarbeks. Teiseks vallamajade ajakohastamise põhjuseks oli asjaolu, et 1920. aastail asutati pea kõikidesse vallamajadesse postiagentuurid ning avalikud telefoni kõnepunktid. Lisaks posti- ja telefoniagentuurile avati 1920. aastail paljudes vallamajades avalikud raamatukogud. Enamikul juhtudel polnud need küll midagi muud kui lihtsalt ooteruumis asuvad raamatukapid, kust vallasekretär laenutas paaril päeval nädalas raamatuid. Ka postiagentuuri pidamine oli enamasti vallasekretäri õlgadel, mille eest sai ta vastavat lisatasu.

Mainitud põhjustel tehti 1930. aastail hulgas vallamajades ulatuslikke uuendus- ja laiendustöid. Nende käigus ehitati välja vallamajade seni osaliselt kasutusel või hoopis kasutuseta olnud katusealused, millega lisandusid hoonetele mansardkorrused. Mõningatel juhtudel, nagu näiteks Einmannis ja Kärilas, ehitati välja ka täiskorrused. Tavaliselt paigutati hoone teisele korrusele ametnike eluruumid, teinekord ka volikogu istungisaal, nagu näiteks Pühajärvel. Tihti muudeti ümberehituste käigus vallamaja põhikorruse ruumijaotust. Paljudes kohtades mindi üle keskse koridoriga süsteemile, millest kahele poole avanesid kabinetid.¹⁸

Iseloomulik on see, et kui senised vallamajad olid ehitatud parimal juhul ehitusmeistri plaani järgi, siis ümberehitusteks kasutati 1930. aastail üldjuhul juba professionaalsete arhitektide abi. Sageli olid nendeks maavalitsustes palgal olnud nn maa-arhitektid või -insenerid. Näiteks tegi 1937. aastal Viljandi vallamaja ümberehitusprojekti maainsener P. Lõhmus (Uus Eesti nr 174, 1. juuli 1937). Paljude Tartumaa vallamajade ajakohastamise projektid, nagu näiteks Laius-Tähkvere ja Raadi, koostas 1930. aastate teisel poolel sealne maa-arhitekt O. Puuraid (ERA f 2929 n 2 s 9; Eesti Arhitektuurimuuseum f 28 n 1 s 72).

1930. aastail hakati nõudma ka seda, et vallamajas oleks tulekindel arhiiv. Näiteks avaldati ajakirjanduses teade, et 1937. aasta sügisel ehitatakse Räpina vallamajja 1000 krooni eest tulekindel arhiiv (Uus Eesti nr 291, 26. oktoober 1937). Lihtsam oli seda teha kivihooneis, kus selleks sai kohandada mõne ruumi, kuid tunduvalt raskem puidust vallamajades. Sel juhul muudeti mõni ruum telliste või

---

¹⁸ Selline ümberehitus tehti näiteks Viljandimaal Kabala vallamajas.

Krüüdneri vallamaja. Foto Tartumaa Muuseum.

betonvalu abil tulekindlaks või rajati vallamaja taha kividest väljaehitis.¹⁹

Lisaks ulatuslikule vallamajade ajakohastamisele ehitati Eesti Vabariigis kahe maailmasõja vahel ka 28 täiesti uut ja moodsat vallamaja (Traat 1985a: 135). Siinkohal võib mainida näiteks Erra (1931), Kirna (1934), Krüüdneri (1935), Saku (1934) ja Vastse-Kuuste (1934) vallamaja. Ühe esinduslikuma tollal ehitatud vallamajana tõuseb esile 1932 valminud Vana-Põltsamaa vallamaja. Arhitekt N. Thamme projekti järgi tehtud vallamaja oli tollal moodsa nopsa-süsteemi järgi (osaliselt täidetavate õõnesvahedega kolmekordne sein) ehitatud hoonetest suurim Eestis. Vana-Põltsamaa vallamajas oli elekter, veevärk ja kanalisatsioon ning see oli ühtlasi ka Põltsamaa linna esimene keskküttega hoone²⁰ (ERA f 3070 n 1 s 237; Postimees nr 145, 24. juuni 1933).

19 Rahva hulgas peetakse selliseid kivist, ilma akendeta juurdeehitisi väga tihti arestikambriteks.

20 Maja ehitamine läks maksma 39 340 krooni.

Vana-Põltsamaa vallamaja 1932. aastal. Foto Eesti Ajalooarhiiv.

1938. aasta vallareform

1938. aastal viidi Eestis läbi oluline vallareform. Tuues põhjuseks valdade väiksuse, nende territooriumi ebaloogilisuse, majanduslikud ja teised põhjused, vähendati märkimisväärselt valdade arvu. 1. aprillil 1939 jõustunud uue haldusjaotuse järgi jäi Eestis alles 248 valda (Uuet 2002: 56). Reformi tõttu vabanes hulk vallamaju, millest osa müüdi ning osale leiti uus avalik funktsioon. Tolleaegsest ajakirjandusest võib leida mitmeid sellekohaseid sõnumeid. Nii teatab ajaleht Uus Eesti: *Sangaste vallavalitsus otsustas 1940. aasta veebruaris müüa endise Keeni vallamaja koos 10 hektarilise krundi ja suure viljapuuaiaga enampakkumisel alghinnaga 5000 krooni.* (Uus Eesti nr 56, 28. veebruar 1940). Väga tihti olid endiste vallamajade ostjateks senised vallasekretärid, mis on ka mõistetav, sest need hooned olid juba ametikohustustest tulenevalt sekretäride elupaigaks.

Kaarma-Suure vallamaja vare 1945. aastal. Foto F. Olop. Eesti Filmiarhiiv.

Ajalehe Maa Hääl 1938. aasta septembrinumbrist aga võib leida iseloomuliku pealkirja: „Tühjaksjäävad vallamajad vanadekodudeks ja koolimajadeks“ (Maa Hääl nr 109, 16. september 1938).

Teine maailmasõda

Nii nagu kogu rahvale ja riigile, olid aastad 1941 ja 1944 saatuslikud paljudele vallamajadele. Kohalike võimuasutuste pärast löödi lahinguid, vallamaju põletati ja rüüstati. Kannatada sai üle poolesaja omavalitsushoone. 1941. aasta suvesõjas hävisid täielikult järgmised vallamajad: Aaspere, Anija, Halinga, Haljala, Imavere, Iru, Kirbla, Koigi, Kuremaa, Lihula, Lohusuu, Märjamaa, Palmse, Raasiku, Ropka, Vana-Vändra, Vaivara, Vara ja Viluvere.²¹

Sama laastav oli ka 1944. aasta sõjasügis, mil hävisid Are, Audru, Hummuli, Jõhvi, Kaarma-Suure, Kavastu, Kavilda, Kogula, Kärstna, Pada, Peetri, Raadi,

²¹ Arvestatud on ka neid vallamaju, kus pärast 1939. aasta reformi vallavalitsus enam ei tegutsenud.

Haljala vallamaja punanurk. Foto Virumaa Muuseumid.

Riidaja, Sooru, Sootaga, Torgu ja Vana-Otepää vallamaja. Seega hävis II maailmasõjas 36 vallamajaks ehitatud hoonet. Lisaks loetletuile sai hulk vallamaju kannatada osaliselt. Selline oli näiteks Salme vallamaja, mis hiljem taastati.

Enamasti hävisid koos hoonetega ka väärtuslikud vallaarhiivid. Võis juhtuda ka nõnda, et hoone ise jäi puutumata, kuid arhiiv hävis ikkagi. 1944. aasta septembris rinde Tõrva linnale lähenedes toodi ümbruskonna puust vallamajadest arhiivid varjule linnas asuvasse, endisesse Patküla valla kivist magasiaita, kuhu oli viidud juba 1940. aastal Nõukogude võimu poolt suletud seltside dokumentatsioon. Saatuse ironiana jäid kõik vallamajad terveks, kuid magasiait sai otsetabamuse ja kogu seal varjul olnud hindamatu materjal langes tuleroaks.

Nõukogude aeg ja 1950. aasta haldusreform

Suuri muutusi nii igapäeva- kui ka omavalitsuste ellu tõi 1940. aasta riigipööre. Eelkõige vahetus ametkond ning vallavalitsused muutusid ühtlasi ka uue ideoloogia levitamise keskusteks. 1945. aastal muutus ka haldussüsteem. Senised vallavalitsused nimetati ümber valdade täitevkomiteedeks ning nende alluvuses moodustati külanõukogud, mida ühes vallas oli enamasti kolm.

Suure nõukoguliku haldusreformiga 1950. aastal kaotati nii maakonnad kui ka vallad.

Kokkuvõtteks: vanade vallamajade olukord

Milline on kunagiste vallamajade käekäik praegu? Hulk vanu ja väarikaid vallamaju on tänini kohalike omavalitsuste keskusteks. Autori andmeil töötab ajaloolistes vallamajades praegu 24 Eesti vallavalitsust. Nendeks on Albu, Ambla, Haaslava, Helme, Häädemeeste, Illuka, Juuru, Kaiu, Kasepää, Kõrgessaare, Käina, Kärla, Meremäe, Mooste, Nõva, Pala, Pajusi, Põltsamaa, Rannu, Salme, Taheva, Tori, Torma ja Vastse-Kuuste vallavalitsus.

Kui arvestada ainult neid vallamaju, kus omavalitsus on tegutsenud järjepidevalt iga valitsuse ja võimu ajal, olgu siis vallavalitsuse, valla täitevkomitee või külanõukogu näol, siis see nimekiri on märksa lühem. Sellised on Albu, Ambla, Illuka, Juuru, Kasepää, Kõrgessaare, Käina, Meremäe, Mooste, Pala ja Rannu vallamaja. Siia võib lisada veel Jõelähtme ja Laimjala vallavalitsuse, mis töötavad järjepidevalt samades hoonetes alates 1920. aastate algusest, kuid nende hooned pole ehitatud spetsiaalselt vallamajadeks, vaid tegu on endise postijaama ja mõisa härrastemajaga.

Mitu vallamaja on endiselt avalikus kasutuses, kuid nende funktsioon on muutunud. Näiteks on Küti, Maasi, Pihtla, Piirsalu, Vaikna, Valguta ja Vee vallamajad muudetud rahva- või seltsimajaks, Liigvalla ja Roela vallamajas tegutseb noortekeskus, Olustvere vallamajas Tääksi ning Karksi vallamajas Sudiste külamaja.

Mainigem lisaks endiste vallamajade muid uuskasutusi: kunagised Avinurme,

Ambla vallamaja. Foto H. Talving 2008.

Järvakandi, Keila ja Uuemõisa vallamajad on kooli käsutuses; Kohila ja Vao vallamajas asub politsei konstaablipunkt; Tähtvere ja Vahastu vallamajas kauplus; Meeri vallamajas kohvik; Rakvere vallamajas hotell ja restoran; Palivere vallamaja on nelipühi koguduse koduks; Iisaku, Pindi ja Pöögile vallamajas tegutseb muuseum; Alliku, Saadjärve ja Vana-Kariste vallamaja on muudetud tootmishooneks ning Vihula vallamaja hobusetalliks.

Nii nagu 1890. aastail uute vallamajade valmides muudeti vanad sageli vaestemajadeks, nõnda on ka praegu väga palju endisi omavalitsushooneid kasutusel sotsiaalmajadena. Sotsiaalkorterid on kunagistes Kiiu, Kloostri, Kolga, Rae, Mäo jt vallamajades, hooldekodud aga näiteks Harku ja Konguta vanas vallamajas.

Kõige rohkem on endisi vallamaju erastatud ja muudetud elamuiks – selles nimekirjas on veidi alla saja vallamaja. Paraku on küllalt palju vanu vallamaju hüljatud, leidmata neile uut otstarvet. Nii ootavad paremaid aegu Emmaste, Här-

Lagunev Pärsti vana vallamaja. Foto H. Talving, 2008.

janurme, Koonga, Muhu-Suure, Paatsalu, Triigi jt vallamajad. Kauga tühjalt seismise tõttu on osa sellistest nagu näiteks Kabala ja Pärsti vallamaja äärmiselt halvas seisukorras ja kohe hävimas.

Funktsioonide teisenedes ning ajastute ja riigikordade vahetudes on vallamaju loomulikult pidevalt ümber ehitatud, tänapäevastatud ja muudetud. Kui paljud hooned on küll väliselt enam-vähem säilitanud oma algse kuju, siis vähem võib leida algupärast vallamajade interjöörides. Paraku on mitmele vanale ja väärikale vallamajale saatuslikuks saanud nn euroremont. Siiski võib osast vallamajadest leida kõnekaid, kadunud aegu iseloomustavaid detaile. Mitmes vallamajas, nagu näiteks Rapla ja Kloostri, on muutumatul kujul säilinud vanad arestikambrid. Sealjuures on viimases arestikambrite seinad tihedalt kaetud kinnipeetavate eri ajastutel tehtud iseloomulike kirjutiste ja joonistustega. Vaimastvere vallamajas on alles seinasse müüritud uhke kolme lukuga rahakapp, mille kolm võtit olid

välja jagatud valla eri ametimeestele (näiteks vallavanemale ja tema kahele abile), hoidmaks ära võimalust, et üksikisik paneb toime kuritarvitusi. Uue-Vändra vallamajas on algsel kujul olemas rauduksega väike võlvitud ruum, kus hoiti omal ajal valla-laegast. Ambla vallamajas on seintel avatud ja taastatud kunagised uhked kaunistused jne. Ühe terviklikumalt, nii väliselt kui ka sisemiselt säilinud vallamajana võib esile tuua 1877 ehitatud Paluperä vallamaja, milles on alles kaks trellidega varustatud arestikambrit, uhked ahjud, vanad laed ja põrandad ning muud detailid.

Kasutatud allikad

Eesti Ajalooarhiiv (EAA)

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

Aitsam, Mihkel. 2006. Vigala kihelkonna ajalugu. Kivi-Vigala: Vigala Vallavalitsus ja Vigala Volikogu.

Leimus, Tiiu. 2006. Talurahva omavalitsus- ja kohtuorganite ametirahad. – *Varia Historica I*. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum.

Ojala, Uuno. 1995. Esna valla kujunemine ja vallamaja rajamine XIX sajandi lõpukümnele. Tartu. Käsikiri Eesti Vabaõhumuuseumis ja autori valduses.

Sokk, Henn. 1996. Noppeid Albu valla ajaloost. Albu: H. Sokk.

Traat, August. 1980. Vallakohus Eestis 18. sajandi keskpaigast kuni 1866. aasta reformini. Tallinn: Eesti Raamat.

Traat, August. 1985a. Mõnda meie vallamajade minevikust. – *Kalender 1985*. Tallinn: Valgus.

Traat, August. 1985b. Saaremaa vallamajade ajaloost. Kingissepa rajoonis. ENSV TA kodu-uuringu komisjoni artiklite kogumik. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.

Uuet, Liivi. 2002. Eesti haldusjaotus 20. sajandil. Tallinn: Eesti Riigiarhiiv.

Survey of Estonian community houses

Hanno Talving

Although the word „commune“ (Scandinavian loanword meaning authority) has been in use for centuries, maybe even millenniums, a more concrete content to this word was attributed by the peasant laws of 1802 and 1804, which established community courts in Estonia and Livonia. The abolishment of serfdom in 1816 and 1819, respectively, also played an important role in the establishment of communes as it laid the foundation to the Estonians' self-government through the formation of communes as administrative units by manors.

Initially, community courts were subjected to manors; for instance, the manor appointed the foreman of the jury and the issues essential for the manor were considered to be of top priority – supervision of the insufficiently operating farmers, handing over the „hardware“, collecting of manor debts, etc. The period from the beginning of the 19th century until 1866 can be called the time of manorial communes – where there was a manor, there was a commune.

The community law of the Baltic guberniyas passed in 1866, which liberated the communes from the supervision of the manor, can be regarded as a breakthrough in the history of Estonian communes – this date has often been named as the origin of independent self-governments in the present meaning. By the law of 1866 manor and commune lands were separated, communes became obliged to establish commune schools, the positions of the commune elder and the paid community clerk (later on called commune secretary) were created, also commune councils were formed, etc. As to community houses, a strict requirement was imposed, according to which community courts had to be transferred from manors to commune lands, which laid the basis for erecting special courthouses.

The first community houses specially built for this purpose after the 1866 reform were most probably the ones at Mäksa and Toolamaa dating from 1867. There also exist data from 1868 about the building of eight new community

houses. These first courthouses (the then name of the community house) were very simple and relatively small buildings, which hardly differed from poorer farmhouses.

Due to the hard economic situation, more often than not, community houses were combined with a schoolhouse and very often the schoolmaster fulfilled the tasks of the community clerk. The number of this kind of simple and modest preserved community houses, which were built after the 1866 community law, is negligible.

Certainly, not all the community houses built prior to the merger of communes in the 1890s were lousy buildings; there were also quite imposing ones among them.

One of the most essential influential factors in the history of Estonian community houses was the law concerned with the court reform and reorganizations in the peasant establishments in the Baltic guberniyas, which was adopted on July 9, 1889 and provided concrete requirements for courtrooms. According to the law, court had to be held in a special courtroom, which was marked by a „court mirror” or „court hawk” (a triangular prism with the state coat-of-arms – a two-headed eagle – on top) on the table. Apart from this, the law provided that the witness who had not testified yet, was not supposed to be present at the hearings of other witnesses, and that unauthorized persons were not allowed to be present when judges weighed the case. These were the requirements that initiated the building of two additional special rooms – one for witnesses and the other for discussions and decision-making. Both detention cells and guard’s rooms were established in community houses.

The next significant aspect of the 1889 reform was the abolishment of the former commune supervisory organs – parish courts, and instead the position of the peasant commissar was created. The latter became initiators under whose influence the building of a new type of community houses was started in Estonia. A strict requirement was imposed providing that each commune had to have a representational community house as a separate building, with special rooms for managing community issues as well as for court sessions.

Smaller communes, which had been formed on the basis of manors, with the minimum of 200 males as community members, could not afford building this kind of community houses; therefore peasant commissars carried out their merger. From the more than a thousand communes on the Estonian territory only 365 were left after the merger: 132 in the Estonian guberniya and 233 in the five counties of Livonia with Estonian population.

After uniting the communes in the early 1890s, the building of new community houses for the merged communes rose on the agenda. The first issue to be solved was concerned with land and location. The site for a new community house was preferably in the centre of the commune, at a more or less equal distance from all the most remote corners of the commune. Resulting from this, community houses were not always situated in historic centres, in the vicinity of churches or bigger villages, but rather often stood separately. The location of the community house was also determined by the road network as well as the fact that there was not supposed to be an inn in the vicinity.

The selection of the location was also influenced by the land issue, as the peasant commissars observed quite carefully that the new community houses were not built on the plots with ambiguous ownership rights. As peasant commissars played a decisive role in approving and carrying out the projects, certain regional peculiarities of community houses developed in some parts of Estonia. Also, architectural traditions prevailing in regions exerted their influence on the appearance of community houses. Financial issues were extremely important in building new community houses, as for the communes of the late 19th and early 20th centuries this was an undertaking involving high expenses. Although, as a rule, communes tried to manage economically and cheaply, the building together with all indirect expenses cost thousands of roubles, depending on the community house.

The main financial sources were the community treasury, *magasikapital* and the extra tax imposed on community members.

Commune governments often tried to get by with the modernization and expansion of old community houses. As a rule, these requests were rejected by

the peasant commissars; yet, in a few cases, when the community house had been completed some years before the communes were united in the early 1890s and the building was large enough, the request was complied with.

Owing to the commune reform in the early 1890s and the activity of the peasant commissars, most Estonian community houses were built during this period, until the First World War.

With the establishment of the Republic of Estonia, several communes that were coercively united in the 1890s became independent. The formation of new communes gave rise to the necessity of finding new suitable buildings for the commune governments. As after the harsh years of war and complicated times communes could not afford completely new community houses, different types of buildings with originally other functions were converted. The most popular solution was to house the commune government in a manor house expropriated after the 1919 land reform. Another widely spread method was to take the former inn-buildings into use as community houses. Besides the aforementioned building types, commune governments in this period were also housed in former postal stations and dwelling houses.

At the beginning of the 1920s the number of communes in Estonia increased due to the ones that had regained their independence and the new ones that had been formed in Põltsamaa as a result of the establishment of the Republic of Estonia. By the end of 1922 there were 378 communes in the Republic of Estonia.

The establishment of the Republic of Estonia brought about an essential change: the decree of the Temporary Government from November 18, 1918, deprived the commune courts of the civil and criminal court functions and they started to operate only as local probate (orphan) courts, which dealt with the matters of guardianship and custody. So the year 1918 can be regarded as a certain turning point – while until then the court function was in the foreground and more often than not community houses were rather called courthouses, then beginning from 1918 we can talk about community houses only.

The end of the 1920s and the 1930s were the years of modernization of

tsarist-time community houses on quite an extensive scale. This process had several reasons, one of them being the increasing number of officials. While before the First World War most communes employed only the community clerk and the commune messenger, then the period of the Republic of Estonia saw a considerable increase in the number of officials. Due to the growing workload, assistant secretaries were hired; either one or, in bigger communes, also two, and commune elders were also appointed assistants. In addition to these, office workers and constables also started work at community houses. All these officials needed a workplace or room in community houses and usually they were allocated commune-owned accommodation.

In 1926 the *Riigikogu* (Parliament) passed the Family Law, which provided the creation of a respective position in communes concerned with the issues of marital status. According to the law, each registrar had to have their own separate reception rooms. Many community houses also furnished a separate office for commune elders.

Another reason for the modernization of community houses was the fact that in the 1920s postal agencies and public phone booths were established at nearly all community houses. Besides these, public libraries were opened at a number of community houses in this decade.

It is characteristic that while until then community houses had been built by the design of a local builder or some other person, then in the rebuilding phase in the 1930s, as a rule, the help of professional architects was used.

In 1938 an important commune reform was implemented in Estonia. Under the pretext of the smallness of communes, lack of logic in their territories, as well as economic and other reasons, the number of communes was significantly diminished. The new administrative division established as of April 1, 1939, included only 248 communes in Estonia. Due to the reform, a number of community houses fell out of use; part of them were sold whereas others started to serve a new public function.

Like for the whole nation, the years 1941 and 1944 were fatal for a great many community houses. Battles were fought for the local power establishments,

community houses were burnt and pillaged. More than half a hundred self-government buildings were devastated. In the Summer War of 1941 and in the autumn of 1944, in all, 36 community house buildings were destroyed.

The coup of 1940 brought about great changes both in everyday life and for self-governments. Beginning from 1945 the administrative system also changed. The Soviet administrative reform of 1950 liquidated both counties and communes in Estonia.

What is the destiny of former community houses like? There are a number of old and dignified community houses, which have served as centres of local self-governments until now. According to the author's data, twenty-four Estonian commune governments work in historic community houses. Quite a few community houses are still in public use, although their function has changed – they house village centres, schools, museums, etc. Just like in the 1890s it was a rule that when a new community house had been completed, the old one was converted into an almshouse, today a great number of former self-government buildings are in use as social objects. However, most of the former community houses have been privatised and converted into dwelling houses. Unfortunately, there is also a great number of old community houses that have been deserted as no proper function has been found for them. As they have stood derelict for a long time, they are in extremely bad repair and are about to be destroyed.

Due to modified functions and the altering of eras and systems of government, community houses have certainly been rebuilt, modernized and converted. Although many of them have more or less preserved their appearance, the interiors exhibit fewer original elements.

MAA JA LINNA VAHEPEAL I

Lühiülevaade Eesti alevite kujunemisest ja argikultuurist

Heiki Pärdi

Eesti Vabaõhumuuseum, teadusdirektor

Käesolev artikkel on sissejuhatus pooleliolevale uurimusele, mis käsitleb Eesti alevite arhitektuuri. Siimaani on Eestis alevaid uuritud n-ö möödaminnes, seoses muude teemadega. Ometi on alevid etendanud viimase pooleteise sajandi jooksul päris olulist osa meie ühiskonna elus, elavdades majandust ja mõjutades argikultuuri. Ainsana on alevite tähendust meie kultuuriloos käsitlenud etnoloog Ilmar Talve. Tuues esile nende rolli kultuurikanalina linna ja maa vahel, märkis ta sedagi, et alevitesse on suhtunud ühekülgsest ja halvustavalt. (vt Talve 2004: 510–514 ja Talve 1997: 66.)

Väikekodanlasi-käsitöölisi hakati Euroopas maha tegema juba renessansiajastul: *Kunstniku eraldatusel ja sotsiaalsel ülendatusel on kindlasti olnud sügav mõju Euroopa ühiskonnale. Kuigi kunstnikud, kes pälvivad ühiskonna kiituse, võisid pidada seda kasulikuks nagu nende kultuursed ja võimukad patroonidki, on selle üldine mõju lõppkokkuvõttes taunitav. Kui kunstnik tõstetakse loominguga igas sfääris käsitöölisest kõrgemale, luuakse vahe kõrge ja madala kunsti vahel. Pühakute*

Elulaad alevs oli maalähedane: Moisaküla majade ees olid 20. sajandi algul väikesed taradega piiratud aiad, milles elanikud kasvasid viljapuid ja aedvilja. ERM Fk 359: 326.

ja piiblitugude pildid jõudsid ka kirjaoskamatute ja harimatute vaatajateni ning ikoonid ja freskod kirikuseintel olid kättesaadavad kõigile. Renessanss tõi maalikunsti kirikust paleesse ning tegi sellega kõrge kunsti hindamise vaid haritud eliidi tunnuseks. Sama protsess toimus muusikas ning lõpuks ka teatris, poeesias ja proosakirjanduses. [...]

Kui kunst inimtegevuse muudest valdkondadest eraldada, võib ülejäänu devalveeruda mehaaniliseks ja koguni põlastusväärseks. [...] Iga hoone, mida polnud projekteerinud tuntud arhitekt, oli „kolklik“. Anonüümne rahvalaul võis olla küll võluv, tõeliseks kunstiks sai ta alles siis, kui mõni tõsine helilooja ta arranžeeris. [...]

See pärand pole üksnes jaganud kunsti „madalaks“ ja „kõrgeks“, vaid on vähendanud kunstiliste saavutuste võimalusi igapäevases elus. Kui kirikute kaunistamine, ikoonide maalimine, katedraalide ja raekodade kavandamine võeti puunikerdajate, müürseppade ja käsitöösellide käest ära ja anti kunstnike kätte, degradeerus käsitöölise roll otsustavalt. Käsitöölised võivad oma töö üle küll uhkust tunda, kuid peavad alati teadma, et nad on teisejärgulised mehed. (Osborne 2008: 176–177.)

Üks sellise ühiskondliku hoiaku tagajärgi on muu hulgas see, et alevid väikekondanikkuse võrdkujuna on meie kultuuriuurijate seas pälvinud nii vähe tähelepanu. Teiseks on säärast möödavaatamist põhjustanud alevite vastuoluline olemus, sest nad pole õieti ei linn ega maa, ei see ega teine.

Alevite kujunemislõost

Vormiliselt on alev linnast väiksem tiheasustusega asula. Eesti praeguste seaduste järgi võib aleviks saada üle 1000 elanikuga tiheasula ning ametlikus statistikas arvatakse alevielanikud linlaste hulka. Sisuldasa on alevit võrdlemisi keeruline linnast eristada. Geograaf Edgar Kant jõudis 1930. aastail järeldusele, et alevi ja linna vahele polegi võimalik eraldusjoont tõmmata. Piir läheb hoopis külade ja alevite vahelt ning on seotud põllumajandusega tegelevate inimeste osakaaluga. Ent Eesti alevid erinesid ka selle poolest üksteisest lausa tohutult: näiteks

Küttejõu tööstusasulas tegeles 1934. aastal põllumajandusega kaduvväike hulk inimesi (0,3%), aga Kallastel oli samal ajal sellega hõivatud ligemale 2/3 elanikest, külades andis põllumajandus elatise peaaegu 86%-le rahvast (vt Kant 2007: 124–126). Kuid kultuuriliselt on päris keeruline teineteisest eristada ka alevit ja küla. Kui mõned välistunnused, nagu tihehoonestus ning peamised tegevusalad kaubandus ja käsitöö seda võimaldaksid, siis rahva elulaadi või mentaliteedi põhjal ei ole seda üldse kerge teha. Selle poolest sarnaneb alev pigem küla kui linnaga. Isegi tööstusaleveis, kus leidus maaelule iseloomulikku vähem kui traditsioonilistes kaubandus-käsitööasulais, oli seda siiski rohkem kui linnades. Käesoleva artikli seisukohalt ei ole mõtet väikelinnu, aleveid ja alevikke üksteisest eristada, sest neid kõiki saab hõlmata keskse mõistega alev ning käsitleda üheskoos.

Ehkki Eestis olid alevid olemas juba keskajal, hävisid need Liivi sõjas peaaegu täielikult. Uuesti hakkas siin aleveid tekkima 18. sajandil, kui sajandi keskpaiku kujunes välja töölisasula Räpina paberivabriku juurde ning sajandi lõpus ka Põltsamaal. 19. sajandi algul lisandusid Kärkla ja Sindi ning sajandi teisel poolel Kunda. Arvukamalt hakkas Eestis aleveid tekkima 19. sajandi teisel poolel seoses kapitalistliku turumajanduse arenguga. Palju aitas sellele kaasa tsunfikorra kaotamine 1866, mis võimaldas vabamalt käsitööga leiba teenima hakata paljudel maainimestel, kellele enam ei jätkunud tööd põllumajanduses. Osa alevikke tekkis kihelkonnakirikute ümber, kus olid soodsad tingimused käsitöö ja kaubanduse edendamiseks ning lähinaabruses polnud konkureerivaid linnu. Teised kujunesid päris uude kohta, kus varem polnud peale teeristi ja kõrtsi suurt midagi. Eriti virgutavalt mõjus alevite arengule raudteede rajamine – rongijaa-made ümber tekkis neid eriti jõudsasti. Ilmeka kirjelduse ühe alevi kujunemisest on esitanud kirjandusklassik A. Kitzberg: *Pollist paar versta, Karksi luteri kiriku ja lossivaremete lähedal, neist kõigist oru läbi lahutatud, asub Karksi järele kuuluv Nuia alev. Teda ainult hüütakse aleviks, alevi õigusi pole tal veel tänapäevani* (1925 – H. P.). *Minu lapsepõlve mälestuste järele ei olnud seal enne muud kui pikk must mudane kõrts ja selle lähedal, umbes seal, kus karskusseltsi „Livakivi“ maja (hävinud – H. P.) seisab, miski muu, vist vana taluhoone, mille räästa all väljas mitu suuremat ja vähemat kella kõlkusid, kust kimpuseotud kellanöörid alla*

Pinnasekattega tänavaid ääristasid tihedalt väikesed puumajad, kus nii elati kui peeti ka ärisid ja käsitöökodasid. Karksi-Nuia alevik 20. sajandi algul. ERM Fk 361 : 4.

rippusid. [...] Aeg-ajalt kasvas Nuia alev, sinna ehitati kivist vene kirik, preestri ja köstri eluhooned, koolimaja. Otse kõrtsi vastu ehitas kaupmees Granberg (rahvas ütles Raambärk) suured majad ja kauples laialt, temale vastu teine kaupmees Dreiblatt (rahvas ütles Preilant), see ei jõudnud Granbergiga konkureerida, müüs maja vallale vallamajaks maha, valla käest ostis maja „harjuski“, vene mees Ramanzov, kes paunaga ümber käies rikkaks oli saanud, see jälle konkureeris paari aastaga Granbergi surnuks. Aegamööda kasvas alev, sinna asus kõiksugu käsitöölisi, apteek, lihunikust ja pagaritest rääkimata. Suvel tuli sinna töötama päevapiltnik Livenström (endine kooliõpetaja, kas ei olnud tema nimi Jobso?) – üks peanaljamees, nii häid sakuskasid kui tema ei osanud keegi prepeareerida. (Kitzberg 1973: 142.)

Põhja-Eestis tekkisid pärisorjuse kaotamise järel Ambla, Hageri, Jõhvi, Keila, Koeru, Märjamaa, Narva-Jõesuu, Rapla, Vasknarva, Väike-Maarja ja mitmed tei-

sed alevid (vt näiteks Kröger 1893).¹ Lõuna-Eestis kujunesid 1860.–1880. aastail aleviteks Hauka (Antsla), Heinaste (Hainaste-Ainaži), Kilingi-Nõmme, Nuustaku (Otepää), Suure-Jaani, Võõpsu ja Väandra (vt Richter 1909).² Kuna Vene keisririigi aleveid ametlikult ei eksisteerinud, kuulusid nad talurahvavaldade koosseisu. Tegelikus elus siiski eristati väljaspool linnu tekkinud tihehoonestusega käsitöö-, kaubandus- ja tööstusasulaid ning põllumajanduslikke asustusüksusi – külasid ja mõisaid. Oma Liivimaa aadressiraamatu eessõnas seletab A. Richter ära ka erinevused selliste asulate vahel. Alev (*Flecken*) sarnanes mingil määral linnaga, sel oli enamasti omavalitsus, harilikult ka rohkem sillutet tänavaid ja muid linnaelule omaseid tunnuseid. Alevik (*Hakelwerk*) oli kuhugi mõisa lähedale, teede sõlmpunkti tekkinud asula, millel puudus omavalitsus ning kus väga napilt leidis linnale omaseid tunnuseid. Liivimaal olevat olnud tavaline, et alevik arenes aleviks ning sellest omakorda kujunes linn (Richter 1909: V–VI). Ajapikku kasvas alevite eneseteadvus ning elanikel kujunes välja oma mentaliteet ja identiteet. See kehtis aleveid nõudma endale õigust otsustada kohalike asjade üle. Omavalitsuse taotlemise peapõhjus tulenes vajadusest tagada suurem tegevusvabadus oma kiiresti arenevale majandusele.³

Pärast tsaari kukutamist võttis Venemaa Ajutine Valitsus juulis 1917 vastu aleviseaduse. Selle alusel said veel enne Eesti Vabariigi väljakuulutamist alevi õigused Nõmme, Jõhvi, Tapa, Türi ja Narva-Jõesuu. Arvukamalt loodi iseseisvaid aleveid aastail 1919–1923. Kõigepealt anti alevi õigused 1919 Jõgevale, Nuustakule (Otepää) ja Kilingi-Nõmmele, 1920 järgnesid Põltsamaa, Kunda, Antsla (Hauka),

-
- 1 Seal nimetatakse neid kas *Flecken* (alev), *Fabrikort* (vabrikuasula), *Hakelwerk* (alevik) või *Badeort* (kuurort): Ambla, Hageri, Keila, Koeru, Rapla, Väike-Maarja olid alevikud, Jõhvi, Lihula, Märjamaa alevid, Narva-Jõesuu kuurortalev, Merekülakuurort ja Vasknarva küla. Tol ajal oli Eestimaa kubermangus üldse 5 alevit: Narva-Jõesuu (kuurort), Jõhvi, Kreenholm koos Juhkentaliga, Lihula ja Märjamaa, ning 10 alevikku ja vabrikuasulat: Ambla, Hageri, Keila, Kärkla, Väike-Maarja, Koeru, Mereküla, Port-Kunda, Rapla, lisaks veel suur Vasknarva küla (Kröger 1893: 5).
  - 2 Lõuna-Eestis olid tollal aleveid 5: Mustvee, Nuustako, Põltsamaa ja Tõrva ning Hainaste (Ainaži), oli lisaks veel ka *Hafenort* (sadamakoht). Alevikke oli 16: Hauka, Kallaste (260 maja, 1600 elanikku), Kärü, Laiuse, Mehikoorma, Mõisaküla, Mustla, Kilingi-Nõmme, Nuija, Rõika-Meleski, Suure-Jaani, Soe (Hummuli), Tori, Voltveti e Allikukivi, Võõpsu ja Väandra. Abja-Paluoja oli lihtsalt *Ansiedlung* (asundus) ning Lohusuu (1000 elanikku) kaluriküla (Richter 1909).
  - 3 Põltsamaal oli juba aastal 1899 olemas alevivalitsus, keda juhtis alevivanem apteeker L. Naritz. Selle olid lihthälteenamusega valinud majaomanikud, kaupmehed ja käsitöölised ning kinnitanud kubermanguvalitsus.

Võõpsu, Kärkla ja Mõisaküla, 1921 said aleviks Sindi, Tõrva, Kallaste ja Mustvee. Seejärel, 1923 Suure-Jaani ja Elva, 1924 Keila ning lõpuks – 1927 – Mustla. Mainigem, et arutlusel oli ka Ambla, Laura (praegu Venemaa võimu all), Lihula ja Abja-Paluoja muutmine aleviks.

Infrastruktuur oli paremini arenenud neis alevites, mille elu suunas üks või teine suurettevõtte või mille majandus sõltus suvitajaist (Kunda, Kärkla, Sindi, Narva-Jõesuu, Elva, Võsu). Seal ehitati ka rohkem kui teistes alevites hooneid arhitektide projektide järgi. Tugeva tõuke alevite arengule andis 1922. aastal vastu võetud riiklike ehituslaenu seadus. Tänu sellele ehitati ainuüksi Tõrvas kuue aastaga (1922–1927) üle 100 uue elamu (Valgamaa 1932: 472) ning nõnda oli see ka mitmel pool mujal.

1934 oli Eestis 26 alevit, millest kaks (Mõisaküla ja Mustvee) võinuks elanike arvult (üle 2000) kuuluda linnade sekka, samas jälle olid kaks pisilinna Tõrva (1736 elanikku) ja Paldiski (647) elanike arvult alevimõõtu. Lisame, et vana keskus Lihula (elanikke 759) oli ilma alevi õigusteta, samas elas iseseisva, Võõpsu alevis ainult 448 inimest.

Mitmed tänapäeval olulisteks keskusteks kasvanud alevid ja väikelinnad olid sellal väga pisikesed või päris kääbused: Keila (887 elanikku, praegu 9897), Põlva (427/6510), Rapla (koos raudteeasulaga, 1004/5618), Loksa (537/3455), Kehra (239/3173), Räpina (607/2884), Tamsalu (527/2629). Eriti on aga kasvanud Saue, kus toona elas ainult 49, nüüd aga 5067 inimest (Kant 2007: 125–130).

Samal ajal leidub ka vastupidiseid näiteid, kus kunagised õitsvad alevid on minetanud oma tähtsuse ja kuivanud kokku. Pärast raudtee sulgemist (1996) on Mõisaküla elanike arv võrreldes tippajaga vähenenud umbes 2,5 korda: 2009. aasta algul elas siin 967 inimest, 1929 aga 2455 elanikku ning isegi 1908 ehk 101 aastat tagasi oli seal rohkem rahvast kui praegu – 1200. Mustvees elas 1897. aastal 3215 inimest, praegu aga kaks korda vähem – 1610 (2008). Kallastel elas 1908. aastal 1600 inimest, praegu 1116 (2007), Võõpsu elanike arv ulatus 20. sajandi alguses tõenäoliselt 600–700-ni, kuid 1934. aastaks oli see vähenenud 451-ni ning 2005. aastaks veel peaaegu poole väiksemaks – 253-ni. Võõpsu

oli üks tüüpilisemaid tsaariaegseid Eesti alevaid. See tekkis 19. sajandi keskel Pihkva kubermangu piirile Rápina mõisa omaniku von Siversi asutet Savi kõrtsi lähedusse, kus asus ka Võõpsu kõrvalmõis. Von Sivers hakkas 1857 mõisamaast krunte müüma, millega panigi aluse alevi kujunemisele. Võõpsu kujunes päris kiiresti oluliseks kaubandus- ja sadamaaleviks: 20. sajandi alguses oli siin juba 108 elumaja, neist 8 kivist, siin peeti 2 korda (1920.–30. aastail juba 5 korda) aastas suurt laata, peatänavail oli munakivisillutus, 1926 oli siin 16 poodi, sealhulgas isegi eraldi raamatupood, 2 teemaja ja restoran, kool ning sadamakoht. Siin peatusid Tartu–Pihkva liini laevad, hiljem eraldi liin Tartu–Võõpsu. Võõpsust kui kauba- ja sadamakohast kavatseti tsaariajal kujundada linn, mille kohta oli vastav plaan kubermanguvalitsuses kinnitet. Hiljem, Vene turu ärakukkumisega, hakkas Võõpsu tähtsus tasapisi vähenema ja esile tõusis lähedal asuv Rápina.

1938. aasta linnaseadusega kaotati alevid iseseisvate haldusüksustena. Kõik alevid, välja arvatud Rápina vallaga liidetud Võõpsu⁴, nimetati linnadeks.⁵ Erand tehti Narva-Jõesuule, mis säilitas oma senise staatuse. Kõik tollal linnadeks muudetud alevid on säilitanud linnaõigused tänapäevani, välja arvatud Mustla (oli omal ajal väidetavalt Nõukogude impeeriumi väikseim linn), mis 1979 muudeti alevikuks.⁶

Järgmine suurem „alevitegemine“ toimus kohe pärast II maailmasõda – 1945 muudeti Harjumaal aleviks Järvakandi, Kehra, Kohila ja Rapla, Järvamaal Ambla ja Järva-Jaani, Läänemaal Lihula ja Märjamaa, Pärnumaal Pärnu-Jaagupi ja Vändra, Viljandimaal Nuia ja Võhma, Virumaal Kohtla, Küttejõu ja Narva-Jõesuu. Mõni aasta hiljem, 1948 said alevi õigused Ahtme ja Sompäe põlevkivirajoonis ning Loksa põhjarannikul Harjumaal. 1949 asutati Sillamäe alev, mis allus Narva linnale, ning kaks alevit Pärnumaal – Tootsi ja Lavassaare. 1950 tehti aleviks kaks kaevandusasulat – Kukruse ja Viivikonna –, 1951 sai aleviks Maardu, 1954

---

4 Muide, vahetult enne Vene okupatsiooni, juunis 1939 taastati Võõpsu staatuse iseseisva alevina, mida põhjendati asula ülesehitamise vajadusega pärast suurpõlengut sama aasta mais (vt Maa Hääl, 14.06.1939).

5 Otepää oli saanud linnaks juba 1936.

6 1920. aastail paistis Mustla silma sellega, et siin tegutses kaks pank – Tarvastu Ühispank (asut. 1922) ja Tarvastu Põllumeeste Ühispank (asut. 1927). Mõlema loomisel oli aktiivselt tegev esimene alevipea, kingsepp Mart Rotberg, kelle 1920. aastail ehitet torniga maja on kujunenud Mustla sümboliks; seda teab igaüks, kes on siin käinud. 1936 kuulus maja Tarvastu Ühispankale (väärtus 12 000 kr), allkorrusel oli pangakontor, üleval asusid külalistoad. Hiljem on majas tegutsenud poed ja õllesaal, praegu asub seal Tünni kõrts.

Püssi ja Tamsalu. 1950. aastail muudeti mõned põlevkivirajooni alevid linnadeks (Ahtme, Sillamäe), mõni ühendati Kohtla-Järvega (Kohtla ja Kukruse) või Kiviõliga (Küttejõu), 1960 ühendati Kohtla-Järvega halduslikult ka Jõhvi ja Ahtme linn ning Sompaa alev. 1961. aasta määruse järgi pidi alevis olema vähemalt 2000 elanikku, kellest 2/3 pidid olema töölised ja teenistujad.

1963 nimetati Väike-Maarja alev ümber alevikuks, 1971 nimetati aleviks Võsu.⁷ 1979 tehti Ambla alevist alevik, 1987 juhtus sama asi Järva-Jaani ja Nuiaga (viimane sai ka uue nime – Karksi-Nuia).

1993. aastal vastu võetud kohaliku omavalitsuse korraldamise seadus kaotas alevid eraldi haldusüksustena. 23 alevist nimetati 12 linnadeks (Abja-Paluoja, Karksi-Nuia, Kehra, Lihula, Loksa, Narva-Jõesuu, Põlva, Püssi, Rapla, Räpina, Saue, Võhma) ning 11 muudeti valdadeks, õigusega nimetada ennast aleviks (Aegviidu, Järvakandi, Kohila, Kohtla-Nõmme, Lavassaare, Märjamaa, Pärnu-Jaagupi, Tamsalu (alates 1996 linn), Tootsi, Võsu, Väandra), lisaks sai 2008 vallasisese alevi õigused Kiili.

Alevite sotsiaalsest, majanduslikust ja kultuurilisest taustast

---

Ea Janseni tabava ütluse järgi lõppes 19. sajandiga Eestis põline „puuajastu“ ning algas uus – „rauaajastu“, mis tähendas Eesti jõudmist industriaalajastusse, kus valitseb raud. Isikliku vabaduse saanud maarahvas muutus väga liikuvaks ning eesti keskkihid kasvasid kiiresti. Maalt linna kolivate inimeste hulk kasvas 19. sajandi teisel poolel jõudsalt, kusjuures osa neist jäi pidama kusaigile maa ja linna vahepeale – alevitesse ja alevikesse. Peamised paigad, kus alevid ja alevikud kujunema hakkasid, asusid kihelkonnakirikute ja raudteejaamade ümbruses. Sinna

---

7 Suvituskohaks kujunes Võsu 1880.–90. aastail, pärast Peterburi–Paldiski raudtee valmimist 1870. Suvitajaid tuli siia eelkõige Peterburist ja ja Moskvast, peaaegu kõik olid haritlased. Kui Võsu jagati ehituskruntideks, kasvas oluliselt majade ja elanike arv. Suvilaid ei ehitatud siin ainult kohalikud, vaid ka suvitajad ise. 1930 elas Võsul 550 alalist elanikku, siin oli 160 elumaja, neist 60 suvilad. 1914. aastal oli siin 500 suvitajat, 1930. aastate algul üle 600. 1893 loodi siin postkontor, 1907 asutati Võsu Tarbijate Ühisus. Siin töötas mitu pagarit, oli avatud kohvik, 1910 loodi oma pank, 1912 asutati vabatahtlik Tuletõrje Selts. Siin oli ka tisleritöökoda, töötas piltnik, kellaspepp, mitu rätsepat, kingseppa, puutöömeistrit, pottseppa ja müürseppa (vt lähemalt Virumaa 1931: 55–56 ja Heljas 2009: 154–155).

Abja-Paluoja poeomanik Hans Rist oma pere keskel 1930. aastail. Erakogu.

hakkasid koonduma inimesed, kes hankisid endale elatist käsitöö, kauplemise või palgatööga mõnes kohalikus ettevõttes. Vähemal hulgal aleviinimesi leidis endale tööd raudteel või telegraafis. Alevites kujunes välja ka majaomanike kiht, kes üürisid kortereid vaesemaile inimestele. Lisaks elas alevites kooliõpetajaid, vallaametnikke ning kirikuteenijaid.

Alevitele jättis tugeva jälje baltisaksa kultuur. Tollast baltisaksa kodukultuuri iseloomustas suur biidermeieri-lembus. See oli rõhutatult apoliitiline, mugav kodu- ja perekeskne elustiil, mis määras peale kodusisustuse ka seltskondliku suhtlemise stiili ja laadi. Biidermeieri stiil kujunes välja Kesk-Euroopas 1820. aastail, püsis moes sajandi keskpaigani. Baltisakslaste seas

püsis biidermeier elujõus kuni 1880. aastaini, ent alles kujunevat eesti väikekodanlikku elulaadi mõjutas see veelgi kauem (Talve 2004: 513). Baltisaksa kultuuri mõjul kujunes tollal välja erikiht eestlasi, kes kõigest väest ihkasid olla teistest paremad. See tähendas olla nagu sakslased ning saada sakslaseks. Nõnda tekkis kadakasakslus koos kõige sellest tulenevaga. Alevirahva seas väljendus see pürgimus väga tugevalt. Selles seltskonnas elas kadakasaksa vaim edasi ka veel kaua pärast seda, kui sakslaseks saamise tuhin oli üle läinud. Samas ei ole Eestis

kunagi olnud teineteisest väga teravalt eristuvat maa- ja linnakultuuri. Vastandumist ja suuri erinevusi linna- ja maarahva kultuuri vahel on aidanud paljuski pehmedada just alevid.

20. sajandi alguseks olid Eesti alevid oma arengus jõudnud üpris keeruka struktuuri ja mitmekesise sisuni. Mitmes alevis (Kilingi-Nõmme, Otepää, Suure-Jaani) tegutsesid raamatupoed, Kilingi-Nõmme raamatukaupmees lisaks müümisele ka köitis raamatuid, Otepääl tegutses orelitöökoda ning Suure-Jaanis pakkus oma teeneid isegi klaverihäälestaja. Veelgi suurema üllatusena leiame aastal 1899 Kallastelt juukselokkija ehk tänapäeva keeles juuksuri. See on eriti kummaline, võttes arvesse, et Kallaste elanikest moodustasid enamuse alalhoidlikud, askeetliku meelelaadiga vanausulised venelased.

Uue, kapitalistliku ajastu vaimu levimisest andis selgelt märku kellasseppade kasvav hulk – 19.–20. sajandi vahetusel leidis neid juba peaaegu kõigis alevites. Alles mõne aasta eest, 1893–1894, ei olnud peale Lihula üheski Põhja-Eesti alevis veel mitte ühtegi n-ö ametlikku kellasseppa. Ent juba õige varsti (1899) oli 400 elanikuga Amblas ametis 2 uurmaakrit ning isegi Raplas, kus elas ainult 130 inimest, jätkus kellasseppale tööd. Oma kellassepp tegutses ka Väändras (300 elanikku) ja natuke suuremas Keilas (400), aga Suure-Jaanis (1000) oli ametis kaks kellasseppa. Lõuna-Eestis, jõuka Mulgimaa südames tegutses nii pisikeses Karksi-Nuias (200 elanikku) kui ka suuremas Abja-Paluojaal (600) kaks kellasseppa. Samas puudusid kellasseppad nii rahvarohkeis Mustvees (üle 3000 elaniku) ja Kallastel (1600 elanikku) kui ka teistes Ida-Eesti alevikes Võõpsus (üle 600 elaniku) ja Mehikoormas (ca 500 inimest). Võimalik, et see annab tunnistust sealsete alevite ja ümbruskonna rahva vanapärasemast elu- ja meelelaadist, milles polnud veel kohta kapitalistlikule kellakultusele. Väikekeskustes pärines suur osa ostjaist ja tarbijaist väljastpoolt, ümberkaudseist küladest ja taludest.

Uue ajastu vaimuga kaasaskäimist kinnitab ka üha suurenev fotograafide hulk, kellel olid sageli väga korralikult välja ehitet ateljeed. Esimesed teadaolevad päevapildikojad meie alevites asutati 1890. aastate algul: 1892 olevat Preisi alam A. Kurt hankinud kubernerilt loa avada fotoateljee Jõhvis, 1893 asutas Nuias oma fotoäri Pornuse valla mees Hans Liigant (Teder 1972: 46). Üllatav pole,

Mõisaküla ühe esinduslikuma ja kõrgema elu-ärimaja katusekorrusel asus R. E. Jakobsoni päevapilditöökoja ateljee. Hoone põles maha 1914. Mõisaküla Muuseumi fotokogu.

et populaarseks kuurordiks saanud Narva-Jõesuus tegutses 19. sajandi lõpus kaks fotoateljee – vennad Christinid ja Litzmann. Jõhvis asutas 1899 oma ateljee endine kellassepp Danilevski, Tõrvas avas 1900 päevapildikoja Ado Sumberg ning Mustvees sai selleks loa talumees Anton Pump (Teder 1972: 48). Mitu uut päevapiltnikku hakkas alevites tegutsema ka 1902. aastal: Keilas Hans Tasso, Kärdlas Johannes Miikmann ja Otepääl J. Räisa (Teder 1972: 128). Kilingi-Nõmmel, kus esimene fotograaf Villem Lilienblatt oli alustanud tegevust juba 1898, ning väikeses ja vaikes Mustlas tegutses mõlemas 1908. aastal 2 fotoateljee, oma fotograaf oli ka Jõgeval (Teder 1972: 48). Mõisakülas oli päevapiltnik R. E. Jakobsonil enne I maailmasõda alevi keskel ühes esinduslikumas majas uhke *penthouse*-ateljee. Sel ajal tegutses Põhja-Eesti alevs Eestimaa aadressiraaamatu järgi päris mitu fotograafi: Amblas alustas 1913 tegevust üks tänapäeval tuntumaid kohalikke piltnikke Jakob Bokmann/Bockmann, kelle 10 000 pilti sisaldav kogu asub ERMis. Naabruses Tapal oli ametis H. Pudel ning kaks fotograafi töötas nii Keilas (J. Minn

ja G. Tasso), Märjamaal (Hendrikson ja Tukmann) kui ka Raplas (M. Karus ja Ph. Schütz), ent Türi tegutses samal ajal kogunisti neli fotograafi: G. Essenson, G. Sauberg, A. Tõnisson ja A. Treufeld. Tänu arvukate fotograafide tegevusele hakkas tekkima täiesti uus, visuaalsel kujutisel põhinev mäluksuur.

Tähtsusetikas on tõsiasi, et 1860 asutati pisikeses, ent vanas 441 elanikuga Lihula alevis kodanikeühendus Club. Teine alevikodanike klubi (asutatud 1865) tegutses 1100 elanikuga Põltsamaa alevis, 19. sajandi lõpus oli sel 70 liiget. Muude arvukate kultuuri- ja majandusseltside tegutsemise kõrval viitab maailmapildi ja elulaadi muutumisele ka spordiharrastuse järkjärguline levik alevirahvas. Seda kinnitab kõigepealt spordiseltside tekkimine, nagu näiteks Põltsamaa jalgrattasõitjate selts (1898), või ka see, et Raplas asuval Alu kõrtsil oli korralik, köetatav keeglisaal.

Linnaliku elulaadi järkjärgulisest omaksvõtust alevites 20. sajandi alguses annab tunnistust ka avalike saunade asutamine Otepääl ja Suure-Jaanis, kusjuures Tõrvas tegutses 1899 isegi kaks sauna.

Hea ettekujutuse alevitest esimese Eesti Vabariigi algupoolel annavad üldandmed Tõrva kohta, kus muuseas põllumajanduse osakaal oli Eesti alevite ja väikelinnade seas üks suuremaid – sellega tegeles tervelt 33,2% elanikest (Kant 2007: 126). Enamik tõrvalasi elatus käsitööst ja põllutööst. Viimane tähendas, et suviti käisid paljud tõrvalased tööl ümbruskonna taludes ning ülejäänud aasta ajasid nad kuidagi läbi suvel teenitud raha ja toiduainetega (Valgamaa 1932: 469). Samamoodi teenis endale elatist ka suur osa paljude teiste mittetööstusalevite elanikke.

- 1932. aastal elas Tõrvas 2482 inimest.
- 365 elumajast (1930. a) oli puust 359 (98,4%) ja kivist 6 (1,6%), neist ühekordseid 357 (97,8%), kahekordseid 6 (1,6%) ja kolmekordseid ainult 2 (üks neist kuulus Tõrva Ühisgümnaasiumi kahekordne tellismaja ning 1927. aastal ehitet, samuti kahekordne 700 istekohaga tuletõrjeseltsi puumaja).
- 41 tänava kogupikkus oli 17,4 km, neist olid sillutat ainult peamised Valga, Tartu, Viljandi ja Veski tänavad 4 km pikkuselt. Korrastet ja liivatet kõnniteed

Majanduselu edendamiseks asutati alevis arvukalt mitmesuguseid ühendusi ja ühinguid, nagu Tõrvas, kus laenu-hoiuühisus ja majandusühisus asusid lausa naabermajades.

EAA 2111.1.15460.

olid samuti ainult eelnimetet neljal peatänaval, teistel puudusid üldse. Tänavavalgustuslampe oli 37.

- Vesivarustust ja kanalisatsiooni asulas ei olnud, peaaegu kõik käimlad olid külmad.
- Alevis tegutses 8 tööstusettevõtet, suuremad olid A. Tultsi jahu- ja saeveski (10–12 töolist) ja A. Lamba saeveski (3–5 töolist), väiksemad (1–3 töolist) V. Särje tsemenditööstus, H. Tautsi limonaaditehas, A. Sõle limonaaditööstus, K. Urbaniku vorstitööstus ja T. Muru pagaritööstus. Alevi ettevõttena töötas elektriijaam.
- Krediidiasutustest tegutsesid Tõrva Ühispank ja Helme Laenu-hoiuühing.
- Kaubandusettevõtteid oli 1930. aasta andmeil kokku 69, neist 3 olid I järgu kauplused, II järgu 22, III järgu 41 ja IV järgu omi 3.
- Laatu toimus aastas 8 ning turg töötas 2 päeval nädalas.
- Alevis tegutses 1 võõrastemaja, 1 avalik saun, enne I maailmasõda oli

Alevite tänavad olid valdavalt sillutamata, munakivisillutist leidus ainult peatänavail, kuid sõiduteed olid peaaegu alati märgistet võrdlemisi suurte äärekividega, mis tihti olid lubjatud valgeks. Selline märgistus säilis kuni II maailmasõjani. Vändra 1920. aastail. ERM Fk 537: 10.

siin töötanud haigla, kuid 1920. aastail oli ainult apteek, 3 arsti, neist üks hambaarst, 2 ämmaemandat, 1 loomaarst ja loomakliinik.

- 1932 oli alevis 2 vanadekodu.
- Tegutses postkontor telegraafi ja telefonikeskjaamaga.
- Ilmus 1 ajaleht (nädalaleht Helme-Tõrva Elu).
- Sõiduautosid oli 5, veoautosid 4, omnibusse 3, mootorrattaid 2, jalgrattaid 111, sõudepaate 10 ja hobuseid 80.
- Siin oli 3 kooli: ühisgümnaasium, linna algkool (uus tellisvoodriga puust avar koolimaja valmis 1928) ja Patküla valla algkool.
- Helme-Tõrva Haridusseltsil oli avalik raamatukogu, kokku tegutses 10 seltsi, nende seas olid peale haridusseltsi tähtsamad Tõrva Vabatahtlikkude Tuletõrjajate Selts, Tõrva Majaomanikkude Vastastikkuse Kinnituse Selts ja Tõrva Eesti Käsitöölise Abiandmise Selts (Valgamaa 1932: 459–473).⁸

⁸ Lisaks eeltoodule tegutses Eesti aja lõpus (1938) siin 3 vandeadvokaati: J. Erik, L. Kahro (Turu 6), E. Märtsen (Valga 20), 1 vandeadvokaadi abi: K. Tuuls (Veski 9), 1 notar: Karl-Heinrich Perandi (Valga 10), ning 3 hambaarsti: Elsbeth Märtsen (Valga 13), Erna Märtsen (Valga 13) ja M. Sorkin (Tartu 19).

Võrdluseks vaatame, mida kujutas endast hoopis teistsuguse taustaga Sindi tööstusalev.

- Elanikke 1859 (1928).
- Elamuid 97 (1929), neist ühekordseid 87 (89,7%), kahekordseid 9 (9,3%) ja 1 kolmekordne. 87 maja (89,7%) oli puust, 7 (7,2%) kivist ja 3 segaehitist (3,2%).
- Kortereid oli kokku 507, neist ühetoalisi 87,6%, kahetoalisi 9,8%, kolmetoalisi 0,8%, neljatoalisi 1,2%, viie- ja enamatoalisi 0,6%.
- 24 tänava kogupikkus oli 11,9 km, tänavaid valgustas 20 elektrilaternat. Sillutat (munakivi) oli ainult Pärnu maantee, millel olid sõidutee kõrval ka kitsad kõnniteed, neid oli veel mõnel üksikul tänaval.
- Hoonestuse keskme moodustasid kalevivabriku suurejoonelised kivist tootmishooned, juhtkonna elamud, haigla, saun, pesuköök ning 33 eri aegadel ehitet ja eri suurusega puust tööliselamut alevi edelaosas ning 11 suurt tööliskasarmut alevi teises otsas. Alevi kauneimaks hooneks peeti kolmekordset telliskivist ehitet algkoolihoonet selle keskel. Majas töötas ka alevi lasteaed ning leidis peavarju luteri kirik.
- Kalevivabrikus töötas 1000 inimest, seega elatus valdav osa Sindi elanikke vabrikutööst. Vabrikul oli oma elektrijaam, mis varustas energiaga ka alevit, saeveski ning veemaja. Vabriku raudteega veeti Lavassaare rabast kütteks turvast.
- Muudest ettevõttest töötas alevis 2 tapamaja, 2 vorstitööstust ja 1 piimatööstus.
- Alevis oli 7 kauplust, neist kuulus 1 tarbijate ühingule, siis oli veel 2 pudupoodi, 2 lihapoodi, 1 rohpood ja 1 viinapood.
- Nädalas oli 2 turupäeva.
- Töötas üks 6-klassiline algkool.
- Avalikku raamatukogu pidas Sõpruse selts.
- Seltse tegutses üldse kokku 6.
- Haiglaid oli 2 – alevi haigla ja nakkushaigla.
- Töötas üks 3. järgu postkontor telefoni ja telegraafiga.

- Sõiduautosid oli 3, veoautosid 1, mootorrattaid 3 ja jalgrattaid 100. Veel oli 6 sõudepaati ja 3 süsta. Hobuseid peeti 17 ja lehmi 5 (Pärnumaa 1930: 654–665).

Avarama pildi saamiseks alevitest 20. sajandi alguskümnendeil heidame põgusa pilgu ka Kagu-Eestis asuvale Antslale. Seda iseloomustati tollal kui peaasjalikult ärialevit, kuhu oli koondunud kohalik väiketööstus ja kaubandus. Talu järgi, mille maal ta asus, algul Hauka nime kandev alev hakkas tekkima 1887 raudteejaama juurde ehitet Siksälä kõrtsi ümber. Areng hoogustus siis, kui siin kevadeti ja sügiseti hakati korraldama Hauka laatu. Alevisse hakati ehitama lina- ja viljakauplusi ning talurahvapoodi. 1920 sai Antsla alevi õigused, määrati asula uued piirid, mida oli laiendat Vana-Antsla mõisamaade arvel. Tänu sellele muutus lihtsamaks kruntide saamine ning alevi areng hoogustus tublisti (Võrumaa 1926: 429–430).

- Elanikke (1926) – 1295.
- Elumaju 175, neist kahekordseid 15 (8,6%). Kivimaju oli nende hulgas 7 (4%), ülejäänud 168 (96%) olid puust. Iga maja juures oli käimla, mõnes isegi sees.
- Hoonestuse silmapaistvaim osa oli koondunud peatänavate sõlmpunkti – siin oli 7 punasest tellisest ehitist, kahekordsed olid nende seas endine kõrts, nüüd postijaam ja kauplus, lisaks uhke kaarakende ja torniga punavalge pritsimaja (u 1905) ja veel mõned. Kaheksas tollane suurem tellisehitist, villavabrik paiknes alevi servas.⁹
- Sillutet oli ainult 12% tänavaist – munakivikate oli Vaksali ja Veski tänaval ning 350 m pikkuselt ka Jaani tänaval kuni raudteeni. Tänavaid valgustas 10 petrolilampi. Alevi ääres osas olid sõiduteed kuni 18 m laiad, keskuses 9–13 m. 1926. aastal loobuti villavabrikust saadud elektrivalgustusest, kuna seda tarbiti liiga vähe. Korralikke kõnniteid oli ainult peatänavate ääres alevi keskel – need olid sõiduteest kõrgemad ja kruusetat, mõne maja ees ka telliskivisillutisega.
- Tööstusettevõtteid: 2 lauavabrikut, villakraasimis- ja ketramisvabrik,

---

⁹ Suurem osa Antsla ärikeskuse hoonestusest hävis II maailmasõjas.

1920.–30. aastail lähenes meie arvukate alevite elustiil üha enam linlikule, tõmmates endaga kaasa ümberkaudset maarahvast. Kilingi-Nõmme juuksuritöökoda aastal 1929. Kilingi-Nõmme linnavalitsuse arhiiv.

värvimiskoda, limonaaditehas, voodivabrik, nahatööstus ja piimatööstus.

- Postkontor telegraafi ja telefonikeskjaamaga ning hobupostijaam 4 hobusega.
- Apteek, 1 arst, 1 hambaarst ja 2 ämmaemandat. Loomaarst elas 4 km kaugusel, Vana-Antslas.¹⁰
- 1925 oli alevis 27 poodi, sealhulgas 7 vürtspoodi, 5 talurahvakauplust, 4 lina- ja viljakauplust, 3 pagariäri, 2 lihapoodi, 2 rohupoodi, 2 kardsepakoda, 1 raamatupood ja 1 viinapood, 3 restorani, 1 kohvik möbleerit tubadega ja ölleladu.
- Turgu peeti 2 korda nädalas, laatu peeti tervelt 10 korda aastas.
- Seltse ja ühinguid oli kokku 12, vanimad – 1900 loodud põllumeeste selts,

¹⁰ Eesti aja lõpus (1938) tegutses Antslas 2 hambaarsti: R. Sorgenfrei (Põllu 3) ja K. Sparvart (Jaama 10).

tarvitajate ühing (1903), tuletõrjeselts (1904), seejärel laenu- ja hoiuühing ning haridusselts (1911).

- Töötas 2 avalikku raamatukogu – haridusseltsil ja karskusseltsil.
- Üks 6-klassiline algkool 185 õpilasega (195), mis 1924 asus uude, avarasse kahekordsesse puumajja (Võrumaa 1926: 419–430).

Oma mitmekesise majandus- ja äritegevuse ning kultuurieluga trumpas paljusid teisi alevaid üle suhteliselt väheldane Kilingi-Nõmme.

- 1928. aastal elas siin 1405 inimest.
- Alevi 312 elamu hulgas oli puumaju tervelt 307 (98,4%), kivist ainult 5 (1,6%) ning 1 savist. Valdav osa neist – 300 (96,1%) – olid ühekordsed ning ainult 12 (3,9%) kahekordsed.
- Tänavaid 34, üldpikkusega kokku 17,3 km, neist 4 km pikkune Pärnu tänav oli kogu ulatuses kivisillutisega, ka on ainsana selle ääres kividega märgit kõnnitee. Tänavavalgustuslampe oli 22.
- Elektrienergiat tootis Saarde Põllumajanduse osaiühingu elektriijaam, valgustades ka enamikku elamuid.
- Tegutses 22 tööstusettevõtet, sh 2 lauavabrikut, 2 värvimiskoda, 4 parkimiskoda ja 4 mehaanikakoda, 2 köie- ja nõõritööstust ning 2 limonaaditööstust, 1 elektriijaam, villaketrus, kommiabrik, jahuveski, trükikoda, tsementtarvete tööstus ning tärpentini- ja värvitööstus.
- Alevis oli 56 poodi, sealhulgas 26 talurahva- ja segakauplust, 10 turupoodi, 4 linakauplust, 4 lihapoodi, 3 pagarit, 3 raamatukauplust jmt.
- Käsitööstuste seas oli 23 õmblejat, 19 kudujat, 17 kingseppa, 15 rätsepat, 13 tislerit, 5 seppa, 2 päevapiltnikku jne.
- Siin oli 1 apteek, 2 rohukauplust ja 2 avalikku sauna ning hulk mitme maja peale ühiselt ehitet saunu.
- Alevis tegutses 3 arsti: Saarde jaoskonna tervishoiuarst, eraarst ja hambaarst.
- Alevil oli oma 20-kohaline vanadekodu.

Seltsi- ja kultuurielu edendamisele aitas tohutult kaasa korrallike rahvamajade ehitamine. Võhma rahvamaja ehitati 1934, hävis tulekahjus 1995. EArM Fk 1220.

- Töötas üks III klassi postkontor telegraafi ja telefonikeskjaamaga, alevis oli 46 abonenti.
- Autosid oli 13, sealhulgas 7 sõidu- ja veoautot, 5 mootorratast ja 153 jalgratast.
- Aastas peeti 6 korda laata ning nädalas 2 korda töötas turg.
- Tegutses tervelt 14 seltsi ja ühingut, sealhulgas Haridus- ja Noorsoakasvatusselts, Teatri- ja Helikunstiselts, Tuletõrjeühing, Saarde Põllumeeste Selts, Saarde Majandusühing, Saarde Kindlustusselts, Saarde Laenu-hoiuühing, Kaupmeeste Selts, Saarde Kütiselts jmt.
- Haridusseltsil oli 1000 köitega avalik raamatukogu.
- Töötas kaks algkooli: alevi 4-klassiline algkool uues, 1923 ehitet majas ning endises Saarde kihelkonnakooli hoones asuv, Maavalitsuse hooldamisel olev 6-klassiline algkool (Pärnumaa 1930: 634–642).¹¹

---

¹¹ Vaatamata toimekale ärielule ei tegutsenud Kilingi-Nõmmel teadaolevalt ühtki advokaati ega notarit. Ilmselt võib seda seletada töigaga, et lähinaabruses Mõisakülas tegutses aastal 1938 koguni 5 vandeadvokaati ja 2 advokaadi abi ning 1 notar.

Nagu näeme ülaltoodust, oli igal alevil oma eripära ja oma nägu, ent oli ka palju sarnasusi ja ühist. Esiteks iseloomustas kõiki alevaid see, et nende hoonestus koosnes peaaegu tervenisti madalaist ühekordseist puumajadest.¹² Teiseks sarnasid alevid üksteisega vilka kaubanduselu ja käsitöönduse poolest. Kolmanda ühisjoonena võiks nimetada päris elavat ja mitmekesist seltsitegevust ning kultuurielu, ehkki kaasaegsed viimast mõnikord teravalt kritiseerisid.

Põgus pilk alevirahva argielule 20. sajandi alguspoolel

Alevirahva argielust on asjatundlikult kirjutanud üks teenekamaid Eesti etnoloogekultuuriajaloolasi Ilmar Talve. Oma autobiograafias kirjeldab ta lapsepõlve-Tapat ja tapalaste igapäevaelu.

Kui seda mu lapsepõlve- ja noorusaastate kodulinna ühiskonda lühidalt peaks iseloomustama, siis on muidugi käepärast nimetus „väikekodanlik“. Ma ei tea, mis põhjusel ja millal see nimetus on halvustava kõrvalmaigu saanud, kuid arvan, et selle juured ulatuvad tagasi, marksismi, vasakpoolsusse üldse ja meil Vene pärandina ka Vene revolutsioonilisse liikumisse. Väikekodanlikkust on igati maha tehtud, ka eesti intelligentsi kõnepruugis, sest väikekodanlane oli selles arusaamises harimatu, kitsarinnaline, rahaahne ja teab mis veel, ja midagi positiivset pole temas tahetud näha. Kui aga Eesti ühiskonna arengut ja jagunemist jälgida, siis näeme, et kõigi meie kirikukülade, raudteeasulate, alevite, väikelinnade elanikkond ja ka suurem osa teiste linnade elanikkonnast koosnes just väikekodanlastest. On suureks puuduseks, et meil selle kohta pole objektiivseid ajaloolis-sotsioloogilisi ja demograafilisi uurimusi. (Talve 1997: 66.)

Alevirahvast, kelle vahendusel levisid paljud argikultuuri uuendused sisustuse, rõivastuse, toidu, kommete jmt alal väga kiiresti linnast maale, sai tõhus ühenduslüli linlaste ja maarahva vahel.

Alevis sündinud ja kasvanud I. Talvel oli lihtsam mõista aleviinimeste mõtteviisi ja arusaamu: *Missugune oli mu kodulinna „väikeste inimeste“, „väikekodanlaste“*

---

12 Pole siis ime, et iga vähegi kõrgem maja pälvis kohe pilvelõhkuja nime, nagu näiteks Saarde Pöllumeeste Seltsi kõrge viilkatusega kivimaja Kilingi-Nõmmel.

lähtekoht, nende eetos ja ideoloogia, on küsimus, mis mind teaduslikust seisukohast on kaua huvitanud. Laiemas haardes puudutab see kõiki Eesti asulaid ja on seega oluline probleem Eesti rahva sotsiaalses kujunemises. Minu teadmiste põhjal olid mu kodulinna „väikesed inimesed“ valdavas osas maalt ja küladest pärinev rahvas, talupoegade nooremad pojad ja tütreid, käsitöölised, vabadike, popside ja mõisamoonakate lapsed, kes koju jääda ei võinud ja kes välja „suurde maailma“ olid sunnitud minema, et tööd ja teenistust leida. Nende kõikide haridustee oli jäänud napiks, sest haridus oli ikka olnud tsaariaegne küla- või vallakool, seegi venekeelne ja tihti pooleli jäänud.

Nende kõikide sihiks oli tööd leida, kui võimalik, amet õppida ja edasi püüda, et paremini toime tulla. Lähtekohad olid aga küllaltki madalal ja edasipääsemine raske ning vaevaline. Ja sellest siis tuleneski, et kui kord oma perekonnani oli jõutud, siis sai esimeseks sihiks ikka lapsi koolitada, et nendele elu jaoks paremad võimalused anda. Kõige selle tõttu oli see rahvas üldiselt väga töökas, edasipüüdlik, kokkuhoidlik ja vähesega toime tulev ühiskonnarühm, kelle püüdluseks oli küll „parem elu“, mis aga enamasti alles nende laste elus saavutatav võis olla. (Talve 1997: 66–67.)

Kuna valdav osa elanikke oli alevitesse tulnud ümberkaudseist küladest, siis loomulikult pärinesid ka nende elukogemused ja kultuuripagas sealtamast. Kõige selle tõttu säilis alevielanike elulaadis üksjagu talurahvale omaseid jooni. Alevi-rahva mõttelaad oli paljuski äravahetamiseni sarnane talupojamentaliteediga.

Kõige selle juurde kuulus mõtteviis, et midagi ei visata ära, millest veel parandades asja võib saada. Suhtumine oli läbinisti pragmaatiline, ja võiks öelda, et ratsionaalne, sest selle oli vorminud igapäevaelu. Raiskamine oli raske patt. Sõnadel „ilus“ ja „inetu“ oli teine tähendus kui nüüdsel ajal. Ilus oli see, mis oli hea, kasulik ja otstarbekohane, inetu oli see, mis oli tühine ja kasutu. Kui saapad või sukad olid terved, kuigi ehk paigatud, pidasid vett ja olid soojad, siis olid need ilusad saapad ja sukad. Need aga, mis niisama uhkeldamiseks olid mõeldud ja otstarbele halvasti vastasid või olid koguni kõlbmatud, olid inetud, olgu nende vorm ja välimus nii hiilgavad kui tahes. (Talve 1997: 81–82.)

Sarnaselt talurahvale etendas ka alevielanike põhivajaduste rahuldamisel suurt osa naturaalmajandus.

See, mida „isemajandamiseks“ võiks nimetada, ja mis meil kodus ning naabritegi juures oli üldine, tähendas seda, et juurde osteti suhteliselt vähe, sest „raha oli kallis“. Igapäevaseks tarvitamiseks toodi pagari juurest rukkileiba, kuid kõik ei teinud sedagi. Piimapoest toodi piima, aga mõnel olid ka omad lehmad ja need müüsid piima teistele. Poest osteti jahu, aga seda võidi osta ka mõnelt tuttaval talupidajalt terve kott korraga. On põhjust lisada, et peaaegu kõikidel, kes mitte kaugemalt polnud siia kolinud, olid sidemed sugulastega maal, sest suurem osa oli ümbruskonnast, lähemalt või kaugemalt pärit. [...]

Isemajandamine ei tähendanud ainult seda, et oma krundilt saadi toidukraami, vaid ikka ka, et kodus tehti palju asju ise. See olenes üsna palju muidugi sellest, missugused olid kellegi oskused. Eelpool olen ma juba kirjutanud isa ja ema mitmekülgetest käsitöökustest. Jalatsid meile muidugi osteti, kuid isa parandas neid ise ja lõi saabastele ja kingadele pooltallad alla. Algkoolis käies kandsin mina nagu paljud teisedki poolsaapaid ja sain kingad alles gümnaasiumi minnes. Kingade juurde kuulusid sügisel ja talvel ikka kalossid. Emal olid muidugi siis juba kingad, sest nõrksaapaid ma ei mäleta, ja kalosside asemel „botikud“, mis neile peale tõmmati. Isa liikus tööpäevadel ikka säärsaabastes, kõvade pakastega ka viltsaabastes ja pani kamassid ja hiljem kingad jalga ainult pühapäeval kirikusse minnes. (Talve 1997: 76, 81.)

I. Talve maalitud pilti täiendab kenasti Evi Täht (1933), kes kirjeldab lähemalt ühe Jõgeva käsitöölispere argielu 1930. aastate lõpus. Tema isa Jaan Sinka sündis 1893 Lustivere vallas väikeses talus. Lõpetanud 1907 algkooli, läks ta oma õemehe Eduard Lääne juurde rätsepaõpilaseks. Pärast 4-aastast õpipoisiaega töötas oma koduvallas rätsepmeistri Raaga käe all. 1913 tuli Jõgevale ja töötas 4 aastat meister Jaan Liigandi juures. 1917 alustas tööd iseseisva rätsepmeistrina. 1920 abiellus ta Rutikvere vallast pärit, teenijana töötanud Maali Soplepmanniga (1893). Neil oli kolm last: pojad Valter (1923) ja Erik (1924) ning tütar Evi (1933).

Esialgu elati mitmes kohas Jõgeval, kuni 1926 valmis oma maja aadressil Suur tänav 33, mis on säilinud tänini. Maja esiküljel oli suur silt „RÄTSEP SINKA“, põhikorrusel asusid õmblustöökoda, veranda, esik, köök, magamistuba ja „puhas tuba“. Mansardkorrusel elasid perepojad. Üks korter oli välja üüritud abitöölisele.

Rätsep Jaan Sinka maja Jõgeval aadressil Suur tn 33 on ehitet 1926. H. Pärdi, 2009.

Kliente võeti vastu esikus, kus suure peegli ees tehti ka rõivaproove. Tööruumis olid lauad, õmblusmasinad ja riidenagi pooleliolevate rõivaste jaoks. Kõikides ruumides olid puudega köetavad ahjud, köögis oli suur leivaahi, kus ema perele leiba küpsetas. Köögis tehti süüa puupliidil, millel oli tollal üldlevinud, äravõetavate rõngastega plaat eri suuruses padade jaoks. Nõnda ulatus pajapõhi sügavamale, tulele lähemale ning toit valmis kiiremini. Pliidi tagaosas oli praeahi. Oma pere sõi köögilaua ääres. Köögi kõrval oli sahver toidutagavara hoidmiseks, ent osa toidukraami, nagu liha ja jahu, hoiti õuekuuris asuvas aidas. Köögipõranda all oli kelder, kus hoiti kartuleid ja muid juurvilju. Teisel pool köögi kõrval oli magamistuba, kus olid ema ja isa vedruvoodid tislari tehtud nikerdet otstega, seal magas oma võrevoodis ka väike Evi. Seda tuba küttis pliiditruup. „Puhtasse tuppa“, kus oli roheline plüüsriidega mööbel, pääses otse esikust, kuid iga päev ei tohtinud sinna minna – seal pidi kõik olema puhas ja korras. Seal toas oli omaette raudahi, põrandal vaip ja diivanil tikitud padjad. Sinna kutsuti külalisi. Vesi toodi õuel

asuvast pumbakaevust. Ehkki krunt oli väga väike (555 m²), jätkus lisaks hooneile maad ka mõne marjapõõsa ja peenramaa jaoks (Jõgeva 2008: 33–38).

Aleviperedes töötasid või ajasid äri tavaliselt ainult mehed, naised olid kodused, juhtisid majapidamist ja hoidsid pereasjad korras. Nõnda oli see ka Sinkade juures.

Ema oli vaikne, töökas ja tasakaalukas inimene. Oskas käsitööd teha, õmbles lastele riided selga. Kõik majapidamine peres oli ema õlul, sest isa käis tööl ja teenis raha. Emal oli esimene, kes üles tõusis, kööki pliidi alla tule tegi ja vaatas, mis lauale söögiks saab. Kui vennad Tartus koolis käisid, tuli väga vara tõusta, et lapsed kooli saata. Mina olin väike ja võisin kauem magada. Hommikusöögiks oli piimaga viljakohv ja võileivad vorsti, kala või ka juustuga, tihti tehti munadest omletti. Lõunaks tehti sooja sööki – kas suppi, putrusid piimaga, kartulit-kastet kotleti või lihaga. Õhtuks, kui lapsed koolist tulid, tehti jälle sooja sööki – kas soojendati lõunasöögist järelejäänut või keedeti putru.

Kui isa kodus töötas, tehti rätsepatööd tööpäeviti. Pühapäeval üldiselt tööd ei tehtud. Aga ega maja kohas päris käed rüpes ka ei saanud olla. Tahtsid ka kodused tööd teha, kas midagi värvida, kaevata, puid laduda. Sellest tööst võtsid kõik jõudumööda osa. Isa oli küll vähe kooliharidust saanud, aga majapidamises oskas ta kõiki töid teha. Tegid lihtsamaid elektritöid, oli endale ehitanud abimootoriga jalgratta ja patareidega raadio. Kui sõja ajal elektrit ei olnud, põles meil laes enda valgusega gaasilamp. [...] Meil pidusid ei peetud, oma pere sünnipäevi küll. Ainsad külalised olid harva mõned sugulased ja ka meie käisime harva külas. [...]

Kõik majapidamistööd tehti kodus. Nii oli väga suur töö pesupesemine. Kui palju see vett nõudis, mida köögis pliidi peal soojendati ja peale kasutamist jälle välja kanti! [...] Pesemiseks oli puust kõrgetel jalgadel kolmjalg ja puust pesulaud. Algul pandi pesu leelise veega likku, mustemad kohad seebitati sisse, teine päev pesti ja keedeti, lõpuks loputati ja valge pesu sinetati. Pesu kuivatati õues nõöridel, talvel puukuuri lakas, katuse all, nõöride peal. Hiljem ehitati isa puukuuri pesuköögi, siis sai seal suuremad ja mustemad tööd ära teha. [...]

Ega kodus lastud lastelgi niisama vahtida. Pidime peenraid puhastama, nõusid pesema, kartuleid koorima ja muid koduseid töid tegema. Enne kooli oli

Töölisalevi elanike tsiviliseerimine ja distsipliinile allutamise algas juba ühesuguste elamistingimuste loomise ja nõudmistega esitamise. Sindi tööliste väikeelamud ehitati 1832. ERM Fk 1376: 77.

minul väike mängunurk, kus nukud, nukumööbel ja muud mänguasjad. Alati kuulus meie peresse kass, kes oli ikka olnud minu mängukaaslane. (Jõgeva 2008: 39–41.)

1960.–1970. aastail uurisid etnoloogid Aime Kärner (Kärner 1968 ja 1973) Aino Voolmaa (Voolmaa 1968) Edela-Eesti alevite Abja-Paluoja, Kilingi-Nõmme ja Sindi argikultuuri 19.–20. sajandi vahetusel ja järgmistel kümnenditel. Lähemalt käsitleti elamuid Sindis ning rõivastust kõigis kolmes alevis. Nende töödes kirjeldet konkreetsete üksikasjade kaudu iseloomustatakse alevirahva argielu tähtsaid külgi. Vaatamata sellele, et kõigi kolme alevi elanikud pärinesid valdavalt ümberkaudseist küladest, oli nende elulaadis ja argikultuuris päris suuri erinevusi. Sindilaste elulaadi oli 20. sajandi alguseks juba üle poole sajandi kujundanud kalevivabrik, mis mõjutas siinsete inimeste elu väga palju ka väljaspool töökohta ja -aega. See tulenes asjaolust, et peaaegu kõik töölispered elasid vabrikule kuuluvais kasarmuis ja väikeelamuis, kus korra ja puhtuse järele valvas vabriku-

politsei. Vähe sellest, tööliste kortereid käisid öhtuti või pühapäeviti kontrollimas ka meistrid. Kolm korda puhtusereeglite rikkumise või vabrikuvõimu teadmata külalise öökorterisse lubamise eest öeldi korter üles (ERM KV 171: 447–448). Tööliskasarmuid ja -väikemaju hoidsid korras ja remontisid vabriku palgatud meistrimehed, kujundades niiviisi inimeste elukeskkonda. 20. sajandi algul näiteks pandi tubadesse tapeet, ehitati õhutatavad välikäimlad ning prügikastidele betoonalused ja seinad (EAA 2460.1.226 ja EA 122: 96). A. Kärneri uurimused Sindi tööliselamutest ja A. Voolmaa riietuseuurimused kolmes Edela-Eesti alevis näitavad, et Sindis kui tööstusalevis oli juba 19. sajandi lõpus üldiselt omaks võetud linlik elulaad. Seevastu traditsioonilisemate kaubandus- ja käsitööalevite Abja-Paluoja ja Kilingi-Nõmme elulaadis säilisid taluelule omased jooned hoopis kauem, mida kinnitavad ka paljud teised allikad, eriti omaaegsed fotod.

Kokkuvõte

Käsikäes kapitalismi arenemisega hakkasid 150 aasta eest Eestis tekkima uuelaadised asulad – alevid. Osa neist kujunes vanade kihelkonnakirikute ligidusse, osa uutesse kohtadesse tähtsamate teeristide ja kõrtside lähedale ning alates 1870. aastast tekkis neid arvukalt raudteejaamade ümber. Need otseses ja kaudses mõttes linna ja maa vahepeal asuvad asulad ühendavad endas ühiskonna mõlema eluvormi külgi. Väliselt, asulavormi ja arhitektuuri seisukohalt oli neil sarnasusi linnaga, ent elulaadi ja argikultuuri ning meelelaadi poolest olid alevielanikud lähedased maarahvale. Siia asus inimesi peamiselt ümbruskonna küladest, nad leidsid alevites rakendust iseseisvate käsitöölise ja poepidajatena või palgalistena töökodades või suuremais tööstustes, samuti elas seal vallametnikke, kooliõpetajaid, apteekreid, ämmaemandaid ja arste. 20. sajandi hakul ilmus uue, moodsa aja tunnusena alevitesse arvukalt senitundmatuid meistreid – päevapiltnikke, kelle töö tulemusena hakkas tekkima uus, visuaalne mäluksuur, mis levis laiemalt ka maainimeste seas.

Üldse jõudsidki uued kultuuriilmingud linnadest kiiresti maarahva sekka tihti just alevite kaudu. Uuenduste jõudmist alevitesse ja seal kodunemist soodustas

omakorda sealsete elanike sotsiaalne, majanduslik ja kultuuriline lähedus vähem jõukate linlastega agulirahva näol. Nendega said aleviinimesed ennast kergesti samastada ning neilt oli selletõttu lihtne uusi asju üle võtta.

Kasutatud allikad

Eesti Ajalooarhiiv – f.2460, nim. 1, sü 223–226 (Sindi kalevivabrik).

Eesti Riigiarhiiv.

Eesti Rahva Muuseumi käsikirjaarhiiv ja fotokogu – EA 96, 122; KV 171.

Eesti Vabaõhumuuseumi käsikirjaarhiiv ja fotokogu.

Kilingi-Nõmme linna arhiiv.

Mõisaküla Muuseumi fotokogu.

Heljas, Mari-Anne 2009. Võsu rahvas ja tema lugu. Tallinn: Grenader.

Kitzberg, August 1973. Ühe vana „tuuletallaja“ noorpõlve mälestused. – Loomingu Raamatukogu nr 41–44.

Kröger, A. M. 1893. Ehtländisches Verkehrs- und Adressbuch für 1893/1894. Riga.

Kärner, Aime 1968. Sindi tekstiilitöölaliste vanemad elamud. Kasarmud. – Eesti NSV Riikliku Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXIII. Tallinn: Valgus.

Kärner, Aime 1973. Sindi tekstiilitöölaliste vanemad elamud. Väikemajad. – Eesti NSV Riikliku Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXVIII. Tallinn: Valgus.

Last, Herbert 1999. Kultuurilooline Koeru. Koeru: Koeru vallavalitsus.

Leppik, Eduard 1999. Kultuurilooline Väike-Maarja. Kohtla-Järve: E. Leppik.

Marksoo, Ann 2007. Asustus – Järvamaa. Loodus. Aeg. Inimene 1. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Mäsak, Ene 1993. Vastastikuseid mõjutusi Eesti linna- ja maaolmes. – Muunduv rahvakultuur. Toim. A. Viires. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia.

Merila, Age; **Nutt**, Nele 2003. Võõpsu aleviku ja küla maastikuhooalduskava. Tartu (www.polvamaa.ee/public/files/Voopsu_kava.pdf).

Osborne, Roger 2008. Tsivilisatsioon. Läänemaailma uus ajalugu. Tallinn: Varrak.

Paukson, Olev 2008. Alevikust linnaks. Kilingi-Nõmme 70. Kilingi-Nõmme: Arendus- ja Innovatsioonikeskus Livonia.

Pärdi, Heiki 2009. Küla- ja aleviarhitektuur Teise maailmasõjani. – Järvamaa. Loodus. Aeg. Inimene 2. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Richter, Adolf 1909. Adolf Richters Baltische Verkehrs- und Adressbücher. Band I. Livland. Riga: Selbstverlag des Herausgebers.

Soom, Arnold 1996. Eesti väikesed sisemaalinnad ja alevikud. – Mälestusi. Artikleid. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

- Talve**, Ilmar 1997. Kevad Eestis. Autobiograafia I. Tartu: Ilmamaa.
- Talve**, Ilmar 2004. Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvuseni. Tartu: Ilmamaa.
- Tammik**, Richard 2005. Kadrina kihelkond läbi aegade. Kadrina: Neeruti Selts.
- Uuet**, Liivi 2002. Eesti haldusjaotus 20. sajandil. Teatmik. Tallinn: Eesti Riigiarhiiv.
- Eesti aadress-raamat 1938–1939. Toim. A. Pullerits ja A. Tooms. Tallinn.
- Eesti linnad 2004. Postkaarte Aivo Aia kogust. Koost. Pille Epner, Liina Jänes. Tallinn: Tänapäev, 2004.
- Harjumaa 1937 = Harjumaa tervishoiuline kirjeldus. Toim. A. Rammul. Tartu: Tervishoiuvalitsus, Tartu Ülikooli Tervishoiu Instituut, 1937.
- Jõgeva 2008 = Mälestuste Jõgeva. Kogutud mälestused. Kogunud Heli ja Toomas Muru; toim. T. Muru. Jõgeva: Betti Alveri Muuseum, 2008.
- Järva-Jaani 2005 = Järva-Jaani elust ja haridusloost. Koost. Silva Kärner ja Helgi Veermaa. Järva-Jaani: Järva-Jaani Gümnaasium, 2005.
- Järvamaa 1934 = Järvamaa tervishoiuline kirjeldus. Toim. A. Rammul. Tartu: Tervishoiuvalitsus, Tartu Ülikooli Tervishoiu Instituut, 1934.
- Koeru 1998 = Koeru vald 10. Kogutud andmete põhjal koost. Herbert Last ja Mait Raudsepp. Koeru: Koeru Vallavalitsus, 1998.
- Läänemaa 1929 = Läänemaa tervishoiuline kirjeldus. Toim. A. Rammul. Tartu: Tervishoiu- ja Hoolekandevalitsus, Tartu Ülikooli Tervishoiu Instituut, 1929.
- Pärnumaa 1930 = Pärnumaa. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Toim. A. Tammekann. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1930.
- Tartumaa 1938 = Tartumaa tervishoiuline kirjeldus. Toim. A. Rammul. Tartu: Tervishoiuvalitsus, Tartu Ülikooli Tervishoiu Instituut, 1938.
- Valgamaa 1932 = Valgamaa. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Toim. A. Tammekann, A. Luha, E. Kant. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1932.
- Valgamaa 1933 = Valgamaa tervishoiuline kirjeldus. Toim. A. Rammul. Tartu: Tervishoiuvalitsus, Tartu Ülikooli Tervishoiu Instituut, 1933.
- Viljandimaa 1933 = Viljandimaa tervishoiuline kirjeldus. Toim. A. Rammul. Tartu: Tervishoiuvalitsus, Tartu Ülikooli Tervishoiu Instituut, 1933.
- Virumaa 1931 = Virumaa tervishoiuline kirjeldus. Toim. A. Rammul. Tartu: Tervishoiu- ja Hoolekandevalitsus, Tartu Ülikooli Tervishoiu Instituut, 1931.
- Võrumaa 1926 = Võrumaa. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Peatoim. J. Rumma. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1926.
- Võrumaa 1932 = Võrumaa tervishoiuline kirjeldus. Toim. A. Rammul. Tartu: Tervishoiuvalitsus, Tartu Ülikooli Tervishoiu Instituut, 1932.

Between country and town I

About the development of Estonian boroughs and everyday culture in brief

Although boroughs existed in Estonia already in medieval times, they were almost completely destroyed during the Livonian War at the end of the 17th century. The first new boroughs started to emerge in the 18th century, and the process became more intensive in the second half of the 19th century, when capitalist market economy was taking root.

Part of the boroughs grew around old parish churches, where conditions for the fostering of handicraft and trade were favourable. Others were formed in new places, in the vicinity of crossroads and inns, and beginning from the 1870s, when the construction of railways started in Estonia, boroughs also emerged in great numbers around railway stations. These settlements, which were situated between town and country both in direct and indirect meaning, comprised the facets of both social life forms. On the outside, as concerns the form and architecture, they were similar to towns; however, by their way of life, everyday culture and disposition, people in boroughs were closer to country people. They came to boroughs from the neighbouring villages, settled down and found work as independent artisans or shopkeepers or as paid labourers in workshops and bigger industries; the inhabitants also included parish clerks, schoolteachers, chemists, midwives and doctors. In the early 20th century the representatives of a new occupation – photographers – started work in boroughs. This marked the beginning of a new modern era, and as a result of their work new visual memory culture took root and also spread among country people.

In general, new cultural phenomena often spread from towns to country people through boroughs. The process of innovations reaching boroughs and being adopted there was, in its turn, fostered by the fact that part of the townspeople – the poorer ones living in slums – were socially, economically and cul-

turally similar to the inhabitants of boroughs. It was easy for the latter to identify themselves with the slum population and adapt themselves to new things learned from them.

In form a borough is an urbanized area smaller than a town, with dense population; yet, in content it is relatively complicated to differentiate between the town and the borough. The line can be drawn between villages and boroughs and it is related to the proportion of people engaged in agriculture. Before the Second World War Estonian boroughs differed from one another enormously by this indicator: for example, in 1934 in Küttejõu industrial settlement a negligible number of people (0.3 %) were engaged in agriculture, whereas at Kallaste at the same time about two thirds of the population were occupied in the same sphere. Before the Second World War there were twenty-six self-governing boroughs in Estonia, and in addition to these a great number of small boroughs without self-government.

This article does not differentiate between small towns, boroughs and small borough towns as they can all be embraced in the notion „borough“ and treated conjointly.

OMAD JA VÕÕRAD KODUAIAS

Esseistlik mõtiskelu puude ja ilutaimede tähtsusest ja tähtsusest meie ümber

Marju Kõivupuu

Tallinna Ülikooli maastiku ja kultuuri keskus, vanemteadur

Artikkel on seotud Kultuuriteooria Tippkeskuse ja sihtfinantseeritava teadusteemaga
„Maastikupraktika ja -pärand“ (SF010033s07).

Tavaliselt on nii, et lühemale või pikemale kirjatööle eelneb mingi isiklik lugu, teinekord millegi näilisel tühisegi teadvustamine või kogemine, millest miski saab alguse. Selle teksti eellugu ulatub eelmisse aastatuhandesse. Ühel järjekordsel võrukeste kokkusaamisel Kaika suveülikoolis hakati arutama, millises ajaloolise Võrumaa nulgas-kolgas on kombeks olnud kodutalu ümber ka lilli ja ilupõõsaid istuda, millises aga on seda tegevust peetud mõttetuks ning veidraks aja ja raha raiskamiseks. Hargla kihelkonna Mäe-Matsi ja Urvaste kihelkonna Vahtsõ-Horma talude sellekohase võrdluse leiab Võro-Seto 1999. aasta „Tähtraamatust“. *Talu ümbre ilutaimi istutajat imeteläs hirmutulõ*¹ [Hargla]. – *Taluümbusõ iist hoolitsõ-das – istutõdas puid, puhmõ, lilli ja muud säänest kraami* [Urvaste] (Faster 1999: 62–63.)

Oma lapsepõlvest, sealtsamast Hargla kihelkonna Saru külast ja Saru-Mäepõrust mäletan kahte naist, mõlemad sugulased, kellele polnud lasteõnne antud. Mehed olid neil mõlemal Nõukogude mobilisatsiooni eest mõneks ajaks metsa läinud ja sinna tervise jätnud. Nii räägiti. Mõlema naise näputööoskused ja kokkamiskunst oli külast kaugemalgi kuulus, ent keelt teritati nende piinlikus korras (ilu)aedade asjus, kus toretsesid tokkroosid, keisrikroonid², pojengid, gladiolid, kõikvõimalikes toonides jorjenite³ „totud“⁴ ning hilissügisel astrid ja krüsanteemid. Kartulivagude vahele külvati „tillililli“ – aedtilliga sarnaste lehtedega hapraid, värvikirevaid kõrgekasvulisi kosmoseid. Majatagused valged roosid, keldrikoopal laiutavad karuste lehtedega punased topeltmoonid – tegelikult küll idamagunad (*Papaver orientale*) –, metsiku moega seebililled (*Saponaria officinalis*), mida nelkideks või talinelkideks kutsuti, ja kollased „talvejorjenid“ kuulusid nii või teisiti asja juurde. Ning nõorsirgete rungulivagude⁵ vahelt ei õnnestunud ka kõige parema tahtmise juures leida umbrohulibletki. Ning mis toona, 1960.–1970. aastail oli külakohas veel eriline – nende mõlema naise toalilled kolektsioon oli samuti piisavalt muljetavaldav. Ümberkaudsed sünnipäevad, pulmad ja matused käisid iseäranis sügistalviti ikka

1 „Talu ümber lillede istutajat ei jõuta ära imestada.“

2 Tullililliad (*Lilium bulbiferum*) ja krookuslilliad (*L. bulbiferum L. var. croceum*, varasem nimetus *L. croceum Chaix*).

3 Jorjenid ehk daaliad (*Dahlia*).

4 S.o tutid.

5 *Rungul* – sööda- või loomapeet, Hargla kihelkonna keelpruuki mugandunud otselaenuuna läti keelest.

ka nende juurest „läbi“. Sest üheks või teiseks puhuks läks siis ikka tarvis oksake mirti⁶, kimbuke asparaagust, kaks-kolm kunstlikuna, „järeletehtuna“ mõjuvat vahast kallaõit, pisut hiljem ka uudistaimi: lüli- ehk jõulukaktust, alpikanni, gloksiinat, ratsuritähte. Istikuid, lillesibulaid ja -juurikaid vahetati külas ikka käest kätte, samamoodi levisid õpetused, kuidas üht või teist (toa)taime kasvatada, ja jutudki. Et kelle käes üks või teine taim edeneb või ei edene, milliseid, mitu, mis värvi ja mis õitega lilli sobib millal kinkida ja miks; missugused lilled on toonud saajale õnne, missugused õnnetust. Haruldase ilutaimi – kasvas ta siis õues, palkonil või aknalaul – omaniku staatus aga oli nagu friikide puhul ikka: mitu kraadi kangem „tavalise“ maanase omast.

Kirglike taimekolleksionääride hingeelu avab võluvalt Karel Čapek oma „Aedniku aastas“: *Seevastu pole võimalik leida ühtegi pühakut, kellel oleks käes floksi- või jorjeniois, mistõttu inimesed, kes pühenduvad nende lillede kultuse teenimisele, ongi sektandid ja rajavad vahel omaenda usulahu. Ja miks ei võiks neil usulahkudel olla oma pühameeste elulugusid? Proovigem kujutleda Daaliast pärit oleva püha Georginuse elukäiku. Georginus oli lugupeetud ja jumalakartlik aednik, kellel õnnestus pärast pikki palvetamisi aretada esimesi georgiine ehk jorjeneid. Kui paganausuliste keiser Floxinianus sellest kuulda sai, läks ta vihast põlema ja saatis oma sõjamehed välja, et nad jumalakartliku Georginuse kinni võtaksid. „Sina, juurikakasvataja!“ käratas talle keiser Floxinianus. „Nüüdsest peale pead sa kummardama ära-õitsenud flokse!“ – „Ei kummarda,“ vastas Georginus meelekindlalt, „sest jorjenid on jorjenid, aga floksid ainult floksid.“ – „Raiuge ta tükkideks!“ röögatas julm Floxinianus, ning püha Georginus Daaliast raiuti tükkideks ja tema aed tehti maatasa ja külvati täis vasevitrioli ja väävlit.* Aga püha Georginuse puruksraitud keha tükkidest said nubulad, millest võrsu-

6 Harilik mürt (*Myrtus communis*) kuulub koos rosmariiniga vanimate toas kasvatatavate taimede hulka. Pärit Lõuna-Euroopast ja Põhja-Aafrikast. Kesk-Euroopasse toodi esimesed mürdid keskajal. Esmalt leidsid need oma koha kasvuhoonetes ning lossiaedades sidruni- ja apelsinipuude kõrval. 16. sajandil hakati mürti taas kasutama pruudi ehtimiseks. Samast ajast on pärit ka komme pärjast võetud mürdioks kasvama panna. Mürdiga on seotud rikkalikult rahvapärimest ja uskumusi. Araabia pärimuse kohaselt kohaselt viis Aadam selle taime endaga paradiisist kaasa, et istutada patusele maale vähemalt üks taim, mis pärineb taevalistest aedadest. Seepärast tuntakse mürti ka lootuse sümbolina. Teiste andmete kohaselt on mürdi kodumaaks Pärsia, kust see iidsetel aegadel toodi Egiptusesse. Vaaraode mälestusmärkidel kannavad nutvad ja rongkäigu ees kõndivad naised mürdioksi. Mürdist punutud pärgadega austati Rooma kangelasi kodanikuvapruse eest ja sõdalasi võidu eest. Tänapäeval ei soovitata mürti toas kasvatada, kuna vajab talvitumiseks jahedat ja valget ruumi, valgust ning ühtlast niiskust. (Niiduviir, Rünk 1998.)

sid kõik tulevased jorjenid, ja nimelt pojeng- ja anemoonjorjenid, lihtõisikulised ja kaktusjorjenid, ristõielised ja minjooon-jorjenid, pompoon- ehk pisiõisikulised jorjenid, rosett-ja kolarettjorjenid ning nende hübriidid. (Čapek 1964.)

Õue-, vilja- ning kasu- ehk murupuud (need on siis rahvakeeli kas metsast või kuskilt mujalt hangitud ilupuud) on tubli sajand ja enamgi veel taluõuesid ümbritsenud. Puude latvade järgi tunti ära oma kodu või naabrite majapidamine, nad olid maastikul olulisteks märkideks. Kalevi Kull on saatesõnas Ants Viirese raamatule „Puud ja inimesed“ kirjutanud: *Puude ja majade eluiga on kaunis ühepikkune, vahel kestavad ühed kauem, vahel teised. Niisamuti nagu arhitektuur kannab märke inimese varasemast elust, on puud meie maastikel teejuhtideks ajaloo rekonstrueerimisel. [...] Vanad talukohad on üles leitavad sealsete puude ja põõsaste järgi.* (Kull 2000: 192–193.)

Ja kui lugeda vanu rahvalaule Hurda ja Eiseni kogudest, siis leiab sealtki väite, et kaugemalt tulles tunti kodu ära kõigepealt ikka seda ümbritsevate õuepuude järgi ja võõrale juhatati teedki neidsamu „puumärke“ kasutades, pisukest pidet: *Kellel see vesi ligidal, / kellel pihlakas punane? // Liblikul vesi ligidal; / Villemi pihlakas punane. // [...] Kelle õunapuu ilusa, / kelle aed on okseline? // Niidu õunapuu ilusa, / Otsa aed on okseline.* (Ambla, E 7457/8. 1896–97.) *Kellel need puud punavad? / Kristjani puud punavad. // Kelle õue on murune? / Tossi õue on murune.* (Jõhvi. H II 1, 653 (841). 1888.)

Kodu punaste pihlade all? Või hoopis lagedal väljal?

Rahvusromantiliselt meelestatuna oleme harjunud kujutlema „vana eesti talu“ rohelusse uppununa, põlipuudest ümbritsetuna. *Üle kodumäe kumera kupli / suveöö sumestav valu. // Toomingad valvavad talu, / üle ussaia vaatavad kopli,* kirjutas Henrik Visnapuu (Visnapuu 1934). Ja kas mitte just seetõttu ei tekita linnadetagused uusasumid või nn põllukülad tänapäeval meis teatavat tõrget, et nad asuvad lagedal väljal ja tunduvad „alasti“ – majade ümber puuduvad suured puud ehk kõrghaljastus ja lopsakad hooldatud või juba metsikuks muutunud iluaiad, mis annavad tunnistust põlisasustusest ja elulaadi traditsioonilisusest. Väideta-

valt ei saanud nõukogude ajal hoonet üle anda ilma kõrghaljastuseta, tänu millele on praegu Tallinnas meeldivalt rohelised näiteks Mustamäe ja Õismäe linnaosa, mis samuti omal ajal rajati suuresti lagedatele põldudele. Samuti pole meil tänapäeval kombeks näiteks linnades suurte ostukeskuste – „poelinnade”⁷ – ümbrust (kõrg)haljastada. Rohelusse investeerimist pole suuresti majanduslikule edule orienteeritud Eesti ühiskonnas kuigi oluliseks peetud. (Aaspõllu 2009.) Võimalik, et just seetõttu võitleb osa inimesi kodanikualgatus korras vanade allee- ja pargipuude säili(ta)mise eest linnaruumis ka siis, kui see alati pole kõige mõistlikum.

On tähelepanuväärne, et sama tendents – võimalikult vähe „elusloodust”, mis nõuab järjepidevat hoolt ja aega – paistab silma ka meie kalmistukultuuris. Vanad kalmistud tunneb maastikus kaugemalt sageli ära seal kasvavate põlispuude järgi. Uutel kalmistutel või kalmistu uusosadel, millest nii mitmedki on rajatud lagedale, pole samuti kõrghaljastusele erilist tähelepanu pööratud. Eluslillede asemel aga kasutatakse

Nn kaptenimaja stiilis uuselamu Lahemaa rahvuspargis. Ilma haljastuseta mõjub ka kõige traditsioonitundlikumas stiilis ehitatud (elu)hoone kui alasti inimene linnauulitsal. M. Kõivupuu, 2009.

Hooldatud ja rohelusse rüütatud ümbrusega majapidamised Lahemaa rahvuspargi territooriumil tekitavad tunde asustuse põlisusest ning loovad ja kinnistavad ettekujutust traditsioonilisest elulaadist maal. M. Kõivupuu, 2008.

⁷ Selle uudissõna autoriks on 7-aastane Martin, siinkirjuta noorim poeg.

Muru kleebib mulla peale, kasteheina kalmu peale... Loodust imiteerivad tehismaterjalid võtavad võimust ka meie kalmistikultuuris. Saaremaa Kudjape kalmistu. M. Kõivupuu, 2008..

ka juba maakalmistuil hauaplatside ehtimiseks senisest järjest enam kunstlilli ning vana regivärssi ümber öeldes võib väita, et moodne inimene *kleebib muru mulla peale, kasteheina kalmu peale...* Nimelt on mõnelgi Eesti kalmistul hakatud hauaplatse katma rohelist muru imiteeriva kattevaibaga, mis algselt on mõeldud rõdude, terrasside jne põrandate katmiseks. Kalmude kaunistamist kunstlilledega põhjendatakse sellega, et tehislilled seisavad kaua ilusad ja kellel see ikka nii väga aega ja võimalust on kalmistu(te)l hauaplatse regulaarselt hooldamas ja suvelilli kastmas-rohimas käia.

Ajalooürikute ja etnoloogiliste uurimuste alusel tõdeme, et (vilja)puude istutamine ja iluaedade rajamine talude ümber on siinmail olnud siiski suhteliselt hiline nähtus. Ants Viirese väitel sarnanesid muistsed eesti külad pigem tänapäevaste vepsa ja karjala metsaküladega, kus puud puuduvad hoopis või on neid vaid

Koolimäe küla koolimaja rajamine metsa 1920ndatel. L. Lodessoni erakogust.

üksikuid leida. *Mets surus end isegi igalt poolt peale, raske tööga tuli temalt võita vähest põllumaad* (Viies 2000: 166).

Teisalt on eestlane harjunud pidama ennast puudeusku inimeseks. Selleks tarvitseb vaid jälgida inimeste reaktsioone, kui avaliku arutuse alla tuleb mõne linnapargi uuendamine või põlistena⁸ tunduvate alleepuude väljavahetamine. Loodusest võõrdunud linnainimese ei taha endale tunnistada, et ka puud on surelikud ning ainult reservaatides on puudel võimalus surra loomulikku surma.

Aino Aaspõllu, Eesti Dendroloogiaseltsi esinaise sõnul ei ole iga võsa mets ega iga loodusaktivist looduskaitaja. Ka ei tohiks tema sõnul anda vaba voli iga-sugustele aferistidele ja kadedatele naabritele tegutseda looduskaitaja sildi all ning korjata allkirju. Kui need kodanikud oleks tõelised looduskaitjad, siis peaks nad esimeses järjekorras seda välja näitama oma õue peal. Näiteks istutama uusi puuid ja põõsaid, kus saaks linnud elada, leiab ta ning tõdeb samas: *Viimasel ajal*

8 UNESCO vaimse kultuuripärandi kaitse konventsiooni kohaselt mõõdetakse kultuuri traditsioonilisust inim põlvdes. Mingi tava, kombe jne traditsioonilisusest saab kõnelda siis, kui see on kestnud vähemalt kaks inim põlve. Ühe inim põlve kestuseks loetakse 25-30 aastat. Emotsionaalse mälu seisukohalt peame põliseks neid kultuurilminguid, mis meie (ja ka meie vanemate) eluajal pole nähtavalt muutunud.

lehest muud ei loegi, kui et jälle keegi paha arendaja kavatses ehitada suure maja linna juurde, jälle raiutakse puid! Kas seda võsa saab üldse puudeks nimetada, ei küsita. Puud on kasvanud lausa vundamendi kõrvale, kuhu vähegi on saanud. Kuna nad on kasvanud liiga tihedalt, siis pole neil korralikku võra, nad on igerikud, sageli viltused. (Alas 2005.)

Kui heita korraks pilk usundimaailma, siis puust kui elu allikast ning inimsoo sünni ja taassünni kindlustajast annavad tunnistust pea kõigi maailma (metsa)rahvaste uskumused ja usundid. Ka eestlaste rahvaluules ja -usundis peegelduvad metsa, puude ja talurahva suhted. On tähelepanuväärne, et eesti rahvapärimuse kohaselt polegi püha puu puhul oluline mitte niivõrd selle liik, vaid muud, just sellele konkreetsele puule iseloomulikud või tähtsad omadused: vanus, eriline suurus, kuju, lehestik vms (vt Viires 2000: 64). Iseäranis tähtis on puu vanus, tema põlisus – mida vanem puu, seda austusväärsem ja püham. Puud elavad kauem kui inimene, rahvas kauem kui mets, ütleb Lennart Meri 1977. aastal valminud filmis „Linnutee tuuled“. Põlis- ja pühapuud oleme oma rahvausus ja folklooris kujutlenud hingeliste olenditena, kellele saab vajadusel muret kurta, kellega rääkida, kellega tunda füüsilist lähedust. Usutakse, et puu embamine, puu vastu selja toetamine annab head energiat. Nii kasu- kui viljapuude käekäigu järgi on ennustatud inimese saatust ja suguvõsa käekäiku. Kasu- või viljapuud istutati ju sageli seoses mõne tähtsa peresündmusega – uue maja valmimine, naisevõtt, lapse sünn, ristimispidu.

Aga mitte tuldud teed rehealuse otsast, laitest ei lähe Mann koju, õue, vaid kaudu, tare tagant, läbi kartuliaia poeb ta alla-õue ja värvast sisse kambriotsa. Istub murule maha ja ei pane nagu tähelegi, et istub jälle oma toominga juures, oma ning ema õnnetoominga juures, mis ema istutas siis, kui Manni veel ei olnudki. Ei ole Mannil ka pilku ristiisa kase jaoks, mis säälsamas lähedal. Nii valus on löödud õlg. (Haava 2006: 161.)

Nõukogude ajal püüti juurutada kommet, et inimese siit ilmast lahkudes tuleks istutada puu, kuid see ei saavutanud rahva hulgas populaarsust.⁹

⁹ Siinkohal meenub ka üks välitööül kuulnud lugu Urvaste kihelkonnast 1990ndate algusest. Taluvärvavas kasvas pooleldi kuivanud pihlakas. Pere oli küüditatud Siberisse ning peretütar sealt 1950ndate lõpus isatallu naasnud. Pihlakas oli peret siiski kõige kurja eest kaitsnud, arvas perenaine, sest paljud jätsid

Pihlakas ongi üks meie taluõuede populaarsemaid ilupuid¹⁰ kaskede, pärnade, pajude, toomingate, haabade, tammede, vahtrate, jalakate ja saarepuude kõrval (vt ka Loorits 2000). Vähenõudlikust, ent rahvauskumuste kohaselt tugeva ravi- ja tõrjemaagilise väega pihlakast usuti, et ta hoiab kurja, haigused ja äikese hoonetest eemal. Kuid pihlakavitsaga löömine võis kaasa tuua mitmesugust halba: tüdruk jäi vanatüdrukuks, loom jäi kõhnaks või suri ära. Seepärast keelati lastel teisi pihlakavitsaga lüüa (vt ka Viires 2000: 152). Usk pihlaka üleloomulikku väkke on tuntud olnud nii soome-ugri kui Euroopa rahvaste juures laiemalt (Viires 2000: 155). Ning tähelepanuväärne on ehk seegi, et *pihlakas* on üks neist väheseid puunimesid, mis eesti keelest võeti üle kohalikku saksa keelde (baltisaksa *Pilebeer*, *Pihlbeer*), kus see muutus üldkasutatavaks (Viires, *op. cit.*).

Tähelepanuväärne on seegi, et baltisaksa kultuuriruumi tõttu on kõikidele siinsetele võõrliikidele kinnistunud vanemas rahva-, kuid ka ametlikus keeles täiend „Saksamaa“. (Lõuna)eestlased tunnevad näiteks ilupuudena veel „Saksamaa haaba“ (paplit) ning „Saksamaa kuuske“, milleks võib olla lehis, nulg või ükskõik missugune teine võõramaine okaspuu, samuti „Saksamaa kadakat“ – elupuud, mida istutati nii algselt kodusiluks kui kalmistule (vt ka Loorits 2000).

Järjekordsetel üleriigilistel Tartu lõõtspillipäevadel 2005. aasta augustis istutati Toomemäele lõõtspillimeistri August Teppo (1875–1957) auks pihlakas, et puu vägi innustaks ja hoiaks tänaseid mängijaid ja rahvatraditsioonide jätkajaid. Puuistutamise tseremooniat viivad läbi Kadri G. Laube ja Marju Kõivupuu. K. Kõivupuu, 2005.

oma elu ja tervise Siberisse, kuid nende perest enamik mitte. Ja puu olnud kuivanud just sealtpoolt, kuhu jäänud see talu, kus elasid arvatavad pealekaebajad.

10 Lõunaestlased nimetavad neid kasupuudeks – puud, mis jäeti kasvama-kasuma.

Surematust tähistavad meie kliimavöötmes igihaljad puud: mänd, kuusk, juga-puu, elupuu jt. Viljapuud, samuti kevadel lehtivad oksad sümboliseerivad omakorda eluringi igikestvust. Tähtsusetu pole seegi, et puu sakraalsus säilib selle kuivades või murdudes (Kaasik 2007: 58) ning vana pühapuu asemele kasvanud uut puud on peetud pühaks ka siis, kui see on hoopis teisest liigist (Ariste 1977: 147). Samuti kehtisid tarbepuude raiumisel uskumustele ja rahvapedagoogikale toetuvad piirangud ning lugupidav suhtumine metsapuudesse, mis kajastub paljudes rahvajuttudes.

Vanaste olivad meie metsapuud kõik kõnelenud, nagu rahvalaulu sõna ütles: „Ennemuiste vanal a'al, kuusekära sõea a'al”. Kord läinud vanamees metsa puid rajuma. Kask kohe vastu paluma: „Ära minu ragude, minust saa riistapuud.” Kuusk ütles: „Ära minu ragude, minust saa palgipuud.” Haab ütles: „Ära minu ragude, minust saa ojapuud.” Sarabu ütles: Ära minu ragude, minust saa vitsapuud” jne. Nõnda palusivad kõik puud vasta ja vanamehe hale süda ei lasknud teda ühtegi puud maha raiuda. Ja viimaks läksivad metsapuud juba nõnda üle käte, et nad kõik saladused välja lobisesivad, mis iganes metsa peidus pidi olema. Nõnda olivad puud-kelmid kord ka metsakuninga varandusevaka peidupaigast inimestele kõnelenud ja seda inimestele kätte juhatanud. See pahandas metsakuningast õieti ja ta segas sellepärast puude keele nõnda ära, et sellest enam keski aru ei pidanud saama ja et puud ka enam oma eest ei võinud paluda, kui neid raiuda tahetakse. Inimesed kuulevad küll veel puude kohinat, aga ei mõista enam, mis nemad sellega ütelda tahavad, ehk kahetsevad ja nutavad nad oma ilusat armast „kõne kõla” taga. (E 27651/2 (3) < Tarvastu khk., Vooru k. – Johan Kala, 1896.)

Põldu on siinmail tehtud ikka metsa arvel, Kesk-Euroopa riikides juba üle 6000 aasta. Tavateadmise hulka kuulub seegi, et mets kosub iseäranis taudide ja sõdade ajal ning pärast seda.

Vanasti kasvas siin suur mets. Ei olnud siis Laanekivi, Enotalu ega kõiki neid teisi, mis nüüd igalt poolt paistavad – ainult mets oli, ja hundid ning karud elasid metsas. Sest sõda ja katk oli käinud üle maa ja maa oli inimestest tühi,” kirjutab Anna Haava oma mälestustes (Haava, 2006: 135).

Regilaulude hulgast leiame laulutüübi „Kodu koolenud”, kus hoolitsetud lapse-

Muinsuskaitsealusest Karula kivirehest on 2007. aastaks jäänud järele täpselt niipalju nagu fotol näha. Kümme aastat tagasi oli hoonel veel katus peal. M. Kõivupuu, 2007.

See Põhja-Läti talu oli kunagi jõukate killast. Nüüdseks on järjepidevus paraku katkenud. M. Kõivupuu, 2008 sügis.

Metsistunud valged roosid ja viljapuud reedavad möödaminejale, et siin oli kunagi inimeste eluase. Autori lapsepõlvkodu Saru-Mäepõrus. Algul oli siin tavaline asunikutalu, mis 1970ndatel müüdi kolhoosile ja mille kolhoos omakorda lammutas 1973. aastal. M. Kõivupuu, 2008.

põlvkodu otsima läinud laulik leiab eest metsistunud ja mahajäetud paiga: *Kodu koolu, koe om jäänu, // soo om usse sugenu, // kask om usse kasunu. //* (Paistu. H II, 25, 116/8 (5). 1891.) *Neiukene, noorekene, // kodu oli koolu, / järv oli jäänu, // soo oli ussele sadanu, // laas oli aiale lamenu. // Kodun meil puhkva puu pika, lõõtsva nee lepa lihava. //* (Paistu. H I 7, 579/80 (17). 1895.)

Pärast Teist maailmasõda ja suurküüditamisi hakkasid looduslikud heinamaad võssa kasvama ning endistele põldudele istutati palju metsa. *Siin, kon mõts oll' ja no lank raoti, olli mõisanurmõ, ma olli latsõh kar'ah¹¹...* on maastikupildi kiire muutuse ainuüksi ühe inimelu jooksul kokku võtnud Võrumaa poetessi Kauksi Ülle vanavanaema („Võrokiilne lugõmik“ 1995: 128).

Lõuna-Eestis välitöödel osutati nii mõnigi kord lepavõpsikusse kasvanud Jaanimäele, mille otsas külarahvas, iseäranis noorem sugu oli enne viimast suurt

11 Siin, kus oli mets ja kuhu nüüd lank raiuti, olid mõisanurmed, ma olin lapsena seal karjas.

sõda jaanituld teinud ning kiigepidudel käinud. Jaanimägesid leidub Lõuna-Eesti Hargla, Karula ja Rõuge kihelkonna territooriumil vaat et peaaegu iga küla kohta üks, kuigi topokaartidelt neid kõiki sellise nimega ei leia. Jaanituld tehti ümbruskonna kõrgemal künkal, et selle puhastav mõju paistaks võimalikult kaugemale.

On jaanipäevaeelne õhtune aeg ja ma jalutan Läti piiri ääres, oma noorem poeg käekõrval. Olen lubanud näidata talle oma lapsepõlvkodu. Jalgteeks kahanenud roobastee muutub aina kitsamaks. „Emme, kas vanasti elasid inimesed metsas?” küsib laps. Mina näen aga vaimusilmas oma lapsepõlvkodu – maja, lauta, aita.... Päriselt aga metsikuid valgeid roose, mis on kasvanud nüüdseks juba kööki ja tuppagi, mille soemüüri istusid kaks elatanud naist ja laulsid nukraid laule Roosast, kes istus vangitornis, ja joodikust, kes ei saanud kuidagi kõrtsist tulema... „Mida sina siin näed?” küsin mina vastu. „Puid. Ja hein on kole kõrge, üle minu pea. Miks linnas muru kunagi nii kõrgeks ei kasva? Tegelikult ma kardan vist natukene,” vastab laps.

Kes aias, kes aias? Mis nimi, mis nimi?

13.–14. sajandi vahetuse ürikutes mainitakse viljapuid (*arbores fructiveras*) Riia eeslinnades, mis lubab omakorda oletada, et Tallinnas ja selle ümbruses kasvatati neid ilmselt samuti. 15.–16. sajandi ürikuis sageli esinev termin *garden* (ld *hortus*) aga võis tähendada nii puu- kui juurviljaaeda, sagedamini väikest taraga ümbritsetud võsapõldu (saat). *Bomgarden* aga on juba kindlasti tähendanud puuviljaaeda, kus kasvatati 16. sajandi lõpus Poola revisjonide andmetel nii õuna-, pirmi-, kirsi- kui ploomipuid. (Ligi 1992: 153–154.) Kloostrite (ravim)taimeaiad¹², need ülikoolide botaanikaaedade eelkäijad, olid toona tuntud ka siinmail. Näiteks benediktiinlaste kloostrites oli taimede kasvatamine palvetamise järel tähtsaim tegevus. Keskaegsed suuremad kloostriaiad koosnesid tavaliselt kolmest suuremast osast: ravimtaimed (4–12 peenart), juurviljad (9–18 peenart) ja puud (enamasti viie puudereaga), mida kasutati ka kalmistuna (Viires 2000: 167). Aiad olid

---

¹² Esimene suletud aiaga kristlik klooster rajati Põhja-Egiptusesse 305. a.

Tallinna Mihkli nunna- ja dominiiklaste Katarina mungakloostri ning Karja ja Harju tänava lõpus ja mujalgi. Tallinna Mihkli kloostri hoovi olevat juba 1630. aastal istutatud üks võõrilupuu – harilik hobukastan (*Aesculus hippocastanum*), rahvakeeli ka taanipuuks nimetatu, mis annab tooni ka kaasaegse Tallinna haljastuses. (Sander 2006.)

Huvitava vahelepõikena võiks mainida, et peenraid, kus kasvatati lilli altarite kaunistamiseks, on mõningail andmeil tähistatud aiaplaanidel sõnaga „paradiis“. Kloostriaedades said meile tuttavaks ja omaseks paljud taimed alates küüslaugust ja lõpetades (aed)maasikaga. Huvitav on meenutada, et „potipõllumeeste“ poolt põlatud visa ja salakavalat umbrohtu, mis viimasel ajal on taas tõusnud gurmaanide huviorbiiti – naati (*Aegopodium podagraria*) – kultiveeriti keskajal kloostriaedades samuti köögiviljana.

Tänapäeva linnaparkide eelkäijaks on peetud üksikute puudega roosiaeda. Balthasar Russowi kroonikas on juttu kahest avalikust aiast Tallinnas. Roosiaed (*Rosengarten*) asus Rannavärava juures Paksu Margareta ees: *See roosiaed asus Suure Rannavärava ees, üsna ligidal suurele kindlusetornile nimega Paks Margareeta. See aed tõsteti headel aastatel mullaga kõrgeks tasandikuks ja meeldivaks väljavaate kohaks merele ja teistele kohtadele linna ümbruses, ning oli ümberringi piiratud müüri ja sigade ja teiste loomade sissetungi vastu.* (Viires 2000: 167.)

Linnamüüride taha kerkinud eeslinnade tekkes võib samuti „süüdistada“ 17. sajandi alguses suurenenud aiandushuvi. Neis aedades kasvatati köögivilja, puuvilja ja humalaid, sinna kaevati kalatiike, hiljem hakati püstitama varjualuseid ja abihooned ning mõne aja möödudes lisandusid väiksed eluhooned.

Ent hoolimata eeltoodust täheldasid 18.–19. sajandil siin elanud võõramaalased Liivimaa talupoegade väidetavat antipaatiat ja ebausku kõigi koduümbrusse istutatud puude suhtes, viljapuude suhtes oldud veidi sallivamad (Bray 1817 < Hein 2007: 18).

17. sajandi lõpul kuulusid jõukamate mõisate juurde lisaks tarbeaedadele ka „lustaiad“, kus roosi-, tulbi-, nartsissi- ja nelgipeenrad moodustasid rangelt geomeetrilisi mustreid. Sellised iluaiad nagu ka tiikide, muruplatside, paviljonide

ja hiinapäraste kaarsillakestega pargid olid toonases mõisakultuuris pigem suur erand kui reegel (Kahk, Öpik 1992: 437). Ulatuslikumalt rajati Eestis mõisaparke 18. sajandi keskpaiku ning 19. sajandil kuulusid pargid juba lahutamatu mõisate juurde. Sealt levisid taludesse ja metsistused nii mitmedki võõrsilt toodud puud, põõsad ja ilutaimed. Mõisates armastati rajada ka pärnade või tammedega ääristatud sissesõiduteid ja alleesid. See eeskuju nakatas ajapikku ka jõukamaid ja edumeelsemaid talupoegi.

Talupoegade toonast arusaama parkidest ja iluaedadest kujutab värvikalt kirjanik Herman Sergo romaanis „Näkimadalad“, kus hiiurootslane Clement ja maarahva soost Pärt satuvad Sankt-Peterburgi: *Ja tara taga nägid laevamehed veel imelikumat asja. Seal laius tublisti kolmekümne tündrimaa suurune sulaks küntud põld, aga sellel ei olnud mingit jälge, et seal oleks kasvatatud rukist, otra või kaera – polnud näha viljahakkisid ega niidetud kõrt, vaid kogu väli oli täis istutatud noori puid. Mõnel veel juured nõrgad, tugipostid tüve püsti hoidmas. Nende vahel jooksid laiad rajad, peenrad ääres – mitte kaalikate-kapsaste, vaid lillede jaoks. „Küll sel peremehel peab ikka palju adramaid käes olema, et terve meie mõisa Saaremetsa põllu suuruse lahmaka maad niimoodi puude-põõsaste ja lillede all laseb raisku minna,“ ohkas Pärt. (Sergo 1984: 104.)*

Saarte, Lääne- ja Lõuna-Eesti looduslike parkide – puisniitude – ilu märkasid, kirjeldasid ja väärtustasid esimesena samuti baltisakslased või võõramaalastest läbirändajad. Teemakohastes väljaannetes tsiteeritakse korduvalt näiteks Lääne-Euroopast Eestisse asunud Georg Friedrich Parrotit, kes kiitis 19. sajandi alguses Lõuna-Eesti hooldatud külakaasikute ilu (Viires 2000: 166; Hein 2007: 18 jpt). Mulgimaa kodukoplite kased ja pajud – need looduslähedase, muretu ja turvalise lapsepõlve sümbolid kinnistusid rahvusromantilise luule vahendusel meie ühismällu tunduvalt hiljem.

17. sajandi lõpust said aianduse käsiraamatud kättesaadavad ka Baltimail (Georg Holyk 1684 < Viires 2000: 168). 1796. aastal ilmub pastor Lenzi lõuna-eestimurdeline „Aija-Kalender“, mis on veebis täies mahus kättesaadav ka tänasele huvilisele. Sealt võime lugeda järgmist: *Teije tö juhhatap teid egga päiw sure*

Jummala päle, kes sedda essimest Aida om tonu ... (Lenz 1796). Muu hulgas õpetatakse triiphones ka *Ananassi-lomade*¹³ eest hoolt kandma. Samast trükisest leiame paljude praegu tuttavate või omaste kultuur- ja ilutaimede kultiveerimise õpetused avamaal või triiphones. Näiteks suvelillede nimistus leiame praegu juba unustusse vajuma kipuvad levkoid (*Lewkoijd*), köögiviljade seas on hapuoblikad, erinevat sorti salatitaimed, redised, portulakid, artišokid jpt; ravimtaimedest nimeatakse melissi, münti, salveid, lavendlit jne. Tuntud olid apelsinid (*oransi-puud*), ananassid, murelid, kabatsõkid, kapsad-kaalid, tulbid, nelgid, hüatsindid jne.

Aiandusraamatute tähtsust tervikuna pole toonase talupoja muu lugemisvara kõrval põhjust alahinnata. Lennart Meri ütles oma kõnes raamatuaasta lõpetamisel 2001. aastal nõnda: *Täna lõppeval raamatuaastal on selgitatud ka Eesti elu enim mõjutanud sada raamatut. Tahan siia küsimusi lisada. Sajast raamatust kuulusid 93 ilukirjandusse. Ma ei usu, et see oleks täpne. Pigem peegeldab see pilt meie veidi ühekülgseid ajaloo ja kirjanduse õpikuid ning ennekõike meie liigagi valusaid mälestusi viimasest venestusajast. Hans Kruus, kellesse ma suhtun jahedalt, kirjutab oma mälestustes, kuidas tema isa ostis oma esimese laenatud raha eest kotitäie superfosfaati. Kust jõudis see, Keisri-Venemaal tundmatu sõna talupoja leksikasse? Kust ilmusid õuna- ja pirnipuud, sõstrad ja tikrid ning jumalaime, lilled taluaedadesse? Ning sordiviljad ja meiereid ning kõik need ühingud, ühistud, pasunakoorid ja spordiseltsid, mida Eesti- ja Liivimaal oli rohkem kui kogu Keisri-Venemaal – mis muutsid kogu meie maastiku euroopalikuks ammu enne iseseisvust? Eks ikka raamatutest.* (Meri 2001.)

Meeles pidada tasub sedagi, et mõisaaednikud olid üldjuhul eestlased ning neid pidi olema piisavalt palju, et välja anda aiandusalast lugemisvara. Ulrike Plathi sõnul võiks oletada, et just mõisaaednikud moodustasid eesti kõrgkultuuri, mis oli eestikeelne, aga saksameelne – aednike töö pidas silmas baltisakslaste huve ja heaolu. Just majandus- ja aiandusalased teadmised levisid tõlkekirjanduse kaudu kõrgkultuurist/kõrgklassist eesti keskkultuuri/keskklassi hulka. (Plath 2009: 97.)

---

13 Vanemas keelepruugis ei tähenda „loomaaed“ (-aed) siis mitte zooparki, vaid istikute/taimeaeda. Lõuna-Eesti keelekasutuses on tänini kasutusel kapsataimede tähenduses „kapsaloomad“.

Mõis ilma viljapuuaiata pole mingi mõis ja pastoraat, kus pastor viljapuid ei kasvata, on kõnekas dokument, kirjutas August Wilhelm Hupel 1772. aastal (Hupel 1777: 162–164; vt ka Viires 2000:169). Tubli sada aastat hiljem oli sama meelt Carl Robert Jakobson, kuid sootuks teises – rahvusliku talumajanduse edendamise kontekstis. 18. sajandi II poolel toimus siinmail aianduse taandareng, mille üheks põhjuseks oli ratsionaalne mõtteviis: siinne kliima ei sobi aianduse arendamiseks, sest *meie suvi on lühike, talv sageli hävitav, ja mõisahärria leiab oma külaliste hulgast vaid harva mõne, kes mõnuga kaua aias viibib või selle ilust üldse aru saab. Pole põhjust imestada, kui mõisaomaniku ind lõpuks jahtub ja kõige suurem ettevõtmine taas laokile jääb.* (Hupel 1796: 256.) Hupel propageeris inglise tüüpi looduslikke parke, kus saaks ka loomi karjatada. Kuid ka 19. sajandil ei olnud aiandus siinseis mõisais eriti hoogustunud ning metsistunud viljapuuaiade kasutati vasikakoplitena (Hueck 1845 < Viires 2000: 169–170). Samuti kurdeti, et mõisaaiad on käest ära just sellepärast, sest siinsed aednikud pole saanud õiget väljaõpet. (Plath 2009: 97.)

Ent selleks ajaks olid siin kodunenud nii mõnedki võõrad, ent tänaseks omaks saanud kultuurtaimed. Näiteks harilikku rabarberit (*Rheum rhaponticum*), mille „maaletoojaks“ peab end saarlasest estofiil von Luce¹⁴, kes toonud selle taime esmakordselt Saaremaale ning ilmselt ka Eestisse ja kogu Baltikumi Göttingenist, kasvatati algul dekoratiivtaimena lillepeenras ja kalmistul. Ehkki praegu ei kujuta ilmselt keegi ette rabarberit kalmu ehtimas, on taime raviomadused siiani hinnatud:

Agä kui kõht kinni oli, suvel keetis rabarberivett, andis seda juua, ise ütles: porr-parri, see teeb kõhu terveks (<http://herba.folklore.ee/?menu=taime&tid=779>; 10.11.2009). *Ja rabarber on väga hää palaviku vasta. Ma ole esi seda proovnu. Pojapoig oli, lasteaiast tull kodu, kõrge palavik. Mis ma tee? Järsku tull meelde, et mul on rabarberimahla, ma tei lapid märjas ja pand ümbre jalgu ja käte ja tunni ajaga võtt alla 38° peale. Ma ole oma rahvale ka nüüd kõnelnu, et teeme mahla.* (<http://herba.folklore.ee/?menu=taime&tid=779>; 30.11.2009.) Siinkohal

---

14 Sellekohase viite leiab tema raamatust „Topographische Nachrichten von der Insel Oesel“. Riga, 1823, lk. XV. Vt ka Pöldmäe 1971: 143.

võib mainida, et harilikku katkujuurt (*Petasites hybridus*) tuntakse rahvasuus samuti rabarberi (vrd inglise: *wild rhubarb* 'metsik rabarber') nime all. Ka see taim levis meile mõisaaedade kaudu ning teadaolevalt on teda esimest korda kirjeldanud arst ja apteeker Peter Ernst Wilde juba 1766. aastal (Wilde 1766). Taime eestikeelne nimi – katkujuur – on otsetõlge saksa keelest. Selle taime risoomi ja lehtedega on püütud ravida nii katku, haavu kui kergemaid tõbesid (köha) ja alandatud palavikku.

Esimene kartulikasvatuse käsiraamat, oletatav autor J. J. Sievers, on pärit aastast 1808 ning kannab pealkirja „Öppetus, kuidas Kartuhwid peawad mahhatehtud ja kaswatud sama“. Mõisates juba 18. sajandi lõpul kasvatatud kartul jõuab talupõldudele ulatuslikumalt alles 19. sajandi keskpaiku, andes talurahvale tõhusat toidulisa ja leevendades viljaikalduste tagajärgi. Kalendris ilmus esimene kartulikasvatuse õpetus juba 18. sajandi lõpul ja on nüüd kättesaadav Eesti kultuuri-loomulises veebis (<http://kreutzwald.kirmus.ee>).

Eesti talupoegade hulgas võeti kartul kui uudistaim omaks üsna visalt ja vastumeelselt. Sellest annavad tunnistust ka arvukad üleskirjutused rahvasuust.

Mo isa rääkis, kudas talumehed akand kardulisi kasvatama. Kaks mõisnikku vidand ükskord kihla selle peale, et kumba talupojad akkavad enni kardulisi kasvatama. Üks ütelnud, et tema peremehed juba kolme aasta pärast panevad kõik kardulisi.

Tulnd sügisel kardulivõtmine, teomehed ja naised kirund seda tööd kõveras maas. Ärra lasknd köögitudruku õhtuks ea paeatäie kardulipudru keeta ja kõigile süia anda, teomehed söönd ja kiitnd. Öösiks ärra lasknd kardulapõllale vahid välja panna, et talumehed ei saaks mette varastada. Noh, läinud juba pimedaks, kui akand üksikud kogud liikuma, igalühel pisike kott või korv kääs. Vahid näind seda küll, aga nad põle sest välla teind, ärra oli nad just silmakirjaks senna pand, et talumeeste imu äratada selle ea asja üle, mis nii kangeste valvatakse. Noh, juba teise aasta old igas peres pisike lapike kardulimaad. Teise sügise ärra lasknd neid jälle varastada ja kolmanda aasta olnki igal peremehel põllal kardulid maas. Ärra võitiski sedasi kihlveo. (ERA II 159, 612/3 (207a) < Lääne-Nigula khk. < Martna khk. < Liisa Alliksoo (Grosstein), s. 1886.)

19. sajandi keskpaiku tarvitati kartulit toiduks juba üsna palju. Sellest sai leiva kõrval tähtsaim ja armastatuim toiduaine. Kartul tõrjus kõrvale nii naerid kui läätsed, kartuli populaarsuse kasvades jäi vähemaks ka kaalikate, ubade ja herneste tarvitamine.

Tänapäeval väikemaapidajatel enam kartulikasvatamine ennast ära ei tasu ning kartulipõllust saavad jalgpalli- ja golfiväljakud.

Paar aastat tagasi president Arnold Rüütlilt „Kauni kodu“ konkursi preemia vastu võtnud Hiiu maavanem Hannes Maasel näitab oma Käinas asuva kodu aia taga suurt muruplatsi, kus varem asus kartulipõld. Nüüd on seal spordiväljak, kus lapsed palli mängivad. „Ma ise võtan ka vahel endise spordimehena ketta kätte,“ ütleb Maasel. Põllust sai spordiplats, sest kartulikasvatuse ei tasunud enam ära. Odavam on talunikelt osta. Koduaeda tassib Maasel aga huvitava kujuga kive, see on tema suur kirg. (Poldre, Pärismaa, Pitk 2005.)

Selle näiteks, kuidas omast võib saada ka põlatud võõras, on meie maa põline kultuurtaim, harilik kanep (*Cannabis sativa*)¹⁵. Taime kiust valmistati nõore ja kõisi ning seemnetest valmistatud toidud (keemiliselt koostiselt väga sarnased sojaga) aitasid kehvadel aegadel täita kõhtu või olid toidulaual meeldivaks vahelduseks. Kanepiseemnevõie ehk kanepitemp (murdeti ka *jurss, ruustli, pitska*) ning kanepipiim kuuluvad (lõuna)eestlaste põliste rahvustoitade hulka. Ka slaavlased ja baltlased on söönud kanepijahust tehtud ning või ehk hapukoorega segatud tempi ja kanepipiima, samuti tarvitasid kanepijahutoite paastu ajal õigeusklikud setud. Meie naabrite põhjalätlaste juures on kanepitoidud tänaseni au sees ja neid saab ka toidupoest osta (vt ka Kõivupuu 2009).

Põllul või aias kasvanud hariliku kanepi narkootiliste toimeainete sisaldus on sedavõrd väike, et põllumajanduslikku kiu- ja seemnekanepi kasvatust võiks lubada ka Eestis. Kanepiseemned on ka puuri- ja metsalindude toit. Kanep kajastub ka Eestis elava linnuliigi – kanepilinnu (*Carduelis cannabina*) nimes. (Sillasoo, Kukk 2009.)

Ukse ees aias tare ja kõda vahelise teeraja ääres kas sel suvel uhke kanep, mis Mannile, ammu siis veel Leenale kõrgele üle pää ulatas. [...] Kui korraks sisse

---

¹⁵ *Sativa* < ld. 'kasulik'.

minna... kui tohiks? Aga eks nad, Mann ja Leena, eile ise oma silmaga näinud, kuis äi kanepimetsas sees käis, kuidas – eemalt vaadates – kanep äia kõndides kahele poole lainetas ja takka jälle vaikides kokku vajus nagu vesi jões, kui keegi sõuab või ujub. Ja eks nad näinud, kuis äia päänupp laientavast kanepist nagu merest vahest välja vilksas ja jälle kadus! (Haava 2006: 307.)

Anna Haava (1864–1957) lapsepõlvemälestused pärinevad 19. sajandi II poole alguskümnendest.¹⁶

Kui talud olid päriks ostetud ja polnud enam talust väljatõstmise hirmu, tasus talusse investeerida. Rohuaed oma kevadel õitest valendavate viljapuudega, millele nüüd lisandusid ilupõõsad ja lillepeenrad, kujunes tõeliseks „elumaja ehteks“ nagu väitis Ado Grenzstein oma 1892. aastal välja antud, taluaedu ja puistikke propageeriva raamatu pealkirjas (Viires 2000: 175)¹⁷.

*[...] Kaits pihle all kõögiakne, / aia asemel kuuseekk //
ja eki all pujuse, takje, / mäel kajo man murutekk.//
Kolm piindretäit lille aian, / sinilillakas sirelimõts, //
üits asi neid lilli kaian / iki laulu mul valla võts.//
Paar puhmukest sitikumarju, / tõne punasit õrakit, //
perveveeren all tuulevarjun / kasve kõrvitsapõrakit.//
Viil mälete mõtsikut uibut / ja rootsikut reegipuud //
ja nänni, kes uibi all toibut /mu tillukest, vallali suud.[...]*

/L. Eelmäe, „Kodule“/

16 Umbes sada aastat hiljem, 1964, aga võib-olla 1965 või koguni 1966, sel polegi enam tähtsust, mängib üks 4–5-aastane lõunaestsi tüdruk omavanuse poisiga peitust tuttavas paigas, ent käsivarrejämedustena tunduvate ja kõrgelt üle pea ulatuvate maisivarte vahel. Maisipõld tundub nagu džungel, kõvasti ohtlikum kui silmapiirile jääv Rõipõsua, salapäraselt roheline, lõhnab võõralt ja tegelikult on seal mängimine sama kõvasti ära keelatud kui Rõipõsua. Maisimets tundub lastele otsatu, see ulatub alla suurteeni välja ning vanad inimesed räägivad, et ega see ikka õige asi ei ole, kui nurme ei lubata vilja külvata ja lehmi pole ka enam õhtul kuhugi välja lasta. Järgmisel aastal ei kasvanud sel savisel mäekünkal enam suurt midagi. Aga ülejäämisel oli seal kari jälle väljas nagu harilikult.

17 A. Viires oma raamatus kahjuks Grenzsteini raamatule täpsemalt ei viita.

Majaümbruse kaunistamine ei olnud küll sagedasti suureviisiline ega plaani-pärane – üks lillepeenra akna all või kusagil aia ääres; väänepärg ümber akna või ukse; üksik sireli- või jumalapuu-põõsas¹⁸, mõned remmelgad või kased, mõni viljapuu, – aga ometi oli midagi ja rahvas harrastas niisugust kaunistamisviisi. Üksikute täiesti ilma roheline ümbritsuseta majade kohta olid välja kujunenud kõnekäänudki: 1) jusku meri ääre ajanus (selle maja), et mitte rohelist oksa ümber ei kasva; 2) säääl elavad jusku surnud inimesed. (ERA II 300, 232/40 (29) < Häädemeeste khk < Marta Mäesalu oma mälestuste järgi. 1941.)

Ja eks kirjutanud Oskar Luts oma „Suves“, tagasivaatega 19.–20. sajandi vahetusele, mil viljapuuaiad hakkasid eesti taludes üldiseks muutuma: [...] *Ah jaa – peaasi! – selle lühikese aja jooksul, mis te (jälle „Teie“, olgu siis pealegi lõpuni „Teie“) kodus viibite, olete Ülesoo koha peris ilusaks muutnud. Nüüd puudub Teil veel nägus rohuaed. Siin olles puutus see mulle kohe silma; kas olete ise selle peale mõtelnud? Rajal on noori õunapuid küll – sügisel võite sealt võtta, niipalju kui tahate.* (Luts 1987: 292.)

Marjapõõsad koduaedades väga levinud veel ei olnud, 19.–20. sajandi vahetusel kasvatati aedades rohkem karusmarju ehk tikreid. Mustad ja punased sõstrad toodi koduaedadesse kas üksteiselt või metsast.

[...] *Karusemarja-põõsi ikki olli juba. Kust nad esmalt saadi, ei tää, aga inimesed isi töid üksteise käest; kellel olli, lõhkusid oma põõsaste kül'lest. Sis nad veel mustaks ei läinu, marjad, – ei olnu veel seda töbi*¹⁹. [...] (ERA II 299, 257/9 (17) < Häädemeeste khk. < Maria Adamson, 72-a. 1941.)

Ilupuude istikud ja võrseid hangiti mõisastest.

*Landesvehri sõjakäigu ajal keegi perenaine käinud omakseid vaatmas ja toonud endale paar vaksapikkust võsu, põõsa laiendes said tuttavaid võsusid ja nii levib ilus põõsas*²⁰ *üsna ruttu.* (ERA II 300, 232/40 (29) < Häädemeeste khk < Marta Mäesalu oma mälestuste järgi. 1941.)

Oma roll ilutaimede levitamisel oli ka meremeestel, kes töid istikuid koju linnadest või saatsid seemneid. Kuid ilutaimi hangiti ka laatadelt või tehti nendega seal vähemalt esimest tutvust.

18 Jumalapuu = sidrunpuju (*Artemisia arbotanum*), tänapäeval levinud pigem ürdiaedades.

19 Jutustaja peab silmas jahukastet.

20 Marta Mäesalu kirjutab siin jasmiiinpõõsast.

Lapsepõlvest mäletan, et täidisõieline moon sattus mu kodukülla n-ö jänesena Riiast toodud kapsataimede ühes. „Taimenaistel“ oli nähtavasti moone taimepeenrail, kapsataimede ülestõmbamisel tuli ka moonikesi kaasa, siis istutati nad peenrale, et näha, mis värvi õied neil on, ja suvel oldi rõõmsalt üllatatud, kui puhkesid suured täidisõied, kuna varemini oli nähtud ainult lihtõitega moone. (ERA II 300, 232/40 (29) < Häädemeeste khk < Marta Mäesalu oma mälestuste järgi. 1941.)

Mina olin lapseke – kui suur-lai ma võisi olla, seda ma just ei tää, – sis ma nägin sääl esmalt jurjenituttisi (siis sel ajal veel jurjenisi põlnu), küll ollid ilusad need tutid ja ikki on minul see meeles, kui ilusad nad siis ollid. See oli kuskil säl laadaplatsi ääres²¹ üks aid, ja mina võtsi ja läksi sinna aida – ja ju´s ükski ka ei näinu ja keelma ei tulnu, – läksi ja kakkusi sääl mõne tuti. Vanemad olid laadal võid toonu, tühe võipütt oli vankres, mina need tutid senna sisse (ERA II 299, 257/9 (17) < Häädemeeste khk. < Maria Adamson, 72-a. 1941.)

19.–20. sajandi vahetusel muutus maal populaarseks ka toalillede kasvatamine. Kui tänapäeval oleme harjunud, et lilli istutatakse väga erikummalistesse anumatesse, sageli oma esialgse otstarbe kaotanud tarbeesemetesse, alates kummikutest ja lõpetades kaevukookudesse riputatud amplitega, hobuvankritest-paatidest kõnelemata, siis oleme enese teadamata pöördunud „tagasi juurte juurde“.

Toalilli kasvatati samuti peaaegu igas majas, kus 1–2, kus rohkem, kuidas ruumi oli ja akende asetus lubas. Lillepotid olid aga tükki mitmekesisemad nüüdsetest. Praegu tarvitatakse üsna ühtlaselt ostetud lillepotte, mõnele suurele taimetele tehakse ka korralik puunõu, aga omal ajal oli tavaliste lillepottide kõrval toataimede teenistuses vanu läbiroostetanud toopisid, piimapütte, tasse ja muid vanu nõusid. (ERA II 300, 232/40 (29) < Häädemeeste khk < Marta Mäesalu oma mälestuste järgi. 1941.)

Noored ostavad veel ainult lilletaimi, mida peenardele istutamise asemel armastatakse rohkem amplitesse ja vanadesse hobuvankritesse seada. Köögivilja kasvatamise asemel kulutatakse vaba aeg rohkem koduümbruse lilledega kaunistamisele. (Poldre, Pärismaa, Pitk, op. cit.)

---

21 Jutt käib Salatsi laadast.

Ka esimese Eesti Vabariigi aegsete kodukaunistuskampaaniate käigus püüti äratada nii linlaste kui taluinimeste ilumeelt ning suunata neid elamuümbruse korrastamisele. 1934. aastal võeti vastu otsus, et maakoolidesse rajatagu kooliaiad. Mitmed seltsid (Aianduse ja Mesinduse Selts, Maakodu Kaunistamise Selts jt) tegelesid juba enne ametliku hoogtöö väljakuulutamist kodukultuuri tõstmisega, seetõttu olid riiklikul kampaanial olemas toetuspind ja toetajaskond. Tulemused olid silmanähtavalt head – istutati sadu tuhandeid puud-põõsaid ning värviti ja korrastati tuhandeid taluhooneid. Populaarseks muutusid hekid (*elusaiad*) ja kiviktaimlad.

Kampaania käigus propageeriti jätkuvalt ka viljapuuaedade rajamist taludesse – õunapuust sai lausa kodumaise aianduse ja eesti kodu sümbol, mis ei tohtinud puududa ühestki õigest eesti aiast. Kes meist ei teaks rahvalikku laulu, mis algab sõnadega *ma tahaksin kodus olla, kui õunapuud õitsevad...* Võiks öelda, et ka ajalooliselt on eestlaste „oma“ viljapuu olnud metsõunapuu (*Malus sylvestris*), lõunaeesti *uibu* ja *ubin* (vastavalt puu ja selle vili), mis on varasemal sajandil väidetavalt kasvanud kõikjal Eestis.²² *Seda pean ma ütleva, et õunaaeda meil ei olnud. Üksainus metsõunapuu kasvas koplis, see kandis vissisid, niisuguseid üsna mõrudaid õun; ka marjapõõsaid ei olnud meil peale üheainsa sitikapõõsa, seegi kasvas sealsamas koplis. Ei olnud ka suuri puud elumaja ümber; neid ei olnud vist vajagi, sest meil oli mets ligidal, kõigest nelikümmend viis sammu mäevärvate juurest metsani. See mets oligi siis meie õunaaed ehk park, nagu mõisas kõneldi.* (Lattik 1952: 10.)

Hupeli ja Petri andmetel saadi kuivatatud õunapuulehtedest ja -koorest punast või kollast riidevärvi (Viies 2000: 176). Metsõunapuu puit oli hinnatud tarbepuu – sellest valmistati tuulikutele hammasrattaid ja kangaspuudele süstikuid. Üks suuremaid metsõunapuu kasvukohti Saaremaal Ansi külas võeti 1973. aastal kohaliku tähtsusega looduskaitseobjektide nimekirja.

Metsikud õunapuud, mis kasvavad rohkem Lõuna-Eestis, on aga juba aedõunapuu järglased, mis saavad looduses iseseisvalt hakkama. Vanimaks kohalikuks õunasordiks peetakse valget klaarõuna, mida esmakordselt mainis Hupel 1777.

---

²² Taani hindamisraamatu järgi oli Harju-Jaani kihelkonnas ühe küla nimi Aunapo (õunapuu), mis viitab ilmselt metsõunapuule (Ligi 1992: 153).

aastal (Viires 2000: 177). Lõuna-Eesti ja Läti rahvalauludes läheb vaenelaps nuttes *uibu kui armsa ema manu* oma rasket elu ja kurja võõrasema tehtud ülekohut kurtma – folklooris on õunapuu naise, ema ja tütarlapse võrdkujuks. Õunapuid istutati ka pereliikmete nime- ja õnnepuudeks ning viljapuu käekäik peegeldas selle omaniku käekäiku.

Koduaias olid meil kõigil oma nimepuud – vanaemal, emal, isal ja lastel. Lastele istutati noori puid juurde. Igal puul kasvasid isesugused õunad. Oli magusaid, hapusid ja hapukasmagusaid, magedaid ja jahuseid, kuid oli ka niisuguseid, mis kõlbasid alles siis süüa, kui neid oli lastud seista. Aga kõige enam on meelde jäänud ema õunapuu ja õunad selle otsast. Suur puu, tüvi jäme ja krobeline, üle katuseharja ulatuv latv ja laias ringis maani langevad oksad. Õunad nagu ei ühelgi teisel puul. Puu all on alati vari ja vilu. (Harri Jõgisalu järgi < <http://www.miksike.ee/docs/elehed/3klass/8talu/3-8-13-3talu.htm>, 08.12.2009)

Teise maailmasõja eelõhtul olid taluaiad enamasti kujundatud otstarbe järgi ning erinesid vanadest, aegapidi kujunenud taluõuedest. Siin avaldus ka teistes kultuurivaldkondades vaidlusi tekitanud vastuolu rahvusliku ja euroopaliku vahel: kas kodumaiste taimedega ümbritsetud rehemaja või kaasaegse arhitektuuriga

Kord oli mehel paat ja meri. Siis võeti talt paat ja merelemineku lubagi. Nüüd on mehel jällegi paat ja meri, kuid merele ta selle paadiga enam ei lähe. Hoopis istutab selle suvelilli täis. Lahemaa, 2008. M. Kõivupuu.

talukompleks moodsa iluaia ja tootmissuunalise tuluaiandusega. Tulemuks saadi aga enamasti midagi keskpärast, nagu kirjutati toonastes aianudusajakirjades: *Meie elamud on sageli väikesed ja kitsad. Koduümb-ruse kaunistamise teel peame võima laiendada oma elamut, me peame looma toad, millede sein-teks on rohelised puud ja*

õitsevad põõsad, põrandaks roheline muru ja laeks sinine taevas. Neis ruumes peab olema palju päikest, õhku ja lilli. Kui midagi meie maakodu aedadest on puudunud, siis on seda lilled. Siin ja seal võib küll näha mõnda murtudsüdant, leeklilli jne. elu ja surma peale umbrohuga võitlemas. Värvist on puudus taluadades, värvist, mida võib anda ainult lill. Kui palju rõõmu, kui palju päikeseküllust võib maakodudesse tuua ainuüksi lill, seda võib märgata kevadeti, kui lume alt tõstab pead kelluke, kannike jne. (Maakodu ümbrus kaunimaks, 1937.)

Stalinlik looduse ümberkujundamise plaan nägi ette ka midagi ilusat – maanteevalitsuste algatusel istutati suurte teede äärde palju õunapuid, pihlakaid või teisi viljakandvaid puid. Eeskuju võeti ka Lääne-Euroopast, kus sõjas käinud mehed puutusid kokku maanteeäärse puuviljakasvatusega. See oli tol ajal omaette aiandusviis – töötajad hooldasid puid ja koristasid saagi. Hulgaliselt istutati õunapuid Tallinnast Narva kulgeva maantee äärde ning Valgamaa, Viljandimaa ja teiste lõunapoolsete piirkondade teede äärde. Ent need pole mets-, vaid juba aedõunapuud ning neid võib rändaja veel praegugi silmata (Kask 2009). Ehkki 1950ndatel kinnitati, et iluaiandus on väikekodanlik ega sobi nõukogude inimesele, hakati kümnendi lõpus taas väärtustama ka seda. 1960.–1970. aastail olid heades majandeis tööle võetud iluaianduse spetsialistid ning asulate heakorda hakati tunnustama ja premeerima.

Eesti taasiseseisvudes laienesid märkimisväärselt võimalused kujundada oma koduaeda. Hansaplanti Roheline Kaubamaja ja teised suuremad või väiksemad aiandusärid ning kodukujundusajakirjad veebis ja paberil hakkasid dikteerima moode ja stiile aiakujunduses, hooajaliste ilutaimede valik suurenes järsult ning püsiistikute sortiment laienes nii liigiliselt kui geograafiliselt. N-ö raamatu järgi suvekodusid rajavad linnainimesed tekitasid põliselanike hulgas võõristust, aga samas jäljendamissoovi. *Klassikalist aeda, mis oli valdav pärast sõda ning kus oli eraldi juur- ja puuviljaaed ning pisike iluaed, enam ei rajata, väidab Aino Aaspõllu, kes oli seotud 1990ndatel president Lennart Meri eestvedamisel taastatud üle-eestilise kauni koduaia konkursiga: Kartulipõllud ja peenramaad on taandumas ning murukamarale ja ilutaimedele kohta loovutamaks mujalgi, ka söögivaesel Nõukogude ajal rajatud aianduskooperatiivides. Mida vanemaks*

Eesti vanasõna ütleb: „Ära enne vanasse kaevu sülitä, kui uus valmis.“ Kooguga kaevu on peetud traditsioonilisele eesti taluõuele tüüpiliseks. Nüüd toome linnast maale vee plastpudelitega kaasa ning kaevukoogust saab suveks amplihoidja ning kaevukaanest piknikulaud. Lahemaa, 2008. M. Kõivupu.

saame, seda suuremaks lähevad muruplatsid. Meil on katkenud aiandushariduse järjepidevus ning puuduvad haljastuse projekteerijad, kes tunneksid taimi. Uusriikastele rajavad aedu haljastajad, kes paraku pahatihti ei tunne võõramaiseid taimi, kurdavad aiandusspetsialistid. (Poldre, Pärismaa, Pitk, op. cit.) Alalhoidlikumad, põlise talukultuuri pooldajad rõhutavad kirjasõnas järjepidevuse hoidmise tarvet, sealhulgas ka vanade ilutaimede ja -puude jätkuva kasvatamise vajadust: Sada aastakka kasunu puhma ja ninni tõugatas traktoriga lakja, veedäs vagonitäüs musta maad muro pääle, silestedäs ja külvetäs ja trullitas vahtsõnõ sille muro, midä piät suvi läbi kõrra nädalin tollikorgudõslt niitmä. Viil istutõdas muro pääle kõiksugutsid võõramaa puhmi ja lille, mis pelgäse talvist külmä, keväjäst

pääväpaistõt, üükülmä ja põh'atuult, suvist põuda ja vihma, sitikit, vaklu ja vesirottõ, sügüse halla, lühükest päiva ja lumõ tulõkit. (Kaasik 2006: 69.)

Lõpetuseks

Meie vanema aiandusajaloo kohta on üpris vähe allikaid, sest Eestis pole pikka ja tugevat aiandustraditsiooni. Ka pärimusainese kogujad ei ole sellele teemale erilist tähelepanu pööranud.

Pärimuskultuuri kestmise sümboliks on vana inimene, kes on ise üle elanud ajad, millega uutel põlvedel puudub isiklik suhe ja kogemus. Pärimuskultuur on hoiakutel alahoidlik ning rahvapärimuse muutlikkust on hakatud märkama alles viimaseil aastakümneil.

Pärimuse „teises“ ehk uues elus (nn sekundaartraditsioon) pole kaugeltki haruldane, et vanemat pärimust, nii suulist kui materiaalselt, õpetavad eakamatele nooremad inimesed, selleks spetsiaalse ettevalmistuse saanud kultuuritöötajad, teadlased-õpetlased jne.²³ Kultuuriteadusele on tähtis teha vahet oma ja võõra vahel – millal ja miks saab võõrast (taimest) oma ja omast (taimest) võõras. Ka aianduses ja kodukujunduses, mis on osa kultuurist, avaldub dilemma rahvusliku (traditsioonilise) ja üleilmastunud läänemaise suuna vahel: kas „kodumaiste“ taimedega (paraku on enamik neistki siia kunagi maailma eri nurkadest „sisse rännanud“) ümbritsetud rehemaja või tänapäevase arhitektuuriga (talu)kompleksi moodsa iluaia ja muruplatsiga? Mis on traditsiooniline? Mis on see õige, see „uma ja hää“, mida me tahame kaitsta muutuste eest, seda sageli „teaduslikult“ põhjendades?²⁴

Aed on tekkinud inimese kätetööna ning püsib elus tänu inimese pidevale vahelesegamisele. Kuid samas on aiad ja kodu lähiümbrus pidevas muutumises,

---

23 25. mail 2008 korraldas Eesti Vabaõhumuuseum kevadlaada. Traditsioonilisi töövõtteid – laastutõmbamist ja laastukatuse lõomist, heinaküüni alumise palgi vahetust jm algupärase palkehitustra-ditsiooniga seonduvat – õpetasid noored, 30ndates eluaastates mehed. Samamoodi õpetati naiste käsitööd: TÜ Viljandi kultuuriakadeemia rahvusliku käsitöö eriala üliõpilased demonstreerisid värtnaga ketramist, kõlavööde kudumist jms. Huvilisteks ja õpihümulisteks olid keskealised ja vanemad inimesed.

24 Võib väita, et traditsioonilisuse all ei tule mõista mitte niivõrd nähtuse muutumatust, kui võrd nähtuse püsimist. Ent püsida saab ainult see, mis paindlikult muutub. Elu muutub kõigis oma avaldusvormides ja pidevalt. Kui muutub elu, peavad kuigivõrd muutuma ka traditsioonid. Seega, traditsioon on protsess, mis tasakaalustab muutusi (Jaago 2002/2005).

kunagi olnu jääb sageli pealetuleva uue ja moodsa varju või on halvemal juhul sunnitud koguni igaveseks taanduma. Kui lasta aial omatahtsi olla, kaob ta kiiresti. Vanades aedades võib leida märke möödunud aegadest, kui oskame neid märgata ja neist aru saada. Veel parem oleks, kui oskaksime neid märke hoida ja väärtustada. Sel viisil anname pealetulevatele põlvedele võimaluse vahetult osa saada (suguvõsa) ajaloo. Pärandades lapselapsele „lageda põllu peale” näiteks tükikese pojengijuurikat, mis on vaarema istutatud ja mis kasvanud ühes ja samas kohas nii oma tubli kolm inimpõlve vähemalt ning mille roosakaspunaseid, natuke kardemoni järele lõnavaid õisi on tema istutajale ikka jaanipäeva paiku kalmu ehteks viidud, sest *punatse pujengi omma jaanipäeva lilli*²⁵, mis sest, et pojengi kodumaa on Hiina ja mis sest, et ta seal on rahvuslille seisundis. Ka meie juures tunneb pojeng ennast hästi ning meiegi oleme ta omaks võtnud.

Kasutatud allikad

- Aaspõllu**, Aino 2009. Soovitusi linnahaljastuse rajamiseks. Eesti Dendroloogia Selts. http://eds.ee/eds2/index.php?option=com_content&view=article&id=25:soovitusi-linnahaljastuse-rajamiseks&catid=16:art; 30.11.2009.
- Alas**, Askur 2005. Dendroloog Aino Aaspõllu: looduskaitse algab oma kodust. <http://www.epl.ee/?artikkel=306735>; 07.12.2009.
- Ariste**, Paul 1977. Vadjalaste puu- ja metsakultusest. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXX. Tallinn. Tallinn: Valgus.
- Čapek**, Karel 1964. Aedniku aasta. Tallinn: Eesti raamat. <http://seemnemaailm.ee/articles/index.php?GID=230>; 4.12.2009.
- Hein**, Ants 2007. Aed ja aeg. Piirjooni eesti aiakunsti vanemast ajaloost. – Eesti pargid 1. Tallinn: Keskkonnaministeerium, Muinsuskaitseamet, Varrak 2007.
- Faster**, Mariko 1999. Võrumaa erineviist paigavaimõst. – Võro-Seto tähtraamat vai kallendri 1999. aastaga pääle. Võru: Võro Selts VKKF.
- Haava**, Anna 2006. Mälestusi Laanekivi Manni lapsepõlvest. Tartu: Ilmamaa.
- Hupel**, August Wilhelm 1772. Topograpische Nachrichten von Lief- und Ehtsland. II. Bd. Riga – I, III.
- Hupel**, August Wilhelm 1796. Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehtslänische Gutsherren I. Riga – III C.

---

25 Need luuleread pärinevad kindlasti Eha Lättemäelt, kuid korduvate ümberkirjutuste käigus on folklooriseerumisele tunnuslikult täpsem viide originaalile lootusetult kaduma läinud.

- Jaago**, Tiiu 2002/2005. Folkloristika alused. Lisamaterjale. <http://lepo.it.da.ut.ee/~tjaago/075lisa.htm>; 16.02.2009.
- Kaasik**, Maris 2006. Vilä- ja kasupuiõl, ninnel ja puhmõl om taluoja aian pikk' aolugu. – Võro-Seto tähtraamat vai kallendri 2006. aastaga pääle. Võru: Võro Selts VKKF.
- Kask**, K. 2009. Öunapuu Eestis ja mujal. Eesti Mets nr 3. http://www.loodusajakiri.ee/eesti_mets/index.php?id=370; 5.09.2009.
- Kreutzwaldi sajand**. Eesti kultuurilooline veeb. Eesti Kirjandusmuuseum & laborint. http://kreutzwald.kirmus.ee/et/lisamaterjalid/ajatelje_materjalid?table=Events&page_start; 30.11.2009.
- Kull**, Kalevi 2000. Ants Viires, eesti mõtlemine ja puud. – Puud ja inimesed. Tartu: Ilmamaa.
- Kõivupuu**, Marju 2009. Elo ja mõistmine vanal Võromaal inembi. Elo ja mõistmine vanal Võromaal inne ja parla. Võru: Võro Instituut, Võro Selts VKKF.
- Lattik**, Jaan 1952. Kodu. – Meie noored. Stockholm: K/Ü Noor-Eesti.
- Lenz**, Friedrich David 1796. Aija-Kalender. Tartu Ülikooli vana kirjakeele korpus. <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/Tekstid/Tekstid/1796-Lenz.xml>; 30.11.2009.
- Ligi**, Herbert 1992. Põllumajanduslik tootmine 13.–16. sajandil. – Eesti talurahva ajalugu 1. Tallinn: Olion.
- Loorits**, Oskar 2000. Endis-Eesti elu-olu III. Lugesispalu põllumehe elust. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Luts**, Oskar 1987. Suvi. Tallinn: Eesti Raamat.
- Maakodu ümbrus kaunimaks**. Tallinn: Kodukaunistamise Hoogtöö Peakomitee väljaanne, 1937. http://seemnemaailm.ee/public/3/218_1.php; 30.11.2009.
- Meri**, Lennart. 2001. Vabariigi President Raamatuaasta lõpetamisest 22. aprillil 2001. <http://vp1992-2001.vpk.ee/est/k6ned/K6ne.asp?ID=3595>; 30.11.2009.
- Niiduviir**, Tiia; **Rünk**, Kai 1998. Mürt (*Myrtus*). Kasu. Postimehe tarbijaleht. <http://vana.www.postimees.ee:8080/leht/98/03/29/kasu.htm#kolmas>; 04.12.2009.
- Plath**, Ulrike 2009. Kadunud kuldne kese. Kuus pilti Eesti ajaloost rahvusüleses kollaažis. – Vikerkaar 7/8.
- Poldre**, A., **Pärismaa**, S., **Pitk**, M. 2005. Iluaed tõuseb, kapsamaa langeb. Maaleht 14.04.2005. <http://www.maakodu.ee/print.php?page=&grupp=artikkel&artikkel=2600>; 30.11.2009.
- Põldmäe**, Rudolf 1971. Varasem kodu-uurimine ja rahvaluule kogumine Saaremaal. – Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed VII. Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi aastaraamat. Tallinn: Eesti Raamat.
- Sander**, Heldur 2006. Tallinna vanalinn ja selle haljastus. Sirp 26.05.2006. http://www.sirp.ee/index.php?option=com_content&view=article&id=3380:tallinna-vanalinn-ja-selle-haljastus&catid=9:sotsiaalia&Itemid=13&issue=3114; 10.11.2009.
- Sergo**, Hermann 1984. Näkimadalad. 2. raamat. Tallinn: Eesti Raamat.
- Sillasoo**, Ülle; **Kukk**, Toomas 2009. Kanepi ajalugu ja tänapäev. Eesti Loodus nr 11. http://www.loodusajakiri.ee/eesti_loodus/index.php?artikkel=484; 30.11.2009.

Sõukand, Renata ja **Kalle**, Raivo (koostajad). 2008. HERBA: Historistlik Eesti Rahvameditsiini Botaaniline Andmebaas. Võrguteavik. Tartu: EKM Teaduskirjastus. [http://herba.folklore.ee/](http://herba.folklore.ee;); 10.11.2009.

Visnapuu, Henrik 1934. Üle kodumäe. Tartu: Noor-Eesti.

Wilde, Peter Ernst 1766. Lühhike õppetud mis sees monned head rohhud täeda antakse, ni hästi innimeste kui ka weiste haigusse ning wiggaduste wasto, et se kellel tarwis on, woib moista, kuidas temma peab nou otsima ning mis tulleb tähhele panna igga haigusse jures. Põltsamaa. <http://www.utlib.ee/ekollekt/eeva/index.php?lang=et&do=autor&aid=84>. 11.11.2009.

Internetiviited

Eelmäe, Lembit. Kodule. <http://www.valgark.ee/Luuletused%20Valgamaast.htm>; 04.12.2009.

<http://www.miksike.ee/docs/elehed/3klass/8talu/3-8-13-3talu.htm>; 04.12.2009.

Indigenous and alien in home garden

Essayistic contemplations about the importance and meaning of trees and (decorative) plants in our nearer and farther surroundings

Marju Kõivupuu

Centre for Landscape and Culture, Estonian Institute for Humanities,
Tallinn University

When we discuss identity, we usually ask what in our culture is uniquely ours or what are the cultural elements that have spread from us also to our neighbouring peoples and been firmly adopted by them. We claim that the knowledge of the past-time people about their home and its vicinity was solid and consistent and that, unfortunately, the memory of a modern person is short-term and fragmentary. In Estonia the impact of several generations' cultural interruption can also be felt. And this way recent past has created a Sovietish-tinged moment-person, for whom the long-forgotten old suddenly appears to be novel and special.

In his preface to Ants Viires's book „Trees and People”, Kalevi Kull says: *The life span of trees and houses is relatively similar; sometimes the former survives the latter, sometimes the other way round. Just like architecture bears signs of Man's former life, trees guide us at the reconstruction of history. [...] Old farm sites can be detected by the trees and bushes that are still growing there. [...] Also modern townspeople find no practical use in the last-century farmer's skills. History does not provide you with an occupation. Its idea is much more extensive. Our only possibility for keeping our culture alive is to co-mingle with nature.* (Kull 2000: 192–193.)

In our national-romanticist minds we tend to visualize the „old Estonian farmstead” drowned in greenery and surrounded by ancient trees. However, historical records and ethnological research prove that planting fruit-trees and laying out

ornamental gardens around farms is a relatively recent phenomenon in these regions. And isn't it namely due to this that we find the new settlements outside city borders or the so-called field villages hard to accept, because they are situated in open fields and seem to be as if naked – we miss the big trees and luxuriant well-maintained or wildly overgrown ornamental gardens, which testify to ancient settlement and the traditionality and continuity of our way of life.

We know that a significant distinctive feature of the identity system is the individual's belief that they belong to certain symbols or, to be more exact, to what these symbols express. (Ornamental) gardening outside and inside has also been characterized by the multicoloured and multi-layered cluster of narratives tinged with hidden or explicit didactics, which is an inseparable part of heritage culture, just like the discourse characteristic of cultural sciences on the subject of the indigenous and the alien – when and why does the alien (plant) become indigenous and vice versa.

Home design also reveals the dilemma that has caused arguments in other cultural spheres – the preference of either national or European: a barn-dwelling surrounded by domestic plants or a (farm) complex with modern architecture surrounded by a modern ornamental garden and a lawn.

SETU KÜLA KONTROLLJOONE TAGA – LÕKOVA

Eesti Vabaõhumuuseum ja setu teema

Elvi Nassar

Eesti Vabaõhumuuseum, peavarahoidja

Käesolev artikkel keskendub Eesti Vabaõhumuuseumi kavandatava setu talu temaatikale, selle väljavalimisele ja ületoomisele Setumaalt Lõkova külast ning edasisele eksponeerimiskavale. Ühtlasi antakse ülevaade ka Lõkova külast ning peatatakse pikemalt konkreetse talu – Vanatalu – ajalool.

Muuseumi ekspositsiooniplaani järgi kavatseti peale eesti talude püstitada ka setude, eestirootslaste ja peipsivenelaste traditsioonilised hooned. 1961. a tegi Setumaal välitöid omaaegne muuseumi teadusdirektor Gea Troska, kes kirjeldas ja pildistas endise Misso, Meremäe ja Mäe (Mikitamäe) valla külades rehielamuid.¹ Ent eluhoonena polnud rehemaja Setumaale tüüpiline, see esines ainult läänepoolsetes, Võrumaaga külgnevates valdades. Mujal Setumaal elati parteta suitsutaredes (*sautare*), mis aja jooksul ehitati ümber korstnaga elutubadeks (Setumaa 1928: 47–48). Sobivate taluhoonete leidmiseks ning juurdekuuluvate esemete kogumiseks käidi korduvalt Setumaal välitöödel.² 1975. a käis Setumaal tollane peavarahoidja Reet Priilaht koos noore teadustöötaja Piret Kalmuga (abielludes Õunapuu, praegu Eesti Rahva Muuseumi teadur). Taluehitisi uuriti peamiselt Eesti kihelkondadega piirnevais setu külades (Kalm 1975: 241–256).³ 1977. a suvel käis Setumaal teadur Juta Holst, kes kogus etnograafilist vanavara ja kirjeldas taluhooneid 47 külas.⁴ Välitööd kestsid kaks nädalat (Holst 1977: 24–79).

Setu talu väljavalimine ja ületoomine. **Väljavaated koopiatalule**

Setumaa asukohast ja ajaloost tingituna on sealsel taluarhitektuuril venepärane ilme. Eriti selgelt avaldub see idapoolse Setumaa, Satsarina (Saatsse) ja Vilo vallas (Saron 1981: 5; Setumaa 1928: 47). Etnoloog Ilmari Manninen jagas setu õued 4 põhitüüpi (Manninen 1925: 57–61; Manninen 1926: 106):

- 1) hooned on vabas asetuses ümber üpris avara õue (sarnaneb eestipärase avatud õuega);

---

1 G. Troska külastas Pulli, Obinitza ja Soelaane küla.

2 1975. suvel a käisid Setumaal Piret Kalm (Õunapuu) ja Reet Priilaht, 1977. a augustis Juta Holst, 1981. a augustis-septembris Juta Holst ja Reet Priilaht.

3 Vinski, Kalatsova, Roikina, Naviki, Lintsi, Soelaane, Meeksi, Pelsi ja Määsi külas.

4 16.–30. augustini käidi Vilo, Saatsse, Järvesuu, Meremäe ja Misso valla setu külades.

Piiri talu kolmes reas paiknevate hoonetega taluõu. Elumaja ehitatud 1860ndatel aastatel.
U. Rips. 1952. ERM Fk 1194:18.

- 2) õuehooned on paigutatud korrapäraselt nelinurka, nii et vahele jääb osaliselt või täielikult suletud, suhteliselt kitsas õu;
- 3) õuehooned on kolmes rööpses reas, kõrvalhooned kahel pool eluhoonet, vahel kitsad õueribad;
- 4) eluhoone tagaküljega liitub umbne laudaga karjaõu, eluhoone esikülge on avatud.

Kõige tüüpilisem Setumaale, eriti selle idaosale, oli kolmas õuetüüp – hoonete paiknemine kolmes rööpreas (Manninen 1926: 106). Seesugune õuede ja hoonete paigutus oli omane vene taluõuede Pihkva kubermangu edelaosas (vene k *трёхрядка*). Setude ja peipsivenelaste kultuuri uurija, etnograaf Jelizaveta Richteri järgi oli 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul kolmerealine õu setudel laialt

levinud (Saron 1981: 7). Rahva seas nimetati sellist õuetüüpi „vana vene mood“. Elumaja oli keskel, selle taha, põhja poole jäi laut, lõunasse aga mitu ühe katuse all paiknevat hoonet: ait või mitu aita, varjualune ja küün (*kõlgus*). Elumaja ja laudaseina vahele jäi kitsas ja sõnnikune laudaõu (*tahr*). Elumaja esikülje ja teiste kõrvalhoonete vahel paiknes puhasõu (*moro*).

Arhitektuurilt venepärasele taluõuele oli iseloomulik suletus – selle piirdeed koos väravatega moodustasid piltlikult öeldes väikese linnuse. Nagu väljendas Lütä küla vanaperemees Põllu Ilja, olevat vanasti õu olnud nii kinnine, et kanagi ei pääsenud välja (Holst 1977: 63). Sissekäik tallu oli puhasõuepoolsest väravast. Iseloomulik oli külatänavaga poole jääv palktara, katusega kaetud värava sein, kus asus kahe poolega sõiduvärav ja väike jalgvärav. Sissesõiduväravad olid sageli kaunistatud nii, et voodrilauad asetati ruuduna või kalasabakujuliselt (Saron 1981: 7).

1970. aastatel võeti muuseumi ekspositsioonikavva vanemat tüüpi setu talu püstitamine. Paraku oli selliseid taluhooneid juba üsna vähe järele jäänud. Üks põhjusi oli elukorralduse muutumine Setumaal, eriti maade kruntimine, millega sageli kaasnes uute elumajade ehitus. Eesti Vabariigi ajal muutusid setu õued avaramaks, vanad tared lammutati või ehitati ümber, elumajad said välisvoodri ja värvi üle. Ümber ehitati ka väravaseinad, hoonete paigutus elumaja suhtes muutus vabamaks ja hajusamaks; minevikku kadusid suitsutared ja õlgkatused. Vana tüüpi taluõuede kadumise teiseks põhjuseks olid Teise maailmasõja sündmused, mistõttu hävisid paljud elu- ja abihooned. Sõjajärgsel ajal muutis külapilti ühismajandite rajamine, paljud taluinimesed lahkusid parema elu otsingul oma kodudest, „vanamoodsad“ taluhooned jäid tühjaks ning lagunesid. Teisalt aga puudus kolhoosnikel vaesuse tõttu raha hoonete remondiks, mistõttu mõned talud säilisid endisaegsel kujul.⁵

Pika otsimise peale õnnestus tänu J. Richterile leida ületoomiseks sobiv talu. Selleks osutus Vana-nimeline talu (edaspidi Vanatalu) Lõkova külas Pankjavitsa kandis, kus olid säilinud suhteliselt korras hooned ja kolmerealine õu. 1979. aastal

---

⁵ 1977. aasta Setumaa välitööde järeldustes on J. Holst kinnitanud, et suitsutares elamist ei mäletanud sageli ka kõige vanemad külaelanikud. Üksnes Kurvitsa küla Saare talu 82-aastane perenaine mäletas veel seda, kuidas suitsutare ahju küttes viidi lapsed sauna sooja (Holst 1977: 66).

Välitöödel Lõkovas. Esiplaanil peavarahoidja Reet Priilaht ja bussijuht Aleksander Olbri, taga seisavad külaelanikud Maria ja Praskevija (Patsi) Linna. Juta Saroni erakogu, 1979.

käis muuseumi teadusnõukogu⁶ kahepäevasel (6.–7. juuni) väljasõidul sellega koha peal tutvumas (Saron, Kalm 1979: 122). Sama aasta augustis sõitsid Lõkova J. Saron ja P. Kalm, kes inventeerisid hooned ja asusid tegema ettevalmistusi nende ületoomiseks.⁷ Talu sisseseade hankimiseks tehti Setumaale veel mitmeid kogumisretki.⁸ Paraku jõuti muuseumisse tuua vaid elumaja, kivilaut pidi teisaldama edaspidi, ent rahapuudusel ning juriidiliste probleemide tõttu Vene riigiga jäigi see ära toomata. Üheks põhjuseks oli 1984. a toimunud Sassi-Jaani rehetalu

6 Teadusnõukogu liikmetest olid kaasas etnograafid Ants Viires ja Gea Troska, muuseumi töötajatest Leon Paiken, Elle Vunder ja Juta Saron.

7 Lõkova küla Vana talu kirjeldamine toimus 1979. a 12.–18. augustini, talu lahtivõtmine sai teoks 17.–28. septembrini, lisaks J. Saronile ja P. Kalmule osales ka Leon Paiken. – J. Saroni kirjalikud märkmed autorile (jaanuar 2009).

8 1975. a suvel käisid seal Piret Kalm (Õunapuu), Reet Priilaht, 1977. a augustis Juta Holst, 1981. a augustis-septembris J. Holst ja R. Priilaht, 2004. a juulis E. Nassar.

põleng, mille taaspüstitamise nõudis suuri kulutusi. Teiseks tuli Nõukogude Liidu majandusliku kokkuvarisemise tõttu 1980.–1990. aastate vahetusel pikemad välitööd ära jätta. Nii ongi setu talu vabaõhumuuseumis siiani püstitamata.

Ent selle rajamine Eesti Vabaõhumuuseumis ei ole päevakorralt maas. Et vana maja palgid on pikaajalisel seismisel peaaegu hävinud, kavatsese ehitada üles koopiatalu. Sellist hoonet saab kasutada avalikel üritustel „elava ajaloo“ esitamisel, et vähendada sel eesmärgil algupäraste hoonete kasutamist (Lang 2007: 19).

Elumaja ühte ruumi tuleb Lõkova küla ja Vanatalu tutvustav väljapanek, teises hakkavad toimuma muuseumitegevused – rahvakalendriüritused, käsitööõpitoad, kontserdid, samuti setu argielu, kombeid ja taluehitisi tutvustavad teemaõhtud. Setu kultuuri vahendamist soodustab ka elujõuline setu kogukond Tallinnas, kolme leelokoori ja pillimeeste olemasolu ning setu leelo kui kultuurinähtuse kandmine UNESCO maailmapärandi nimekirja 2009. aasta septembris. Setu taluarhitektuuri tutvustamiseks on loodud soodne pinnas ning peale kasvab noori setu päritolu arhitektuuri ja maastiku-uurijaid.⁹

Talukoha juurde tagasi

Ajal, mil taluhoonet kirjeldati ja lahti võeti, olid muuseumitöötajad liiga hõivatud kogumaks suulist ainet küla eluolu ja ajaloo kohta. Mõningaid Lõkova küla ja Vanatalu looga seotud küsitlusi küll tehti, kuid üsna põgusalt. Tulevases setu talus on plaanis tutvustada nimetatud küla ja talu kujunemislugu, seepärast võeti Vanatalu uurimine taas muuseumi teadustöö plaani.

---

⁹ A. Raudoja. Setomaa traditsioonilise hoonestuse uurimise meetodika ja kaitseinventuur. Magistritöö. Eesti Maaülikooli Metsainstituut. Tartu, 2007; A. Raudoja. Setu taluarhitektuuri uurimistulemusi. – Setumaa kogumik 4. Uurimusi Setumaa loodusest, ajaloost ja rahvakultuurist. Tallinn, 2008, lk 142–184; A. Raudoja. Setumaa ja puitarhitektuur. – Peko Helü. Seto Kuningriigi aokiri, 2007 nr 2, lk 10–11; A. Raudoja. Arhitektuur kui osa identiteedist. – Setumaa, 29.12.2008; K. Tiideberg. Setu taluarhitektuurist Kundruse küla põhjal. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna ajaloo osakonna kunstiajaloo õppetool. Tartu-Kambja, 2007; A. Uus. XX sajandi taluhoonete traditsiooniline palkehitis Kagu-Eestis Misso valla näitel. Magistritöö. Tartu, 2003. Seto maastikuarhitektuurilise pärandi inventeerimine, I etapp. Koost. M. Külvik. Eesti Maaülikooli Põllumajanduse ja keskkonnakaitse instituut. Obinitsa-Tartu, 2007; K. Semm, H. Sooväli. Võimuideoloogiate peegeldused Setumaa kultuurmaastikes. – Setumaa kogumik 2. Uurimusi Setumaa arheoloogiast, rahvakultuurist, rahvaluulest, ajaloost ja geograafiast. Tartu, 2004, lk 19–29.

Kuna küla asub Venemaa seaduste järgi piiritsoonis, on juurdepääs sellele seotud suurte raskustega. Esimest korda külastasin Lõkova küla 2004. a juulis, kui olin Eesti Kunstiakadeemia (EKA) XXVII soome-ugri uurimisreisi kaasjuhendajaks.¹⁰ Uuesti külastasin Lõkovat 2008. a suvel, viibisin seal 16.–17. juulini. Minu abilisteks said külaelanikud Stepan Tammik (sünd 1925) Oja talust ja Aleksander Link (sünd 1963) Kopli talust. Esimene teadis palju küla ajaloost, elanikest ja nende saatusest, teine oli abiks endiste talukohtade tuvastamisel. Peale nende elas külast eemal, krunditalus veel üks lesknaine täiskasvanud pojaga. Suvel elas külas kokku vaid viis setut, üks poollätlane (Lingi Sassi elukaaslane) ja mõned venelased, kes kasutasid talusid suvituskohtadena. Püsivalt elas Paju talus Peterburist sinna kolinud vene pensionäridest abielupaar.¹¹

Stepan Tammik. E. Nassar, 2008.

Lõkova, kunagine tüüpiline setu tänavaküla, mille peatänavalt hargneb väikesemaid tänavaid, oli külatuumikus säilinud kümmekond talu, neli neist seisid tühja ja mahajäetuna. Need laudvoodriga, alevitüüpi majad on ehitatud Eesti Vabariigi ajal või varem. Endised väikesed ühe- või kaheruumilised setu tared on ümber ehitatud, laudadega vooderdatud ning värvitud. Kunagistest vanemat tüüpi talukompleksidest polnud säilinud enam ainsatki.

10 Ekspeditsioonijuhid Kadri Viirese ja üliõpilastega käisime setu külades nii siin- kui ka sealpool kontrolljoont. Petseri rajoonis elavaid setu elanikke küsitlesime Kaatsova, Ugarjova, Poroslova, Keera, Saptja, Kosselka, Saltanuva, Metkavitsa, Pööni, Ungavitsa, Podlesja, Truba, Podkorja, Raakva, Trõnne, Sokolova, Tsäältšüva jt külades. Lõkovas käisin 20. juulil ning vestlesin külaelanike Aleksander (Sass) Lingi, Stepan (Tepo) ja Veera Tammiku ning Olga (Olli) Ojamaaga.

11 Talu uus omanik oli varem töötanud kaubalaeval radistina. Sõiduauto omanikuna abistas ta kohalikke (toidu)kauba kohaletoimetamisel Petserist. Kuigi S. Tammik rääkis temast lugupidamisega, oli minu kokkupuude temaga ebameeldiv: kuulnud, et olen Eesti muuseumitöötaja, päris ta minu kodakondsuse järele ja sellest teada saades järgnesid Vene šovinismist kantud süüdistused Eesti Vabariigi aadressil.

Vaade Lõkova külale. E. Nassar, 2008.

Sepikoja varemed. E. Nassar, 2008.

Küla ise oli suhteliselt korras, peenramaad hoolikalt haritud, vaid mõnes kohas oli näha varemeid. Alles olid ka Vana talu nõgestesse ja võssa kasvanud raudkivist laudaseinad. Ahervaremeiks olid muutunud ka kolhoosi tootmishooned – loomafarm, vasikalaut ja sepikoda.

Küla ilme muutus nõukogude korra ajal, eriti aitas sellele kaasa ulatuslik maa-parandustöö, mille käigus tühjaks jäänud taluhooned väljaspool küla, kruntidel lükati lihtsalt traktoritega kokku, alles jäid ainult põlispuud.¹² Külälähedastel põldudel õitses karikakar, metsaservades ja majavaremetel põdrakanep, küla poolitava Ruuda jõe äärsed heinamaad aga olid muutunud metsistunud lupiini ja sosnovski karuputke koosluseks.

Välitöid õnnestus teha vaid kahel päeval, katsed külastada paika teist korda ebaõnnestusid vene bürokraatia tõttu. Järgnevas etapiks oli arhiivitöö ja Eestis elavate endiste külaelanike mälestuste kogumine. Selleks avaldasin ajalehes Setomaa kaks artiklit Lõkova küla kohta, mis põhinesid arhiivi- ja välitöödel.¹³

Arhiiviainest on seda Lõkova kohta säilinud lünklikult, rohkem on seda Eesti aja kohta: kruntimise toimikud, külaplaan, talundite plaanid, põllumajandusloenduse andmed jmt. Lõkova küla rahvas kuulus Pankjavitsa õigeusu kiriku kogudusse, ent kahjuks hävis sealne Nikolai kirik koos arhiiviga 1871. a tulekahjus (Raag 1938: 27). Pankjavitsa, hilisema Vilo valla arhiiv aga hävis Vabadussõja ajal (ERM f 3540 n 2 s 302 l 11–11p).

Külade allakäik

Ajaloolise Setumaa läänepiir läheb mööda Võhandu jõe, mille vastaskaldal olid Liivimaa kubermangu Räpina ja Vastseliina kihelkonnad. Idapiiriks on olnud Pihkva järv ja sealsed vene külad ning Irboskast põhja poole jääv joon. Lõunapiiriks oli Pihkva-Riia kivitee, kuigi ka sellest lõuna pool paiknes veel kümmekond setu küla. Keset Setumaad jääva Petseri linna ümbruses asus samuti üksikuid setu külasid, linnast lõuna poole jäi hulk vene külasid, mis kiiluna Setumaa lõuna-

---

¹² Vestlusest Leo Ojamaaga 17.07.2008.

¹³ E. Nassar. Keerä *nulga* kunagises suurkülas võimutseb sosnovski karuputk. – Setomaa, 15.12.2008; Vabariik andis Lõkova külale krunditalud ning uued nimed. – Setomaa, 19.01.2009.

poolsete külade vahel jagasid setu külad kaheks – Liivimaa-poolseks ja Irboska-poolseks alaks. Irboska alev oli Setumaa kõige idapoolsem, Leimani küla Misso valla piiril kõige läänepoolsem tipp (Hurt 1919: 23).

Jakob Hurda andmeil oli Setumaal 19.–20. sajandi vahetusel 250 setu küla (Hurt: 1919: 17–18). Edaspidi nihkus setu ja vene asustuse vaheline piir setude kahjuks, eriti Vilo ja Irboska valla piiril paiknevates külades. Hulk setu külasid muutus vene küladeks osaliselt, osa venestus täielikult (Setumaa 1928: 44).¹⁴ Mõnevõrra pidurdas setu külade venestumist Setumaa lõimimine Eesti Vabariiki ja Petseri maakonna loomine 1920. a. Pärast Ida-Setumaa lülitamist Venemaa koosseisu Petseri rajoonina 1945. aasta jaanuaris muutus venestumine pöördumatuks. Protsessi soodustas ka setude ümberasumine Eesti NSV-sse.¹⁵ Kõige selle tagajärjel vähenes Ida-Setumaa elanike arv tunduvalt: 1944. aasta novembris elas Venemaa koosseisu kuuluvas Petserimaa osas u 5600 setut, 1959. aastal u 4600, 1970. aastal u 2400 ning 1979. aastal oli neid järele jäänud veel ainult 1650 inimest (Jääts 1998: 59). L. Reissari mitteametlikel andmetel oli 1985. a Petseri rajoonis alles veel 77 eestlaste (setude) küla, eesti soost elanikke (sh setusid)

Tühjaks jäänud talu. E. Nassar, 2008.

14 Leo Reissari andmetel oli 1920. aastal setu külasid 272, mille põhjal jääb mulje, nagu oleks külade arv vahepeal kasvanud (Reissar 1996: 187–200). Tõenäoliselt on setu külade hulka ekslikult arvatud ka venestunud külasid.

15 Setumaa külade hääbumisest annavad kujuka pildi Ilmar Vananurme koostatud kogumikud, milles autoriteks setud ise. Vt: Petserimaa külad I. Hilanamoro kirjastus, Võru, 2005; Petserimaa külad II. Hilanamoro kirjastus, Võru, 2006; Petserimaa külad III. Hilanamoro kirjastus, Võru, 2007.

koos Petseri linnaga oli 1089, maal elas neist 859 (Reissar 1996: 240–242).

Tänapäeval on Venemaa piires asuvad setu külad peaaegu venestunud, Eesti Vabariigi võimkonda kuuluvais setu külades aga jätkub elanike arvu vähenemine ja ääremaastumine.

Lõkova küla endisajal

Lõkova on Irboska-poolse Setumaa lõunapoolseim küla. Tuntud oli see ka nimede Lūkova, Luõkova ja Lõkovo all (Hurt 1919: 15). Toponüüm näib pärinevat isikunimest, võimalik, et mõisniku nimest, nii nagu see oli ka mõnede teiste Setumaa külade puhul (Reissar 1996: 201). Venekeelses haldussüsteemis oli kombeks ka läänemeresoomeliste nimedega setu külasid nimetada vene kohanimedega (Setumaa 2009: 249) Ühe versiooni järgi on võimalik, et külale andis nime paju- või pärnapuude rohkus küla lähikonnas (vene keeles tähendab *лыко* pärna- või paju- niint).¹⁶ Küla vanemast asustusajaloost on vähe teada. Arheoloogiaandmeil võis Lõkova küla kohal asulakoht olla juba hilisneoliitikumis (Setumaa 2009: 34–35). Enne Petseri kloostri asutamist 15. sajandi lõpul läks põhiline liiklustee Irboskast läände ja edelasse, Vastseliina ja Läti peale läbi Pankjavitsa, kus see hargnes kaheks (rahva seas tuntud ka kui Läti tee). Võimalik, et just sel ajal kujunes välja ka Lõkova küla. 17. sajandi keskpaiga Petseri kloostri kirjades on märgitud juba vähemalt 85 Petserimaal asunud setu küla, aga Lõkovat nende seas ei ole (Setumaa 2, 2009: 288–289). Kindlad teated küla olemasolust on seega J. Hurda järgi 1885. aastast (Hurt 1919: 15).

Eesti Vabariigi ajal venepärane külanimi eestistati – 1928. aastast hakkas Lõkova kandma Ojavere nime (RT, 28,104, 638).¹⁷ Nime sai küla selle lähedal paikneva oja järgi, mis hiljem maaparanduse käigus kuivendati. 1944. aastal muudeti külanimi taas venepäraseks – Lõkovo.

---

16 Andmed pärinevad tundmatuks jääda soovivalt endiselt Lõkova küla elanikult. Telefonikõne 09.04.2009.

17 Siseminister T. Kalbuse otsus 11. detsembrist 1928. a Vilo valla külanimede muutmiseks. Peale Lõkovo muudeti veel viie venepärase nimega setu küla nimed: Sokolovost sai Nurme, Gagarinost Virve, Katševost Kalde jne. Seega eestistati Petserimaal kohanimedid juba enne nimede eestistamise propaganda algust.

Küla paikneb umbes viie kilomeetri kaugusel Pankjavitsa (Panikovitši) mõisast ja 3 kilomeetrit kagu pool Pihkva-Riia maanteest. Maastikuliselt paikneb ta Haanja kõrgustiku idaserval (Setumaa 1928: 38, 223).

Iseseivunud Eesti Vabariigis kuulus Lõkova esialgu Pankjavitsa valda, alates 1922. aastast läks see Vilo valla koosseisu (Uuet 2002: 33, 36). Vilo vald koos Irboska ja Senno vallaga kuulus Irboska vallarühma. 1922. a rahvaloenduse andmeil elas seal 6522 inimest, neist setusid 3730 ja eestlasi 495. Kokku moodustasid nad 65% kogu valla rahvastikust (Setumaa 1928: 156). Setude endi ajaloolises haldusjaotuses on kasutatud külakogumite nimetusena sõna *nulk/kolk*, selle jaotuse järgi paigutub Lõkova Keerä/Seeritsä/Leega *nulka* (Hurt 1919: 21). Nõukogude ajal kuulus küla Petseri rajooni Panikovitši külanõukogu koosseisu, kuhu kuulub praegugi.

Nagu mujalgi Setumaal, rajanes Lõkova talude edukus linakasvatusel. Petserimaa lina oli tuntud ja nõutud kaubaartikkel juba tsaariajal.¹⁸ Linamüüki soodustas soodne asukoht Pihkva-Riia kivitee läheduses ning Valga-Võru-Petseri-Pihkva raudtee valmimine 1890. aastatel (Setumaa 1928: 139). Linamüügist teenitud rahaga ehitati uusi taluhooneid.

Kui 1880. aastatel oli Lõkova külas 15 talu (Saron, Kalm 1979: 121), sama palju oli neid ka enne Esimest maailmasõda (EAA f 5392 n 1 s 206 l 271),¹⁹ siis 1921. aastal oli talude arv külas kasvanud 33-ni (EAA f 5392 n 1 s 244 l 10). 1922. aastal, vahetult enne maade kruntimist, ulatus nende arv juba 38-ni (ERA f 3540 n 2 s 302 l 12–15p).

Rahvaarvult oli Lõkova Lõuna-Setumaa Keerä/Seeritsä/Leega nurga suurim küla. 1902. aastal elas siin 189 inimest, 89 meest ja 100 naist (Hurt 1919: 16). 1939. aasta põllumajandusloenduse andmetel oli külas 40 talundit, külaelanike arv oli enam-vähem sama – 178 inimest (ERA f 1831 n 1 s 3958; f 3520 n 2 s 302; f 1831 n 1 s 1322 l 64). Aja jooksul küla elanikkond vähenes. Eriti palju hakkas

---

18 Petserimaal linaketramise palavik. – Postimees, 23.08.1935; Anti Lillak. Petserimaa lina tõi palju raha peremeestele. – Setumaa, 20.11.2007.

19 Petseri maakonna daatumita kaart, arvatavasti 1920. aastast, trükitud sõjaväe topograafia osakonnas, koostatud vene 1-verstalise topograafilise kaardi järgi. Külade puhul märgitud talundite arv. Vene sõjaväe topograafide poolt aastatel 1913–1915 valmistatud üheverstalised kaardid olid kasutusel Eesti iseseisvuse algaastatel (Setumaa 1928: 2).

inimesi lahkuma külast kolhooside loomise aegu, paremate elutingimuste otsinguil mindi tööle Petserisse, Pihkvasse, osa perekondi asus elama Eesti NSV-sse. 2008. a elas Lõkova külas üksnes 5 setut.²⁰

Lõkova külas on käinud rahvaluulekogujad, murdeuurijad ja etnograafid. Aastail 1930–1939 viibis Setumaal keeleteadlane Julius Mägiste. Lõkova kujunes tema põhiliseks peatuskohaks Vilo ja Herkova küla kõrval (Mägiste 1957: 167–168). Eesti Rahvaluule Arhiivi stipendiaadina 1938. a kevadel Setumaal rahvaluulet kogunud üliõpilane Ello Kirss on Lõkovat iseloomustanud kui küla, millel olevat Setumaa vanavarakorjajate seas kullaaugu kuulsus. Külarahvas olevat igasuviste korjajatega täiesti harjunud.

[...] *Otsustasin minagi teha oma rännaku sinna töötatud maale. Ehk on minugi jaoks sinna veel midagi jäänud. Ise see Lõkova on suur, hall sumbküla Riia-Pihkva kivitee taga algaval soosel ja lepavõsasel tasandikul. Astun esimesse tallu ja küsin, et kes siin külas mõistavad jutuseid ajada. Pererahvas ei hakka enam uurima, et milleks ja miks. Neile on see kohe juba selge: „Ah vannavarra tahetas. Siih küläh om kül laululiisi (lauljaid)“ (Kirss 1938: 15/18).*

Lõkova külast kirjutati murdetekste üles ka nõukogude ajal. 1965. a käisid Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi töötajad lindistamas Anne Linki ja Patsi Linnat (EKI EMH 817–820). Rahvapärimuses on Lõkova küla iseloomustatud kiilaspäiste meeste (*plesspääde*) külana (KM ERA II 296, 311 (4) < Setu – Alma Tammeorg (1940)).

Küla kruntimine

Petserimaal valitses vene kogukondlik hingemaa-süsteem. Kuni talude kruntimiseni ei kuulunud maa taluperemeestele, vaid külakogukonnale. Külade ühised põllumaad olid jagatud perekondade vahel, vajadusel jagati neid teatud aja tagant ümber. Ühele perele kuuluvaid põllutükke võis olla mitmel pool laiali kuni paarkümmend (EAA f 2100 n 17 s 91 l 22; Setumaa 1928: 46). Maaharimine oli

---

20 Vestlus S. Tammikuga 16.07.2008.

algeline ning valitses kolmeväljasüsteem: rukis, suvivili ja kesa (Elu, 12.09.1928; Mark 1957: 164). Võrreldes hingemaa-majapidamist iseseisva majapidamise ehk krunditaluga, hinnati põllutulunduse tasuvust koguni kaks korda kehvemaks (Käsebier 1928: 4). Sellise maakorralduse puudusi on tabavalt kirjeldanud kooliõpetaja, hilisem kirjandusteadlane Daniel Palgi oma mälestusteraamatus „Murduvas maailmas“ (Palgi 1994: 12–13):

[Setumaa – E. N.] *põllupidamine oli vene hingemaa süsteem, mis püüdis liita külarahva kollektiivseks, andis igaühele kitsakese põlluriba siit ja sealt, mida siis veel vahetati, et keegi paremat ei saaks. See põllumajandussüsteem surus inimese vaesusesse. Õigemini: ta võimaldas ju kuidagi elada, isegi teistega koos lõbu teha, kuid ei võimaldanud tööst täit rõõmu tunda, täie pingega ja nupuga töötada, ei võimaldanud jõukaks minna.*

Kuigi 20. sajandi algul Venemaal vastu võetud uued talurahvaseadused (nn Stolõpini seadused) võimaldasid hingemaid kruntideks jagada ja kogukonna-liikmeil eramaid osta, edenes see Pihkva kubermangus väga visalt (Mark 1957: 164).²¹ Eesti Vabariigi 1919. aasta maaseaduse alusel võõrandati mõisamaad ning loodi tuhandeid uusi talusid. Lõkova külas oli 1920. aastate algul eramaad 19 dessatiini ja 76 ruutsülda ning hingemaa 453 dessatiini ja 76 ruutsülda (ERA f 3540 n 2 s 302 l 11–11p). Külaelanikele kuulus maast mõtteline osa, mida edaspidi arvestati ka maade kruntimisel. Eramaaomanikke oli kokku 34, see oli jagatud 171–180 osaks, millest igale peremehele kuulus 2–16 osakut. Eravalduse moodustasid lõiked (*otrezõ*) lähikonna niitudelt (ERA f 3540 n 2 s 302 l 187–188, 12–13p). 1921 kinnitati igale peremehele jagatava maa suurus vastavas dokumendis – *prigovor*’is (ERA f 3540 n 2 s 302 l 2–3, 8–8p). Veebruaris 1922 otsustasid peremehed kogukonna maad kruntida ning sama aasta lõpuks olid kõik Lõkova maad jagatud (ERA f 3540 n 2 s 302 l 14–15). 486 hektarist jagatavast maast oli suur osa põllumaa, kokku 188 ha, mis moodustas 38,5%. Heinamaad oli 63 ha (13%), õueaiamaad 17 ha (3,5%), metsa 97 ha (20,5%) ja võsastikku 14 ha (2,9%). Suhteliselt palju maad oli karjamaa ja raiesmiku all – üle 63 ha ehk 13,1%. Ehita-

---

21 Oma kogemustest Pihkvamaal maamõõtjana töötades on kirjutanud luuletaja Artur Adson oma mälestusteraamatus „Ise idas – silmad läänes“ (Vt Mark 1957: 164).

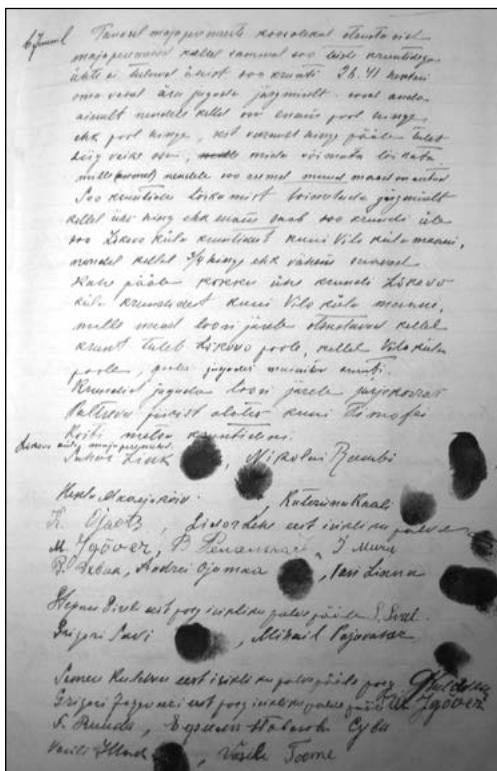
tava koolimaja jaoks planeeriti 0,5 ha (ERA f 3540 n 2 s 302 l 84, 181).

Suvivili tuli kruntimisjärgsel aastal maha külvata veel endisele maale, rukist pidid peremehad saama külvata aga juba oma uuele maale (ERA f 3540 n 2 s 302 l 126).

Maajagamise otsusele olid alla kirjutanud 31 talupidajat: Vassili Liivapuu, Sahar Link, Matvei Toom, Vassili Raudik, Jegor Roosioja, Andrei Ojamaa, Osip Roosioja, Jekaterina Kaal, Fekla Maarjakõiv, Stepan Tsirel, Matrjona Ojasoo, Jefim Suvi, Vassili Remmelgas, Semjon Kuldvee, Timofei Koit, Feodor Ruuda, Nikolai Liiv, Grigori Jõgeveer, Grigori Savi, Kuma Tammik, Mihail Pajavaher, Feodor Oras, Timofei Ojaots, Ivan Virvekuus ja Roman Ehvik. (ERA f 3540 n 2 s 302 l 100–100p).

1923. aasta lõpuks oli küla ühismaa krunditud, välja arvatud tükk samblasood (üle 24 ha), ning kõik krundipiirid looduses tähistatud. Nagu õuemaade kruntimine, pidi ka soomaa tükeldamine jätkuma 1923. aastal. 1923. a suvel sai valmis ka küla kruntide plaan (ERA f T-3 n 16 s 66) ning maakorralduse kava (ERA f 3540 n 2 s 302 l 178–181p). Kokku kuulus külas maaomanike ringi 68 isikut (ERA f T-3 n 16 s 66; f 3540 l, 147, 193).

Maakorralduskavas määrati ära ka külakogukonna ühisvalduste edaspidine kasutamine. Külateid, nii vanu kui ka rajatavaid uusi, oli peremeestel õigus kasutada sõiduks ja karjaajamiseks, nende korrashoid jäi külakogukonnale. Peremeestel, kes olid oma endised õueaiamaad (ussaiad) krundile minnes maha jätnud,

Väljavõte küla maajagamise otsusest.
ERA f 3540 n 2 s 302 l 123.

oli õigus neid kasutada veel 3 aasta jooksul, kui nad andsid uutele omanikele samaväärsed maatükid oma krundil. Linakasvatuse olulisust kinnitab asjaolu, et Vassili Hillaku krundile jäävates linaleoaukudes (linahaudades) oli kõikidel küla peremeestel ka edaspidi õigus oma linu leotada ning samale krundile uusi linahaudu juurde kaevata (ERA f 3540 n 2 s 302 l 181p).

Uued pere- ja talunimed

Lisaks taludele said ka seni isanimest tuletatud venepäraseid perekonnanimesid kandnud peremehed eesti (kohati ka setu) nimed. Seni oli Setumaal kasutatud venepäraseid isikunimesid, kus nimi koosnes ees- ja isanimest. Perekonnanimeks oli isanimi, millele lisati venepärane lõpp. 1921 võttis valitsus vastu seaduse Petserimaa ja Narva taguste valdade elanike perekonnanimede kohta (RT 21, 26, 21), mille järgi seal alaliselt elavad Eesti kodanikud, kel puudus perekonnanimi, pidid määratud tähtajaks selle endale võtma.²² Valdades ja Petseri linnas moodustati siseministeeriumi esindajate juhtimisel kolmeliikmelised nimekomisjonid. Petserimaal töötasid komisjonid 19. septembrist 29. detsembrini 1921, andes kokku 50 234 isikule 8654 perekonnanime (Alender, Henno, Hussar, Päll, Saar 2002: 9). Ka Lõkova külas muudeti perekonnanimesid. Nii sai Nazarovist Link ja Ojasoo, Ivanovid muutsid oma perekonnanime mitmeti – neist said Rambid, Toomed, Tammikud, Savid ja Rahuelod, Grigorjeviteist said Halliküla ja Liivapuu, Fominist Maarjakõiv, Feodorovast Kaali, Timofejeviteist Ojaots ja Lehe, Timofejevast, Vassiljevast ja Aleksejevist Koit või Jõgeveer, Stepanoviteist Vosnessenski-Rull ja Rummelgas, Ossipovist Roosioja, Sidorovist Oras, Mihhailovist ja Iljinist Muru, Jegorovist Virvekuus, Gavrilovist Kaja, Sergejevist ja Nikitinast Ehvik, Filippovist Kanep, Mihhailovist Ojamaa, Pavloviteist Linna ja Sirel, Terentjevist Pajavaheer, Grigorjevast Neeme, Filippovist Raudik, Jakovlevist Liiv, Iljinist Ruuda, Pavlovist Suvi, Fedotovist Hillak ning Ignatjevist Prants. Sageli võtsid vennad endile erinevad liignimed: näiteks vendadest Semjonist ja Grigorist soovis üks edaspidi olla Kuldvee ja teine Hõbeoja (ERA f 3540 n 2 s 302 l 193). Arvatavasti sai perenimesid ise valida,

---

²² RT 1921, 26, 21.

võimalik ka, et neid soovitasid nimekomisjon. Perenime Pajavaheer saamisloost arvas Lõkova elanik Tammiku Tepo, et see käis lihtsalt: peremees mõtles, mis nimi võtta, vaatas õues akna (*paja*) taga kasvavat vahtrapuud ja nimi oligi valitud.²³

Eestipäraseid nimesid hakkasid pärast kruntimist kandma ka Lõkova talud: Kopli, Kõo, Sarapuu, Mäe, Luiga, Kadaja, Pihla, Piiri, Aia, Silmuse, Paistu, Rebase, Leova, Oina, Kuuse, Majaka, Pedaja, Toome, Ala, Kivi, Teedo, Nurga, Soo, Paiu, Rehe, Sulengu, Vana, Loomasaare, Oja, Kingo, Veere, Vanaraotu, Pliidimäe, Väike-Ruuda, Palande, Saare. Vaid kahele talule jäid esialgu venepäraseid nimesid: Osipovo ja Krõbanova, 1939. aastaks olid need muudetud vastavalt Põlluks ja Kaivuks. Talu nimi võis tuleneda selle asukohast mingi loodusobjekti suhtes, nagu puud (Kuuse, Sarapuu, Kõo, Pedaja jt), jõgi (Ruuda), pae- või lubjakivi murdmise koht (*pliithavva/-mäe* > Pliidimäe), aga viidata ka selle vanusele, nagu Vana, Rehe või Vanaraotu. Viimane võis tähendada kunagisele metsaalale rajatud talu (mets raiuti maha) või kirvega raiutud palkidest taret.

1939. aastaks olid mõned talundinimed uuesti muutunud: Sarapuu talu talust oli saanud Oksa, Oina talust Kallaste, Toome talust Pähna, Paiust Paju, Krõbanovast Kaivu, Paistust Ruuda ja Osipovost Põllu (ERA f 1831 n 1 s 1322 l 64–65; f 3540 n 2 s 303 l 135–145). Juurde olid tulnud mõned metsakinnistud: Nurme, Metsa ja Mäe. Mõne talundi puhul võis ühe nime all olla kaks talu (isa ja poja oma) või koguni kolm, kui vennad olid abiellumise järel rajanud uue kodu hooned samale kinnistule (ERA f 1831 n 1 s 3958 talundilehed nr 10–11, 28–29, 7–9).²⁴

Küla Eesti Vabariigi lõpuaastatel

1939. a põllumajandusloenduse andmeil oli Lõkova külas 40 talu.²⁵ Neist enamiku moodustasid alla 10-hektarised väiketalud, mida oli kokku 24, moodustades seega

23 Vestlus Stepan Tammikuga (snd 1925) 17.07.2008.

24 Näiteks Kopli talul olid kinnistuomanikeks vennad Fjodor ja Daniel Link, Pliidimäel Ivan ja Nikolai Liiv, Vanaraotul Grigori, Fjodor ja Timofei Raudik.

25 Andmed tuginevad 1939. a põllumajandusloenduse andmetele (ERA f 1831 n 1 s 3958). Vt Riigi Statistika Keskbüroo 1939. a põllumajandusloendus. Vilo vald, XIV loendusjaoskond. Vilo valla talundilehed ja kokkuvõtted nende kohta. Talundilehed nr 10, 11, 24, 4, 6, 26, 13, 28, 56, 27, 29, 12, 9, 34, 14, 20, 5, 21, 3, 18, 8, 22, 15, 25, 54, 2, 17, 53, 33, 16, 7, 44, 23, 42, 41, 55, 19, 31, 30, 1 (järgnevus on esitatud vastavalt talundilehete paiknemisele säiliku ümbrikes). Lõkova külas toimus põllumajandusloendus 8.–28. juunini 1939 (ERA f 1831 n 1 s 1344 l 64).

60% kõigist majapidamistest.²⁶ 10–20 ha suurusi talusid oli külas kokku 11 (27,5%), 20–30 ha suurusi vaid 4 (10%). Ainus suur talu, millel haritavat maad 30–40 hektari ümber, oli Leova. Seega valitses ka Lõkovas nagu mujalgi Petserimaal väikemaapidamine, kus alla 10-hektarised väiketalud moodustasid 71% (Lõuna 2003: 40).²⁷ Siiski oli Lõkovas Petserimaa keskmisest talust (12 ha) suuremaid majapidamisi veidi rohkem kui mujal (ERA f 1831 n 1 s 3958).

Talupidamiste suurus 1939. a

Maad (ha)	Talupidajaid	%
1–5	11	27,5
5–10	13	32,5
10–20	11	27,5
20–30	4	10
30–40	1	2,5

Eesti Vabariigi lõpuaastateks olid krunditalud kosunud, kasvatati põhiliselt teravilja, lina, samuti kartulit ja köögivilja. Jõukamates taludes müüdi peale pörsaste ka suuremaid loomi ning turustati ka võid. Põllumajandusloenduse andmeil oli külas eelmisel aastal müüdud talusaadusi järgnevalt: 5541 kg lina, 849 kg rukist, 359 kg otra, 160 kg kaera, 819 kg kartuleid ja 210 kg võid. Loomadest oli müüdud 9 veist, 3 hobust, 2 lammast, 19 siga ja 117 pörsast (ERA f 1831 n 1 s 3958). Rohkesti oli külas viljapuid, eriti palju kirsi- ja pirnipuid. Vanaraotu talus (Fjodor Raudik) oli õunapuid kokku koguni 30. Oli ka väga noori õunaaedu: Kopli talu peremees Daniel Link, kelle elumaja oli valminud 1936. a, oli 1938 istutanud aeda 20 puud (ERA f 1831 n 1 s 3958, talundilehed nr 2, 8).

Teraviljast kasvatati kõige enam rukist ja otra. Lina kasvatati paljudes taludes, selle all oli keskmiselt kuni pool hektarit. Nurga talu peremees Andrei Ojamaa oli lina külvanud 25% põllumaale. Aasta jooksul oli ta linakiudu müünud 638 kg (ERA

---

26 Nendest 1–5 ha suurusi talukohti oli kokku 11 (27,5%) ja 5–10 ha suurusi 13 (32,5%).

27 Kuni 10 ha suurused väiketalud moodustasid Petserimaal enamiku ka 1925. a põllumajandusliku üleskirjutuse andmetel (Petseri 1931: 9; 1929. a põllumajandusliku üleskirjutuse andmed: 30).

f 1831 n 1 s 3958, talundileht nr 25). Aiandusest, eelkõige köögiviljast, said siinsed väiketaluinikud oma peasissetuleku. Eriti rohkesti kasvatati sealkandis sibulat ja kurki (Setumaa 1928: 79). Lõkova külas kasvatati 1938.–1939. a köögiviljadest kõige enam kapsast ja sibulat, samuti ka kurki ja porgandit ning viies talus toma- titaimi. Mesilastepidamine, mis oli Petserimaal 1920. aastail kõrvalise tähtsusega (Setumaa 1928: 79, 210), polnud ka Lõkova külas kuigi levinud – mesilasi peeti vaid kolmes talus. Ainult Leova talus oli mesindus paremal järjel, seal peeti koguni 21 mesilasperet (ERA f 1831 n 1 s 3958, talundilehed nr 10, 20, 1).

1939. a põllumajandusloenduse andmetel elas Lõkova külas 178 elanikku. 40 taluomaniku seas oli 38 meest ja 2 naist. Valdava osa taluomanike sissetuleku andis talupidamine, mõned teenisid lisa päevatöolistena teistes taludes, kahes väiketalus tehti õmblustööd (ERA f 1831 n 1 s 3958, talundilehed nr 15, 6, 24–25, 27, 4, 10–11). Vanuseliselt olid enamik (70%) talupidajaist noored ja keskealised.²⁸ Vanimad taluperemehed olid 77-, noorimad 27-aastased, enamik olid kirjaoska- jad. Koolihariduse olid nad saanud valdavalt Pankjavitsa vene algkoolis, nooremad Ojaveres, üks Jaaska algkoolis. Küla elujõulisusest annab tunnistust alla 8-aastaste laste rohkus: 1939. a suvel oli neid kokku 26 ehk 15% külaelanikest.

Küla elumajad ja muud hooned

Lõkova küla vanemate elumajade arhitektuuri kohta on vähe andmeid. 2008. a väli- töödel nähtu kinnitab varasemaid tähelepanekuid: kõik küla talud on avatud õue- dega, elumajad nn alevi tüüpi. 1970. aastail mäletasid vanemad inimesed, et külas oli 19.–20. sajandi vahetusel olnud teisiigi kinnise õuega talusid peale Vana talu (Saron, Kalm 1979: 22). Arvatavasti hakkasid sellised hooned vähehaaval kaduma 1920. aastate keskel, pärast maade kruntimist. Ilmari Manninen (1925: 3) on väitnud:

Maa kruntidesse jagamine on põhjuseks, mis pärast paljud kolivad külast välja ja seavad hooned uuele kohale üles oma heaksäranägemise ja tarviduse, mitte enam nii suurel määral kui enne traditsiooni järgi. Mitte ainult talude põhiplaani ei muudeta, vaid ka arhitektuuri ja ruumide sisseseadet.

---

²⁸ Nendest 11 peremeest olid kuni 40-aastased ja 17 vanuses 40–50 aastat.

Kahtlemata soodustas uute taluhoonete ehitamist ka võimalus saada pikaajalist ehituslaenu. Vastavalt maakorraldusseadusele oli maavaldajail, kes asusid uuele eluasemele, õigus saada riiklikku ehituslaenu ja metsamaterjali asunikega ühisel alusel (RT, 26, 23, §-d 1–8). Eriti hoogustus uute elumajade ja lautade ehitamine Setumaal aastatel 1919–1923. Kõigist taluhooneist ehitati Eestis tervikuna sel perioodil üle 9%, Setumaal seevastu pea kaks korda rohkem – ligi 17%. Enne 1909. a ehitatud elumaju või lautu oli Setumaal samuti vähem kui Eestis tervikuna (vastavalt 42% ja 55%).

1929. a oli Vilo vallas (mille koosseisu kuulus ka Lõkova) kruntimine suures osas lõpetatud: 1210 talu hulgas oli 1047 krunditalu. Taluhooneid oli kokku 6452, neist elumaju 1368.²⁹ Maareformile järgnenud 10 aasta jooksul (1919–1929) ehitati vallas palju uusi elumaju ja lautu, mis moodustasid 43% kõigist hoonetest. Enne 1909. a ehitatud elumaju ja laudahooneid oli vallas 40,6% (1929. a põllumajandusliku üleskirjutuse andmed: 204–205).

Küla varasemaist hooneist on pildimaterjali vähe säilinud.³⁰ Mõningaid ülesvõtteid on talletatud Eesti Rahva Muuseumi fotokogus.³¹ Näiteks I. Manninen kasutas enda tehtud Miko Liiva Pliidimäe talu karjaõue ehk *tahra* trepi pilti oma setu ehitisi käsitlevas uurimuses (Manninen 1925: 80; ERM Fk 443: 27). Teine I. Mannineni foto kujutab Lõkova küla ühe talu roigastest lāngtara (Setumaa 1928: 49, joonis 10; ERM Fk 443: 45). Etnograafiliste jooniste kogus leidub üks talu plaan, millest tuleb juttu Vana talu käsitlevas peatükis (ERM EJ 47: 38).

1939. a põllumajandusloenduse materjalid sisaldavad andmeid ka taluhoonete kohta (ERA f 1831 n 1 s 3958). Elumajad olid Lõkovas enamasti väikesed üheruumilised hooned, mõnes oli ka kaks ning üksikuis kolm ruumi. Tähelepanu vāārib tōik, et 1930. aastate teisel poolel kaeti paari uue elumaja katus õlgedega. Eluhooned ehitati tavaliselt palkidest, uued laudad enamasti palkidest ja kivist.

---

29 Ostutalusid oli 58, ostutalumaadel paiknevaid renditalusid 7 ja asundustalusid 5. Kruntimata ehk hinge-maa-talundeid oli üksnes 93.

30 Lõkova külas on pildistanud 1953. a Oja talu (perekond Tammik) ja Vanatalu (perekond Neeme) hooneid ning Tammiku pere inimesi fotograaf U. Rips (ERM Fk 1194: 169–185); 1976. a on Vanatalu hooneid pildistanud L. Lepp (ERM Fk 1776: 1–14).

31 ERM-is olen otsinud elektroonilisest KVIS-i kataloogist ja paberkanjal kataloogist järgi otsisõnadega „Lõkovo“, „Lõkova“ ja „Ojaverē“. Kasutasin ka otsisõna „Setumaa“, mille tulemused on läbi vaadatud külade kaupa.

Enne 1929. aastat ehitatud hoonete vanuse kohta täpseid andmeid ei ole. Aastatel 1930–1938 ehitati külas kokku 7 elumaja, neist 5 olid ehitatud lahkhoonena, 2 koosehitisena (ERA f 3540 n 2 s 302, talundilehed nr 16, 8, 24, 12, 23, 11, 14). Viis elumaja (Kuuse, Kopli, Vanaraotu, Aia ja V. Ojaotsa Piiri talu) olid ehitatud väiketalunikud (maad kuni 10 ha), kaks (Rebase, G. Ojaotsa Piiri talu) 20–30-hektarilise talu pidajad.

1930. a Rebase talu (omanik Semjon Roosioja), palkhoone, pilpakatusega, 2 tuba, 27,3 m²;

1932. a Vanaraotu talu (Feodor Raudik), puust hoone, pilpakatusega, 1 tuba, 41 m²;

1933. a Piiri talu (Vassili Ojaots), palkhoone, õlgkatusega, 1 tuba, 31 m²;

1935. a Kuuse talu (Dimitri Virvekuus), palkhoone, õlgkatusega, 1 tuba, 40 m²;

1936. a Piiri talu (Gavril Ojaots), palkhoone, õlgkatusega, 1 tuba, 54 m²;

Kopli talu (Daniel Link), palkhoone, laastukatusega, 1 tuba, 20 m²;

1938. a Aia talu (Nikolai Lehe), palkhoone, õlgkatusega, 1 tuba, 41 m².

Lautu ehitati samal ajavahemikul 11, neist 7 olid rajanud väikemaapidajad, 2 keskmised ehk 10–20-hektariliste talude pidajad, ühe 20–30-hektarilise talu pidajad ja ühe 30–40-hektarilise talu pidaja (ERA f 3540 s 2 n 302, talundilehed nr 16, 29, 53, 8, 24, 1, 13, 19, 23, 11, 14). Väiketalulautade pindala oli 18–45 m², oli ka ruumikamaid kivilautu pindalaga oli 63 ja 90 m² (ERA f 3540 s 2 n 302, talundilehed nr 22 ja 10). Küla suurima talu Leova 1934. a valminud kivilaut oli 145 m² (ERA f 35402 n 2 s 302, talundilehed nr 53, 16, 55, 1). Kiviseintega lautu oli 2, kivist ja puidust 3, kivist ja savist 1 ning puidust 5. Katused olid kaetud laastudega 2-l, pilbastega 7-l ja õlgedega 2 laudal.

1929. a olid 71,1% Setumaa elumajadel ja lautadel õlgkatused³², naabermaakonnas Võrumaal aga vaid 3,6% (1929. a põllumajandusliku üleskirjutuse andmed: 202–205). Kuigi võiks eeldada, et seda materjali kasutasid vanemad, seega konservatiivsemad, vaesemad või kirjaoskamatud taluperemehed, pole see nii. Näiteks pani 33-aastane Aia väiketalu peremees Nikolai Lehe, kes oli lõpetanud kohaliku algkooli, 1938. aastal elumajale õlgkatuse. 1936. a ehitas

32 Enam kui Setumamaal kasutati õlge katusekattematerjalina Saaremaal (85,7%) ja Läänemaal (79,9% hoonetest). Vt 1929. a põllumajandusliku üleskirjutuse andmed. Vihk 1. Tallinn, 1930, lk 192–195.

Piiri talu õlgkatusega elumaja. Trepil perenaine Anna Ojaots.
U. Rips. 1952. ERM Fk 1194:11.

10–20 ha suuruse Piiri talu peremees Gavril Ojaots (45 a) vana elumaja juurde uue ja ruumikama (54 m²), kuid ka sellel on katusekatteks õlg (ERA f 3540 n 2 s 302, talundilehed nr 14, 23). Õlgkatuste kohta on J. Hurda jaoks 20. sajandi algul Setumaal üleskirjutusi teinud Jaan Sandra. Igal jõukamal setu perekonnal olevat olnud kaks tuba maja kummaski otsas, mille vahel võorus (*seenine*), mida võis pidada peaaegu kolmandaks toaks. Parematel aegadel olevat nõukam ja jõukam mees ikka maja teise otsa tare teinud, kuid jätnud samblaga tihendamata, et hoone seistes mädanema ei läheks. Tarele pandud ka õlgkatust ja see seisis nõnda seni, kuni perekond laienes ja eluruumi järele tekkis vajadus. Siis olevat hoone lahti võetud ja uuesti üles laotud, samblaga tihendatud (*sammõldatud*) ja uus õlgkatust pandud. Aastaid seisnud katuseõled aga olevat olnud hea põlluväetis, seda hinnatud sõnnikust paremaks. Jõukamad mehed olevat iga 10 aasta

järel õlglatuse uue vastu välja vahetanud (H II 70, 579/80 (4) < Setu – J. Sandra. Setukeste vana tarkus. Maja ehitamisest).

Külakool

Juba 1850. aastatel oli Riigimaade Valitsus asutanud Setumaale mõned rahvakoolid, mis paiknesid Petseris, Irboskas ja Pankjavitsas. Koolid olid kolmeklassilised, õppeaineteks vene keel, usuõpetus, arvutamine ja laulmine. Hiljem muudeti need semstvokoolideks, 1879. a rajati semstvokool ka Pankjavitsa. Algul tegutses see mõisahoones, 20. sajandi esimesel kümnendil lasi mõisapidaja ehitada eraldi koolimaja (Setomaa 1928: 88). Pankjavitsa koolis käisid tõenäoliselt ka Lõkova küla lapsed kuni 1919. aastani, mil ka külas kohapeal hakkas tööle eestikeelne kool (ERA f 1108 n 13 s 359 l 1). See paiknes talumajas, klassiruumiks oli madal väikeste akendega tuba. Õpilasi oli kokku 50, üks õpetaja andis tundi kahele klassile. Koolil puudusid õppevahendid, ei jätkunud ka küttepuid, külakogukond oli toetanud kooli üksnes koolilaudadega. Kehvad oli ka õpetaja elutingimused: tema kasutada olev elutuba oli vaid 3,5 m pikk ja 1,5 m lai.³³

Uue koolihoone ehitamine võeti plaani juba 1920. aastate algul. Kuna külale käis uue koolimaja ehitamine üle jõu, vallal endal aga puudus maa haridus- asutuse rajamiseks, otsustas kogukond kinkida Vilo vallavalitsusele „igaveseks omanduseks, päranduseks ja tarvitamiseks“ koolimaa krundi (ERA f 3416 n 5 s 14924 l 16). 1930 sõlmiti Ojavere koolimaa kasutamiseks „kodune kingitusleping“ külakogukonna esindaja Vassili Liivapuu ja Vilo valla esindaja Bernhard Marksoni vahel (ERA f 3416 n 5 s 14924 l 19). Uus koolihoone valmis 1934. a suvel. Tagasihoidlikus palkseinte ja laastkatusega majas oli vaid üheruumiline klassituba põrandapinnaga 60 m². Ruumi kõrgus oli 2,72 meetrit, küljeseinas paiknes kolm ja otsaseinas kaks akent. Hoonel oli ka pisike laudadest eeskoda, käimla paiknes õues. Koolil ja Vilo vallavalitsusel oli ka õigus pidada majas koosviibimisi ja pidusid (ERA f 1108 n 13 s 359). Kooli kasutuses oleval maa-alal kasvatati teravilja (0,5 ha) ning kartulit (80 m²), vähemal määral ka köögivilja: kapsast, kurke, sibulat,

---

33 Petserimaa viletsatest koolioludest. – Petserlane, 17.09.1920.

Vanatalu elumaja koos karjajaõue (vasakul) ja puhasõue väravaehitiseaga.
H.-L. Paiken. 1979. EVM N 263:4.

porgandit ja sigurit. Ei puudunud ka viljapuuaed 20 noore õunapuu ja eri liiki marjapõõsastega. Paraku jääb selgusetuks, kas tegemist oli osaliselt haritava kooliaia või külakogukonna väljarenditava maaga (ERA f 1831 n 1 s 3958 l 1). Ojavere Algkool olevat edasi tegutsenud ka nõukogude ajal. Kool suleti 1960. aastate lõpul või 1970. aastate algul. Koolimaja pole säilinud.³⁴

Vanatalu ja selle elanikud

Vana talu (Vanatalu) sai oma nime kruntimise käigus. Nime valik viitab talu põlisusele. Enne kruntimist kutsuti majapidamist peremehe nime järgi Kriisa (setu mugandus peremees Grigori nimest) taluks. Tegemist oli jõuka taluga (ERM EJ 47: 38).³⁵ Õuekompleks oli planeeringult venepärane, kolmerealine suletud õu

---

³⁴ Teated Lõkova küla elanikult Aleksander Lingilt (snd 1963) 16.07.2008.

³⁵ J. Kliimandi joonistus, 1912.

koos väravaehitise, mis oli säilinud veel 1970. aastatel. 3 rida hooneid – laut, elumaja ja ait – olid otsaga külatänavale poole. Väidetavalt olevat Lõkovas olnud teisi selliseid vana vene moodi planeeringuga õuesid. 20. sajandi algul elas talus peremees Grigori, kellel oli 5 tütart ja 2 poega (Vassil ja Petra). Talu viimane omanik Aleksandra Neeme (1923), kes taluhooned muuseumile müüs, oli üks talu miniatest. 1920. aastatel oli talus olnud koguni 4 hobust ja umbes 10 lehma, peeti ka sigu ja lambaid. Hobused olevat olnud üle küla tuntud ja head, nendega käidi läbi kõik paigad Petseri, Pihkva ja Riiani. Eesti ajal olevat peremees pidanud ka poodi, muuseumi on toodud kunagise poe silt (Saron, Kalm 1979: 121–123).

1939. a oli Vanatalul põllumajandusmaad 25,83 ha, sellest põllu- ja aia- maad 12,32 ha. Kokku oli maad koos metsaga 29,13 ha, seega oli talu küla suurimaid.³⁶ Talumaad paiknesid viies maaüksuses, lisaks Vanatalu krundile on märgitud Neemedele kuuluvatena veel Loomasaare ja Metsa nimelised kinnistud (ERA f 1831 n 1 s 1322 l 64).

Talus elasid peremees Aleksander ja perenaine Ustja (Ustinja) Neeme. Mõlemad olid loenduse ajal 48-aastased. Peres juures elas kaks täiskasvanud poega, 22-aastane Nikolai ja 18-aastane Aleksei, ning kaks alaealist last: 15-aastane Vassili ja 12-aastane Jaan. 22-aastane tütar Olga oli abiellunud taluperemehe pojaga ja elas omaette. Peremehel olid välitöödel abiks kolm vanemat poega, noorem käis karjas. Perekonnapäev Aleksander oli iseseisvalt talu pidanud 22 aastat. Koolihariduse oli ta saanud Pankjavitsa vene algkoolis (ERA f 3540 n 2 s 302, talundileht nr 31). Ilmselt oli ta tulnud koduväiks, sest naine Ustinja, keda neiuna kutsuti isa järgi Grigori Ustja, oli maade kruntimise ajal taluomanike nimekirjas (ERA f 3540 n 2 s 302 l 2–3). Vanatalu perenaine oli külas väheseid omaealisi kirjaoskajaid naisi. Eesti Rahva Muuseumi kogus on soome etnograafi Armas Otto Väisaneni foto Lõkova küla neiust Grigori Ustjast, pildistatud 1914. a (ERM Fk 350: 21 ja Fk 1063: 20). Tegemist on Ustinja Neemega, kelle nime on fotograaf märkinud nii nagu tollal kombeks: neiused ja noorukeid kutsuti isa nime järgi. Pildil on Vanatalu tulevane perenaine arvatavasti 21–22-aastane, sest teada on, et ta

---

36 ERA f 3540 n 2 s 302, talundileht nr 31.

Ustinja Neeme neiuna.
A.-O. Väisanen. 1914. ERM Fk 1065: 20.

sündis 1892. aastal (Saron, Kalm 1979: 194).³⁷ Teisel fotol (ERM Fk 350: 126) on U. Neeme (vasakult teine) koos teiste küla noorikutega. Kuna tema esiklapsed olid sündinud kas 1916. või 1917. aastal, siis abiellus ta arvatavasti 1915–1916. Ustinja Neeme surmaaeg on teadmata.

Kõik Vanatalu hooned olid ehitatud enne 1929. aastat, need paiknesid viies ehitusüksuses (ERA f 3540 n 2 s 302, talundileht nr 31). Elumaja oli ehitatud umbes 1877. aastal (ERM EJ 47: 38).³⁸ Hoonekompleks oli aastakümnete jooksul säilinud üsna muutumatusena. 1979. a kirjelduse järgi koosnes taluõu kahest osast: vära-vaehitise ja hoonetega piiratud suletud õuest, lauda ja elumaja vahelist umbes 8 m laiust karja-

õue nimetati *tahr* ning elumaja ja kõrvalhoone vahelist puhasõue *moro*. Taluõu lauda ja *tahraga* paiknes põhja pool, elumaja ja puhasõu lõunas. Elumajast teisest pool *moro* asetsesid reas kõrvalhooned: ait, varjualune (*var`oalone*) ja küün – kõlgus (*kõlg`s*). Aidaga ühel joonel olevat kunagi olnud ka sepikoda. Õuealast ida pool asus rõhttarga piiratud *uiboaed* ja kartulimaa. Aia lõpus olevat varasemal ajal paiknenud rehi (Saron, Kalm 1979: 124). 1912. a joonisel (ERM EJ 47: 38) on märgitud, et rehi asus siiski külast väljas. Küll aga oli elumaja puhasõue vas-

37 Perepoeg Jaan Neeme (sünd 1927) teade Juta Saronile 1979. a.

38 J. Kliimandi 1912. a joonistusel on märges: „Jõuka setu talu. Kriisa talu. 1912. a. Ehitatud 35 aastat tagasi.“

taspoolel varem kaks aita, mis paiknesid kummalgi pool varjualust. Kõrvalhoonete rida kulges edasi õunaai poole. Aida kõrval olid veel tall ja küün e kõlgus. Kaht viimast polnud 1970. aastate lõpuks enam säilinud nagu lauda idapoolse otsa juures paiknenud varjualust ja kõlguseid.

Nii elumajal kui ka kõrvalhoonetel olid algul õlgkatused, mis aja jooksul asendati laastkatustega. Lauda katus oli 1970. aastate lõpuks osaliselt lagunenenud ning võimalik oli näha kahesugust katusekattematerjali – õlge ja laastu (Saron, Kalm 1979: 178). Noorima perepoja Jaan Neeme (1927) teadetel oli talu laut ehitatud juba enne ta ema sündi (1892), õlgkatus olevat hoonel olnud veel aastatel 1952–1953 (Saron, Kalm 1979: 194). Seevastu sama küla elaniku Paraskevja (Patsi) Linna (1900) andmetel olevat talu kivilaut ehitatud hoopis hiljem, 1905.–1910. a paiku, varem olevat samal kohal paiknenud puulaut (Saron, Kalm 1979: 125).

Elumaja (*tarõ*) oli planeeringult venepärane, kolmeruumiline hoone koosnedes 2 tarest ja nende vahel paiknevast peaaegu sama laiast kojast (*seenine*). Hoone oli ehitatud ümaraist, koerakaelanurgaga ühendatud männipalkidest. Hoone alusmüür oli lubimördiga seotud maakividest, vahel väiksemad kivililud. Seenise keskosas, ukse ees oli tuulekoda, trepp (*repp*) (Saron, Kalm 1979: 125–126, 129). Vasakpoolne tare oli algselt elutuba ja parempoolne puhastuba (ERM EJ 47: 38)³⁹, millel olid 4 ruuduga aknad.

Hiljem, kui noorpere jaoks eraldati eluruumiks puhastuba (vanapere ise jäi elutuppa), olevat nad loobunud ühise trepi kasutamisest ja ehitanud endile eraldi sissekäigu. Selleks ehitati parempoolse tare *moro*-poolse küljeseina sisse 1950.–1960. aastate vahetusel uks ning raiuti setu tarele ebatüüpiliselt suur aknaava. Eraldihoidmise põhjuseks olevat arvatud minia ja poja halba läbisaamist vanapaariga (Saron, Kalm 1979: 131).

Mõlemas tares olevat algusest peale olnud ahi ja pliit, Setumaal 19. sajandil tavaline suitsutare oli selles talus tundmatu. Tarede otstarve tõenäoliselt aja jooksul muutus: kui 20. saj algul oli puhastoaks parempoolne tare, hiljem, pere laienedes ja allpere tekkides kujundati tänavapoolne tare õhukeste vaheseinte abil

39 J. Saronile 1979. a antud teadetes on nimetatud taresid vastupidi: külaliste tare oli vasak- ehk tänavapoolne tuba, pere igapäevase elamise jaoks olevat olnud parempoolne tare, nn vanatare (Saron, Kalm 1979: 144, 148–149).

kaheks toaks ja köögiks. Esimesest ruumist kujunes pühasenurgaga puhastuba, tagumises toas paiknesid magamisasemed (Saron, Kalm 1979: 148). 1939. a põllumajandusloenduses on ekslikult märgitud Vanatalu üheruumilise hoonena, mis võis tuleneda loendaja pealiskaudsusest või kiirustamisest (ERA f 3540 n 2 s 302, talundileht nr 31).

Põllumajandusloenduse andmed annavad ülevaate ka Vanatalu majapidamisest. Loomi oli talus rohkesti: hobuseid oli 2, mõlemad üle 3-aasta vanused märad, lüpsilehmi kokku 4, veistest oli veel 2 lehmmullikat ja 1 vasikas. Sigu oli kokku 3, 1 neist alla 6-kuune. Lambaid oli kokku 6, neist pooled olid talled. Kodulindudest oli 9 kana, kukk ja 3 hane. Teraviljadest kasvatati rukist (1,25 ha), nisu (0,50 ha), otra (1,0 ha), kaera (2,3 ha), vähesel määral (0,2 ha) ka söödahernest. Kartulimaad oli 1 hektar, lina all oli 1,5 hektarit. Köögivilja ja muude kultuuride all oli võrdselt 0,1 ha. Köögiviljadest kasvatati kõige enam kapsast (100 m²), kurke (20 m²), sibulaid (9 m²) ja porgandeid (3 m²). Osa maast oli jaanikesa all (1,5 ha), osa söötis (1,0 ha). Külvikorda talus ei kasutatud. Peale laudasõnniku kasutati kunstväetisi, superfosfaati. Masinriistadest oli 2 ühesahalist hobuatra, 1 vedruäke ja 1 käsikoorelahutaja. Teravilja polnud loenduse-eelsel aastal müüdud, küll aga loomi: 10 pörsast, 2 lammast, 2 vasikat. Lisaks 80 kg lina ja 16 kg võid. Pere omatarviduseks oli aasta jooksul tapetud 3 lammast, 2 vasikat ja 1 siga. Aitades oli viljatagavara: 16 kg nisujahu või teri ja 80 kg otra. Peres oli kasutatud lisatööjõudu, jooksva töö alal oli seda tehtud aastas 40 päeva jooksul (ERA f 3540 n 2 s 302, talundileht nr 31).

Vanatalu inimestest pärast sõda on vähe teada. Andmeid ei lisandunud ka ajalehes Setomaa avaldatud Lõkova küla ajalugu käsitlevate artiklite ja üleskutsete avaldamise järel. Neemede perekonnale kuuluv Vanatalu oli üks küla suuremaid ja jõukamaid talusid, mille hooneist on säilinud rohkesti pildimaterjali; elanike kohta, eriti nõukogude perioodist, on andmeid vähe.

Kokkuvõtteks

Eesti Vabaõhumuuseumi arengukavas on jätkuvalt rahvusvähemuste (eestirootslased, peipsivenelased) ning rahvusrühmade (setud ehk õigeusklikud kagueestlased) kultuuri tutvustamine. Mitmel põhjusel on nende talukompleksid aga siiani püstitamata.

Sisepiiri puudumine NSV Liidu „vabariikide“ vahel võimaldas 30 aastat tagasi tuua muuseumisse setu talu Petseri rajoonis asuvast Lõkova külast. Muuseumile sobiva õuekompleksi otsis välja etnograaf Jelizaveta Richter. Talu ületoomisega olid seotud muuseumi teadustöötajad Juta Saron ja Piret Kalm (Õunapuu). 1979. a suvel hakati talu elumaja lahti võtma, raudkivist laut jäi üle toomata. 1980.–1990. aastate vahetuse Nõukogude Liidu majandusliku kokkuvarisemise jäi setu talu üles ehitamata.

Vanatalu oli kunagi küla suuremaid ja jõukamaid talusid. Praegu pole talukoht enam säilinud, kohapeal on püsti üksnes veel kunagise kivilauda varemed. 30 aasta eest üle toodud hoone palgid on pehastunud. Otstarbekam on püstitada muuseumisse talu koopia omaaegsete ülesmõõtmisjooniste, kirjelduste ja pildistuste abil.

Lõkova, eestistatud nimega Ojaveri küla oli Lõuna-Setumaa suurküla, mille arengule aitas kaasa soodne asukoht olulise liiklussõlme, Pihkva-Riia kivitee läheduses, maanteest 3 km lõuna pool. Talude peasissetuleku andis linakasvatus. 1919. a maareformi tulemusel võeti kava hingemaade kruntimine Setumaal, mis Lõkova külas viidi läbi aastail 1922–23. Talude kruntimine soodustas põllumajanduse arengut, talusaaduste (köögivilid, lina, loomad) müügist saadud rahaga viisid küla ettevõtlikumad peremehed oma majapidamise üsna jõukale järjele. Külla ehitati uusi ajakohaseid taluhooneid, 1930. aastate keskel valmis uus koolihoone. Teisalt muutus talumaade kruntimisega ka elamute arhitektuur: teisesenes hoonete välisfasaadid (aknad vahetati välja suuremate vastu), õueplaneering muutus vabamaks, uue ruumijaotusega kadusid setu taludele omased arhailised jooned (näiteks eluruumi jaotamine nurkadeks). Tare kööginurgast kujundati köök, uued elumajad ehitati kaheruumilistena.

Siiski ehitati ka uued hooned traditsiooniliselt väikesemõõdulistena, katusekattematerjalina püsis laastu ja pilpa kõrval edasi ka rukkiõlg. Kuni Eesti aja lõpuni puudus palkidest elumajadel laudvooder, majad vooderdati alles nõukogude ajal. Kõrvuti uute hoonetega elati vanemat tüüpi kinniste õuedega majades (nagu Vanatalu puhul) veel ka Eesti Vabariigi ajal.

Kruntimise järel anti peredele uued talu- ja perekonnanimed, talumaad kanti kinnisturaamatutesse. Nõukogude ajal jäeti külas hulk talusid maha. Kui nendesse uusi elanikke ei tulnud, siis nad lagunesid või lihtsalt lammutati. Söötijäänud endistel kolhoosipõldudel aimub tänapäevalgi veel põlispuude järgi talukohti.

Keskmise eesti taluga võrreldes olid Setumaa talud üsna väikesed, Lõkova külas oli Eesti Vabariigi ajal 40 talundit, enamik neist olid alla 10-hektarilised väiketalud. Teravilja ja loomi müüsid peaaegu kõik suuremad pered, väiketalud said sissetuleku peamiselt väikeloomade müügist, mõned talupidajad olid sunnitud käima teistes taludes päevatöolisteks. Setumaa põlist põllukultuuri lina kasvas enamik talusid. Edukamaks ettevõtmiseks peale linakasvatuse kujunes siin aiandus, hoogustus puuviljaaedade rajamine ja arenes köögiviljakasvatus. Aiandus oli heal järjel ka Lõkova külas, lisaks õunapuudele kasvatati rohkesti kirsi-, ploomi- ja pirnipuid.

Edusamme tehti ka hariduse alal: kui 1922. aastal oli enamik talupidajaid kirjaoskamatud, siis 1939. a oli koolis käinud ja koolituseta talupidajate suhtarv 24:16. Hariduse edenemisele aitas kaasa kohalik külakool, mis tegutses edasi nõukogude ajalgi. Küla elanikkond oli valdavalt noorepoolne, talupidajatest 70% moodustasid nooremad ja nooremas keskeas mehed. Pered olid lasterohked.

Küla arengule mõjus pärssivalt kolhooside loomine, paljud pered olid sunnitud oma kodud maha jätma ning mujale kolima, maaparandustööde käigus lõhuti põllu- ja heinamaade laiendamise nimel hulk taluhooneid ja viljapuuaeda. Praeguseks on see setu küla täielikult venestumas, allesjäänud taluhooned aga lagunevad või kasutatakse neid suvitustaludena.

Kasutatud allikad

Arhiiviallikad

EAA – Eesti Ajalooarhiiv

- EAA 2100 Eesti Vabariigi Tartu Ülikool.
EAA 3724 Katastridokumentide kollektsoon.
EAA 5392 Oleg Roslavlev, Eesti asustusajaloo uurija.

ERA – Eesti Riigiarhiiv

- ERA T-3 Põllutöoministeeriumi Katastri ja Maakorralduse Osakond (kaardikogu).
ERA 62 Põllutöoministeeriumi Katastri ja Maakorralduse Osakond.
ERA 1108 Haridusministeerium.
ERA 1831 Riigi Statistika Keskbüroo.
ERA 1356 Riigikohus.
ERA 3416 Tartu Lina- ja Viljakaupmeeste Selts.
ERA 3540 Võru Maa-amet.
ERA 3653 Eesti Maapank.
ERA 4457 Petseri 2. Jaoskonnakohtunik.

EKM – Eesti Kirjandusmuuseum

- ERA II 296, 311 (4) ‹ Setu. – Alma Tammeorg (1940).
H II 70, 579/80 (4) ‹ Vastseliina ‹ Setu. – J. Sandra. Setukeste vana tarkus. Maja ehitamisest.
EKLA fond 235 S. Sommer M 38 : 13, l. 1/1p. l. 2/3, 2/4.

ERM – Eesti Rahva Muuseum

- ERM EJ 47: 38. Kriisa talu. J. Kliimandi joonistus. 1912. a.
ERM Fk 350: 126. Setu koor. Lõkova küla. 1914. a.
ERM Fk 350: 231; 1065 : 20 Grigori Ustja. Lõkova küla. 1914. a.
ERM Fk 443: 27. Tahra trepp. Lõkova küla.
ERM Fk 443: 45. *Aid*, aed. Lõkova küla.
ERM Fk 1194: 169–185. Lõkova küla Oja ja Vana talu vaated. 1953. a.
ERM Fk 1776: 1–14. Lõkova küla Vanatalu vaated. 1976. a.

EKI – Eesti Keele Instituut

- EKI EMH 817– 820 Murdetekstide lindistused Lõkova külast 1965. a. Kõnelevad Anne Link (72)
ja Patsi Linna (69).

Käsikirjad

- Holst**, Juta. 1977. Setu taluehitistest. Tallinn. Käsikiri Eesti Vabaõhumuuseumis. (EVM EA 23 1978/1980).
- Kalm**, Piret. 1975. Setumaa ehitistest. Tallinn. Käsikiri Eesti Vabaõhumuuseumis. (EVM EA 21 1975).
- Raudoja**, Ahto. 2007. Setumaa traditsioonilise hoonestuse uurimise meetodika ja kaitseinventuur. Magistritöö. Eesti Maaülikooli Metsainstituut. Tartu.
- Saron**, Juta, **Kalm**, Piret. 1979. Taluhoonete kompleks. Setumaa Pankjavitsa (Vilo) vald Lökova (Luökova) küla Vanatalo (Neeme) talu. Tallinn. Käsikiri Eesti Vabaõhumuuseumis. (EVM EA 23 1978/1980).
- Saron**, Juta. 1981. Setu talu ja selle sisustus 19.–20. sajandi vahetusel. Tallinn. Käsikiri Eesti Vabaõhumuuseumis. (EVM KA 22).
- Tiideberg**, Kristiina. 2007. Setu taluarhitektuurist Kundruse küla põhjal. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna ajaloo osakonna kunstiajaloo õppetool. Tartu – Kambja.
- Troska**, Gea. 1961. Taluehitised Abja ja Võru rajoonis (Halliste khk ja Setumaa). Tallinn. Käsikiri Eesti Vabaõhumuuseumis. (EVM EA 5 1961).
- Uus**, Andres. 2003. XX sajandi taluhoonete traditsiooniline palkehitus Kagu-Eestis Misso valla näitel. Magistritöö. Tartu.
- Seto maastikuarhitektuurilise pärandi inventeerimine. I etapp. 2007. Koostaja M. Külvik. Eesti Maaülikooli Põllumajanduse ja keskkonnakaitse instituut. Obinitsa-Tartu.

Publitseeritud allikad

- Riigi Teataja, 1922, 89, 70.
- Riigi Teataja, 1922, 89, 71.
- Riigi Teataja, 1928, 104, 638.
- Riigi Teataja, 1938, 42, 397.

Teatmikud

1929. a põllumajandusliku üleskirjutuse andmed. 1930. Vihik 1. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo.
- Uuet**, Liivi. 2002. Eesti haldusjaotus 20. sajandil. Teatmik. Tallinn.

Kirjandus

- Hurt**, Jakob. 1919. Setukeste elukohad ja arv. Äratrükk dr. Hurti Setukeste laulude sissehuhatusest. Tallinn: Ülemjuhataja Staabi Kirjastus.
- Jääts**, Indrek. 1998. Setude etniline identiteet. *Studia Ethnologica Tartuensia* I. Tartu Ülikooli etnoloogia õppetool. Tartu.
- Eestikeelne kooliharidus Petseris. 2003. Setomaa Valdade Liit, EV Haridus- ja Teadusministeerium. Võru.
- Käsebier (Käspre)**, Ants. 1928. Setumaa tulunduslikud olud. Tartu: Postimees.
- Lang**, Merike. 2007. 50 aastat Eesti Vabaõhumuuseumi loometööd. – Suitsutare 4. Tallinn: Eesti Vabaõhumuuseum.
- Lõuna**, Kalle. 2003. Petserimaa: Petserimaa integreerimine Eesti Vabariiki 1920–1940. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Manninen**, Ilmari. 1925. Setude ehitused. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat I. Tartu: Eesti rahva Muuseum.
- Manninen**, Ilmari. 1926. Setude ehitused. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat II. Tartu: Eesti rahva Muuseum.
- Mark**, Heinrich. 1957. Setu ja põllumajandus. – Meie maa. Eesti sõnas ja pildis IV, Lõuna-Eesti. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Palgi**, Daniel. 1994. Murduvas maailmas. Tallinn: Perioodika.
- Petserimaa külad I. 2005. Koostaja I. Vananurm. Võru: Hilanamoro.
- Petserimaa külad II. 2006. Koostaja I. Vananurm. Võru: Hilanamoro.
- Petserimaa külad III. 2007. Koostaja I. Vananurm. Võru: Hilanamoro.
- Raudoja**, Ahto. 2008. Setu taluarhitektuuri uurimistulemusi. – Setumaa kogumik 4. Uurimusi Setumaa loodusest, ajaloo ja rahvakultuurist. Tallinn.
- Reissar**, Leo. 1996. Setumaa läbi sajandite. Tallinn: Kupar.
- Semm**, Kadri, **Sooväli**, Helen. 2004. Võimuideoloogiate peegeldused Setumaa kultuurmaastikes. – Setumaa kogumik 2. Uurimusi Setumaa arheoloogiast, rahvakultuurist, rahvaluulest, ajaloo ja geograafiast. Tartu.
- Setomaa 2. 2009. Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Tartu: Eesti rahva Muuseum.
- Setumaa. 1928. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

Internet

- Alender, E., Henno, K., Hussar, A., Päll, P., Saar, E.** 2002. Nimekorralduse analüüs. – Haridusministeeriumi ja Eesti Keele Instituudi koostööleping 10-10/346 (2002). Eesti Keele Instituut, Tallinn 2002. – www.hm.ee/index.php?.popup.
- Kirss, E.** 1938. Setumaa 1938. – Mäetagused, 1998, nr 8, lk 15/18 – www.folklore.ee/tagused/nr8/setumaa.htm.

Perioodika

- Lillak, A.** Petserimaa hea lina tõi palju raha peremeestele. – Setomaa, 20.11.2007.
- Nassar, E.** Keerä *nulga* kunagises suurkülas võimutseb sosnovski karuputk. – Setomaa, 15.12.2008.
- Nassar, E.** Uurijad kogesid nii enneolematut lahkust kui ka kirvega tagaajamist. – Setomaa, 06.10.2008.
- Nassar, E.** Vabariik andis Lõkova külale krunditalud ning uued nimed. – Setomaa, 19.01.2009.
- Petserimaal linaketramise palavik. – Postimees, 23.08.1935.
- Petserimaa viletsatest koolioludest. – Petserlane, 17.09.1920.
- Raag.** Petserimaa kogudused. – Usuteadusline Ajakiri, 1938, nr 1.
- Raudoja, A.** Arhitektuur kui osa identiteedist. – Setomaa, 29.12.2008.
- Raudoja, A.** Setomaa ja puitarhitektuur. – Peko Helü. Seto Kuningriigi aokiri, 2007.

Intervjuud

- Juta Holst (1940), endine Eesti Vabaõhumuuseumi töötaja. 19.09.2008.
- Piret Õunapuu (1955), endine Eesti Vabaõhumuuseumi töötaja. 19.09.2008.
- Juta Saron (1938), endine Eesti Vabaõhumuuseumi töötaja. 19.09.2008.
- Aleksander Link (1963), Lõkova küla elanik. 16.-17.07.2008.
- Leo Ojamaa (1946?), Lõkova küla elanik. 17.07.2008.
- Stepan Tammik (1925), Lõkova küla elanik. 17.07.2008.

Lykova – Setu village behind the control line

Elvi Nassar

The exposition of the Estonian Open Air Museum (EOAM) comprises sample farmyards from different parts of mainland Estonia as well as bigger marine islands. The introduction to the farm architecture of local ethnic minorities (Estonian Swedes, Lake Peipsi Russians) and ethnic groups (Setus or Orthodox south-eastern Estonians) has also been on the agenda in the museum's exposition plans. However, for different reasons the farm complexes of the last-mentioned ethnic groups have not been erected yet.

This article focuses on the topics related to the erection of the Setu farm. The issues discussed cover the selection of the Setu farm, its transfer to the museum and the problems related to its re-erection.

Historic Setumaa is a region that was incorporated into Russia for a long time, beginning from the 13th century up to the end of the second decade of the 20th century, first as the Pskov (Pihkva) Principality and later on as Pskov guberniya. The Setus themselves are an ethnic group of Estonians, who are considered to be the descendants of eastern Balto-Finns (Chuds). Today Setumaa is divided into two parts – West and East Setumaa. West Setumaa comprises the south-easternmost communes of Võru and Põlva counties: Misso, Meremäe, Värska and Mikitamäe. In East Setumaa villages, which today are situated behind the Estonian-Russian control line, the number of Setus is rather negligible. In February 1920, when the Estonian-Russian Peace Treaty was concluded, Setumaa was incorporated into the Republic of Estonia. A new administrative unit – Petserimaa – was formed. The centre of the country was the town of Pechory (Petseri), the population in the surrounding villages was predominantly Russian-speaking, but the number of villages with Setu or Setu-Russian mixed population was also quite high. During the period of the first Republic of Estonia (1918–1940) Lutheran Estonians also settled down in Setumaa, and in the vicinity of Pankyavitsa and Laura Latvians

resided to a smaller extent. Yet, Setumaa and Petserimaa are not completely overlapping notions, the latter covered a much bigger territory.

Until the end of 1944 Petserimaa existed as an individual county. In January 1945, when Pechory (Petseri) district was formed within Pskov oblast as part of the Russian SFSR, the Setu villages within the district were also joined to it. The establishment of the Soviet rule brought about the formation of collective farms. Due to uneconomical production methods on collective farms local farmers became impoverished. In quest of better life local Setus, especially younger village people, started to leave for the Estonian SSR. Villages in the eastern part of Setumaa gradually became more and more deserted; some of them were re-inhabited by Russians, whereas some remained entirely empty.

Lykova village, from where the exhibit farm – Vanatalu – was transferred to the museum thirty years ago, was situated in Pechory district at that time. The absence of the inner border between the union republics of the Soviet Union made it possible to transfer the Setu farm to Estonia. Only the barn made of granite was left there – it was planned to take it apart later on.

What was the peculiarity of Setu farm architecture in comparison to other regions of Estonia? Although linguistically the Setus are close to Estonians, speaking the Setu sub-dialect of Võru dialect, their rituals and clothing have been influenced by both Estonians and Russians. From the latter the Setus have taken over orthodoxy and the rituals related to it (for instance, eating on graves). Setu yard plans and buildings also present abundant Slav influences. It was especially clearly manifested in the heart of Setumaa, in the villages that are today on the Russian territory, where farm buildings had common features with Russian farm architecture in the south-western part of Pskov guberniya.

Finnish ethnologist Ilmari Manninen differentiated between four types of Setu farmyards, from which the buildings and yard designs of Setumaa villages bordering on Livonia were the most similar to Estonian ones. The most peculiar and also the oldest yard type was the one similar to Russian farmyard, which the Setus referred to as „the old Russian fashion”. Farm buildings here were situated in three parallel rows on both sides of the dwelling, both at the back and in the

front. The dwelling itself was situated in the middle, with the barn to the north, storehouses and sheds to the south, often built under the same roof. Between the dwelling and the barn there was the dirt barnyard (*tahr*), between the dwelling and other outbuildings – the clean yard (*moro*). The farm was surrounded by a fence with gates in it; on the side facing the village lane there was a roofed gate wall with bigger gates and a wicket. The farm itself reminded of a tightly closed stronghold farm.

Vanatalu, which had been transferred to the museum, had a similar planning. Lykova (with the Estonianized name Ojavere) village was a big village in South Setumaa, whose development was facilitated by its favourable location in the vicinity of an essential junction – the Pskov-Riga stone road – three kilometres from the road to the south. Flax growing for trading purposes provided income to the farms here. As a result of the 1919 land reform, the process of parcelling out land in Setumaa villages started. In Lykova village it was carried out in the years 1922-1923. Parcelling of farmlands gave an impetus to the development of agriculture, and with the money earned by selling farm products (vegetables, flax, cattle) the most enterprising farmers' households prospered. New modern dwellings and barns were built in villages, and in the mid-1930s a new schoolhouse was completed. On the other hand, the parcelling of farmlands brought about changes in the architecture of dwellings. The façade of the buildings became different (windows were replaced by bigger ones), yard planning became less regulated, due to new space solutions the archaic features characteristic of Setu farms disappeared (for instance, the division of living space into corners). The kitchen corners in farmhouses were designed into kitchens, and new dwellings were already built with two rooms.

However, the new buildings still preserved their traditionally small space, and besides shingles rye straw remained in use as a roof covering material. The dwelling houses in the village were log buildings without wood siding until the end of Estonian time. Clapboarding of houses started only in the Soviet time. Apart from new buildings, people probably also lived in older-type closed-yard houses (like in the case of Vanatalu) even in the period of the Estonian Republic, and only in

the post-war period these „old-fashioned” buildings might have been demolished within the land improvement work carried out by the collective farms.

In Soviet time when collective farms were being established, quite a few farmsteads in the village were deserted. Unless new residents appeared, they either fell apart or were just torn down. The former village lane network has already been destroyed; however, the main street and one of the side streets have been preserved.

The development of the village was inhibited by the establishment of collective farms, many families were forced to abandon their homes and move elsewhere; in the course of land improvement work a number of farm buildings and orchards were demolished in order to extend the land under meadows and fields. Today this old Setu village is undergoing a process of complete Russification, the remaining farm buildings are either falling apart or are being used as summer homes. Vanatalu once used to be one of the biggest and wealthiest farmsteads in the village. It has not survived until today, and you can only find ruins of the former stone barn.

Although the incorporation of Petsrimaa into the Republic of Estonia brought along great changes for the better in the Setu village, the development of this county and the whole Setumaa remained rather modest in comparison with other Estonian counties. Despite the fact that after parcelling Lõkova village started to develop economically, certain Setu conservatism still persisted – innovations were not easily adopted. The Setus' existence has been aptly formulated by Jelizaveta (Betty) Richter: the Setus did not become subject to Russification in tsarist Russia and neither were they Estonianized in the Republic of Estonia (Saron 1981: 3).

Asustuse kujunemine ja ehitustraditsioonide püsimine Peipsiääre vallas. Varnja küla

Elo Lutsepp

Eesti Vabaõhumuuseum, maa-arhitektuuri ja maastiku programmi juht

2008. aastal tegi grupp üliõpilasi ja õppejõude Tartu Ülikooli Narva Kolledžist maa-arhitektuuri ja -maastike uurimise ja hoidmise programmi juhi juhendamisel inventeerimistöid Tartumaal Peipsiääre vallas Varnja külas. Inventeeriti ajaloolisi hooneid, millel oli kõnealusele piirkonnale iseloomulikke, pika ajaloo jooksul kujunenud jooni. Töö tellija oli Muinsuskaitseamet ja eesmärgiks välja selgitada, kas on otsest vajadust luua piirangutega ala, mida võiks tulevikus kaitsta kui miljööväärtuslikku piirkonda. Lisaks arhitektuurile pöörati suurt tähelepanu ka vanausuliste säilinud traditsioonidele ja kohalikule igapäevakultuurile.

Asustuse kujunemine tänapäevase Peipsiääre valla rannakülades. Vanausuliste sisseränne Omedu ja Emajõe vahelisele alale

---

Täpsed andmed asustuse kujunemise ja esimeste vene kalurite paikseks muutmise kohta Peipsi järve läänekaldal meid huvitavas piirkonnas (Varnja, Kolkja, Kasepää) puuduvad. On teada, et 14. sajandil vene kalurite alalist asustust seal veel ei olnud, paigas käidi vaid hooajaliselt kalastamas (Moora 1964: 51). Peipsi rannaküladest, mis asuvad Omedust lõuna pool, leidub 1582. aasta nimestikus ainult osa. Mainitud on Kasepääd (*Kazape, Kazopa, Kasope*) ja Varnjat.

... 1582. aastal kirja pandud Varnja (Warnia) küla 5 adratalupoja (Michel, Peter, Hans, Thomas, Henrych) ja 9 maata kaluri ehk popsiga (Thonur, Hans, Jurgien, Pep, Jan, Thoc, Mik, Hans, Jürgien), nimestikus on talupoegade, popside ja adramaade arvud mõnevõrra erinevad. Üldse oli aga Varnja külal rohkesti maad, sest 1601. aasta nimestiku järgi oli seal peale asustatud maa veel tervelt 7 tühja adramaad. ... (ERA f 2325 s 130 l 61 ja 77; Moora 1964: 56).

Varnja tühjad adramaad näitavad, et kehva liivase mullastikuga Peipsi rannas tekkis tühjaks jäänud maadele uus asustus väga aeglaselt (Moora 1964: 59).

1601. aastast pärinevast revisjoniaruande nimestikust, mis sisaldab kaluritelt võetavaid makse, võime lugeda, et Varnja (*Warnne*) kaluritelt on suvise püügi eest saadud makse 8 rubla ja talvise püügi eest 4 rubla, Kolkja (*Kolk*) kalameestelt vaid 1 rubla suvise püügi eest (ERA f 2325 s 130 l 81).

Omedu ja Emajõe suudme vahelise ala rannakülade nimed tunduvad olevat eestipärased. Sama lugu on rannakülade talupoegade isikunimedega, nagu eespool toodud loetelus võis täheldada. Võib küll tunduda, et Varnja küla nimi on vene päritolu, kuid ka varasemais Poola allikais¹ esineb see nimi kujul *Warnia*, *Warnne*, *Warnie*, mis tähendab, et kui sellel külal oleks olnud vene nimi, oleksid poolakad selle ka kirja pannud venepärasel kujul (Moora 1964: 60).

Märkimisväärne vene elanikkonnaga asustus Peipsi järve kaldal hakkas kujunema alles 17. sajandil, kui sõjad tõid rannaküladesse juurde vene talupoegi. Rannaaladel muutus vene kalurite juurdevool pidevaks.

1653. aastal tuli Venemaal võimule patriarh Nikon, kes algatas reformid, millega pidi kiriklikud rituaalid ja doktriinid viidama vastavusse Kreeka emakirikuga. Lõplikult vormistasid kirikutüli 1666–67 Moskva Suure Kirikukogu otsused. Suur hulk usklikke ja vaimulikke ei olnud nõus reformidega kaasa minema. Kirikureformi-vastased kuulutati kirikukogu otsusega ja tsaari ukaasiga (1685) jälitatavaks. Neid piinati, saadeti pagendusse ja tapeti kõikjal Venemaal, hukatute arv ulatunud mitmekümne tuhandeni. Lindpriideks kuulutatud vanausulised põgenesid tsaaririigi äärealadele. Vanade traditsioonide pooldajaid nimetati solvavalt lahkusulisteks, hiljem vanariitustelisteks (vn *старообрядцы*) ja vanausulisteks (vn *староверы*). Ise eelistasid nad ennast nimetada vana õigeusu järgijateks või kristlasteks (vn *древнеправославные христиань*). Meie keelepruugis on siiski peamiselt juurdunud termin „vanausulised“.

Esimesed vene vanausulised, põhiliselt Novgorodist ja Pihkvast, ilmusid Peipsi rannikule Mustvee ja Kallaste kanti 17. sajandi lõpus. 18. sajandi lõpus asus Peipsi läänekalda kaluriküladesse arvukalt vanausulisi Vitebski ümbrusest, Novgorodi ja Tveri kubermangust. Peamiselt olid need fedossejevlasted ja pomoorlased. Põlisisastusega külade tekke aeg jääb 18. sajandi lõppu ja 19. sajandi algusse. Varnja ja Kasepää (Vene-Kasepää)² on ühed esimestest küladest, Kolkja ja Sofia (ka Sophia) on pisut nooremad.

Rahvastikuandmete muutumisest annab väga hea ülevaate tabel A. Moora

---

1 Tegu on Poola võimu alla jäänud alaga.

2 Omedu jõest põhja poole jääva küla nimi on tänapäeval samuti Kasepää, varasem nimetus Maa- ehk Eesti-Kasepää).

raamatust (Moora 1964: 94–97), kus on toodud võrdlevad andmed aastatest 1782–1932.

1818.–1820. aasta Tartu Sillakohtu andmetel oli vaadeldaval alal kujunenud juba valdavalt vene päritolu elanikkond. Külade kaupa vastavalt: Väike-Kolkjas 12 vene peret 96 vabatalupojaga, Suur-Kolkjas 64 vene peret 546 vabatalupojaga; Kasepää 72 vene peret 9 pärus- ja 563 vabatalupojaga ja Varnjas 75 vene ja eesti peret 94 vene pärus- ja 322 vabatalupoja ning 153 eesti pärus- ja 10 vabatalupojaga (ERA f 949 n 1 s 963).

1932. aasta Eesti Rahva Muuseumi ankeedis on toodud aga vaid majapidamiste arvud. Sealjuures väärub mainimist, et esmakordselt tuuakse eraldi välja Sophia perede arv: Väike-Kolkjas 86 vene ja 2 eesti majapidamist, Suur-Kolkjas vastavalt 66 ja 2, Sophias 55 ja 3, Kasepää 161 ja 11 ning lõpuks Varnjas 151 ja 53 majapidamist. Nikolai I valitsemise ajal viidi valitsuse repressiivset poliitikat läbi nii Venemaa sisekubermangudes kui ka Baltikumis elanud vanausuliste suhtes. Alates 1820. aastatest kehtestati iga-aastane vanausuliste loendus, keelati uute palvemajade ehitus, suleti senised. Peipsimaal olid kõigi külade, välja arvatud Kasepää palvemajad kinni pitseeritud. Mõned vanausuliste kirikuõpetajad, keda süüdistati õigeusklike ümberristimises vanausku, vanausu agitatsioonis või õigeusu kriitikas, suunati õigeusu kloostritesse või saadeti välja Wesenbergi (Rakveresse, Eestimaa kubermang). Et katsetes pöörata Peipsimaa vanausulised õigeusku tabas valitsust ebaõnn, hakati alates 1840. aastatest ühisusku juurutama. Ühisusk on kirikuõpetajaid tunnistanud vanausu haru, mis loodi 1800. aastal tsaar Paul I ukaasiga. Ühisusu loomise mõte seisnes vana ja uue usu pooldajate lepitamises. Ukaas lubas sooritada riitusi ja pidada jumalateenistusi vanade kirikuraamatute järgi, kirikuõpetaja aga määras valitsev kirik. Ent kuna ukaasi vastuvõtmise ajaks ei olnud vanausulistelt maha võetud neile 1667. aastal peale pandud needusi, ei saavutanud ühisusk laialdast levikut. Ühisusu ideest otsisid võimud tuge 1850. aastatel, et hävitada vaimulikkonda eitav vanausu lahk, mida nad ei suutnud kontrollida.

Pärast Nikolai I surma vanausuliste olukord mõnevõrra paranes, ent nende palvemajad olid endiselt poolillegaalsed. 1860. aastatel kasutasid vanausulised ära valitsuse liberaalsemaks muutunud poliitikat ning hakkasid püstitama uusi palvelaid, kuid nende ehitamise ja remondi legaliseeris valitsus alles 1883. aastal, tõsi, teatud piirangutega.

Kapitalistlike suhete areng jättis jälje ka Eesti vanausuliste ellu. Paljud neist hakkasid tööle linnade tööstusettevõtetes. Kõnealusel perioodil kasvas Tartu vanausuliste kogukond. See on seletatav Peipsi rannakülade elanike suundumisega Tartusse.

20. sajandi algus on vanausuliste elus tähelepanuväärne selle poolest, et võeti vastu olulised seadused: 17. aprillil 1905 usuvabaduse seadus ning 17. oktoobril 1906 seadus vanausuliste koguduste asutamise korrast. Aastail 1907–1913 registreeriti ametlikult 6 kogudust, nende hulgas Kasepää (vanapomoorlaste), Väike-Kolkja (fedossejevlaste) ja Kolkja (pomoorlaste) kogudus. Ehitati või remonditi palvemajad Kasepää ja Varnjas.

Esimese maailmasõja algus tõi vanausuliste hästi korraldatud ellu palju muutusi. Osa mehi kutsuti armee tegevteenistusse sõduriteks (loa saada ohvitseri aukraad, ilma et nad oleksid pidanud õigeusku astuma, said vanausulised alles 1917. a jaanuaris). 1930. aastatel avaldasid vanausulised suurt mõju Peipsi rannikualade vene elanikkonnale, kuid vaatamata sellele räägiti iga-aastastel vanausuliste kongressidel murettekitavast tendentsist – traditsioonilise elulaadi muutumisest.

Nõukogude võimu kehtestamine 1940. aastal ja 1941.–1944. a Saksa okupatsioon tõi kaasa uue tagakiusamislaine, mis kahjustas Eesti vanausuliste elu. Osa vanausulistest langes repressioonide ohvriks, nende majad riigistati, algas ründav usuvastane propaganda nii Eesti venekeelses pressis kui ka kohapeal. Peipsimaal moodustati võitlevate ateistide rühmitusi. 1940. aastal küüditati vanausuliste peresid Siberisse. Teise maailmasõja algul evakueeriti mõned vanausuliste perekonnad NSVLi tagalasse. Osa sakslaste okupeeritud aladele jäänud vanausulistest viidi tööle Saksamaale või saadeti koonduslaagritesse.

Vaatamata rasketele elutingimustele, jäikadele piirangutele ja repressioonidele, mis olid põhjustatud vanausuliste soovimatusest astuda kolhoosidesse, ehitati esimestel sõjajärgsetel aastatel taas üles Peipsimaa palvemaju. Vaimulikud olid kohustatud oma koguduste liikmed registreerima ning neid endid kontrollisid pidevalt võimuorganid. Palvemajades käisid peamiselt naised ja vanurid. Viidi läbi laialdast usuvastast propagandat, vanausulisi naerdi välja kui harimatuid ja mahajäänud inimesi (Ponomarjova, Šor 2006: 23–25). Noored lahkusid koduküladest, mindi linna nii õppima kui ka tööle.

Võimude survele vaatamata joonistub tänapäevalgi selgelt välja vanausuliste kultuuritraditsiooni areaal. Hoolimata sellest, et kogudused on muutunud tuntavalt väikesearvulisemaks, hoitakse endiselt kindlalt kinni usulistest tavadest. Vanausulised ei tunnista tänini Nikoni reformidega tehtud muudatusi liturgias ja rituaalides: risti ette lüüakse kahe sõrmega, kasutatakse reformide-eelset pühakirja ja lauluraamatut jne. Jumalateenistustel lauldav koorilaul on ühehäälnene, kasutatakse spetsiaalset arhailist neumade noodikirja (vn *крюки* – märgid näitavad nootide relatiivsete kõrguste suhet ja tugevust, vibreerimist ja üleminekuid ühelt noodilt teisele). Kasutatakse vana bütsantslikku ikoonimaalimisstiili, väärismetallist ja reljeefseid ikoone. Märkimisväärseid erinevusi on aga tunduvalt enam.

Varnja küla kujunemine

Varnja (*Warnia*, hiljem *Waronja*, *Воронья*, *Варнья*) on kõige lõunapoolsem Peipsi-äärne küla põhja pool Emajõge. Lõuna poole kuni Emajõe suudmealani jääb Varnja soo. Küla on praeguseks kokku kasvanud Kolkja (Suur- ja Väike-Kolkja, Sofia) ja Kasepääga, moodustades kuni 10 km pikkuse tänavküla. Peatänavalt (Kesk- või ka Keskuse tänav) saavad alguse ka mõned väiksemad kõrvaltänavad – Kitsas, Koosa, Järve, Pargi ja Vešnitsa. Emajõe suudmeni on mööda rannajoont 6 km.

Esimest korda on Varnjat mainitud 1582 revisjoni nimestikus (Moor 1964: 56). Küla nimi olevat seotud Peipsi järves asuva suure Varesekiviga (Voroni kiviga), mida seostatakse Jäälahinguga.

Varnja peatänav ja küla süda – muuseum. E. Lutsepp, 2008.

Kavastu mõisa maadel asuv küla on läbi aegade olnud teiste naaberküladega võrreldes selgemalt segaasustusega (*Puxmep* 1976: 11). Elanikkond on läbi aegade koosnenud nii vanausulistest venelastest kui ka luterlastest eestlastest. Varnjast kujunes 18. sajandi lõpuks Peipsimaa fedossejevlaste keskus. 1785. aastal õnnistati sisse avar puidust palvemaja. 1833. aastaks oli Varnja külas ligi 350 eri seisustesse kuuluvat vanausulist ning umbes 100 pärisorja, kogudus loodi 1835. aastal.

1855 õnnistati sisse õigeusu Issanda Templisseviimise puukirik (varemetes), mis ehitati ümber Kavastu mõisa valitsejamajast, ja 1858 avati õigeusu kirikukool.

20. sajandi alguseks oli vanausuliste palvemaja lagunemise äärel ning kohaliku ehitusettevõtja Saveli Fomini algatusel kogutud kohalike elanike annetuste eest tehti kubermangu arhitektile Wilhelm Schillingule ülesandeks projekteerida uus palvela. Vana puidust palvemaja asemele ehitati telliskividest pühakoda, mis õnnistati sisse 1903. aasta 15. juunil. Palvemaja erilisus seisnes selles, et see

Varnja palvela. A. Tarto, 2009.

ehitati parvedele, mis paigaldati õõtspinnase tõttu. Viietasandilise ikonostaasi maalis Filipp Mõznikov (ikoonid, kroonlühter ja kellad on muinsuskaitse all). 1916. aastaks oli koguduses üle 700 liikme. Sel perioodil kasvas kohalike vanausuliste kirjaoskus. 1910 avati Varnjas postiagentuur ja alates 1913. aastast alustas tööd üheklassiline ministeeriumikool.

Pärast 1917. aastat ulatus Varnja elanike arv tuhandeni. Peamiselt tegeleti kalapüügi ja köögiviljakasvatusega. Kolm neljandikku Varnja elanikest olid vene-lased, valdavalt vanausulised. Eesti Vabariigi ajal registreeriti 1924 Varnja vanausuliste kogudus. 1930. aastaks oli kogudus kasvanud 920 liikmeni.

Pärast Eesti-Vene piiri sulgemist ning jõukate kalurikolhooside lagunemist on Peipsimaa elanikud kaotanud Peterburi turu ja Peipsi rannakülades on tekkinud töötus. Vähem on kalastamiskohti – Peipsi järvel on kalastada lubatud vaid 12 km kaugusel Eesti kaldast. Haritava maa pind on vähenenud 8 korda, sest köögivilju on raske realiseerida. Teatud mõttes võib rääkida 1920.–1940. aastate majan-

dussituatsiooni kordumisest. Nagu kogu Eestit, on ka Peipsimaad puudutanud elanikkonna vananemise probleem. Aastail 1955–1965 on suurem osa noortest lahkunud Tallinna ja Tartusse, juba alates 1970. aastast ei ole Piirissaarel kooli. Noorte väljaränne Peipsimaalt jätkub.

Elanikkonna peamised tegevusalad

---

19. sajandist on teada, et külaelanike peamiseks elatusallikaks oli kalapüük. Hari-tavat maad vene rahvusest ümberasujatel peaaegu polnudki, seega viljakasvatu-sega nad ei tegelenud. 1830. aastate kohta teame: „Aedu maavähesuse tõttu välja ei jagata... maaharimisega keegi ei tegele“ (Рихтер 1976: 11). Kõõgiviljakasvatus sai Varnjas, erinevalt Kolkjast ja Kasepääst, hoo sisse alles alates 19. sajandi lõpust.

Varnjas oli 19. saj lõpus arvestuslikult 200 majapidamist, millest umbes 50 kuulus eestlastele. Põlluharimisega tegelesid kõik eesti pered ja ainult 5 vene perekonda, kes ka järk-järgult müüsid oma maid ning läksid üle teistele tegevus-tele (Puxmep 1976: 29).

Vaadeldaval perioodil oli eesti taludel maad ligikaudu 10 ha. Ostu teel oman-dasid nad järjest maid, suurendades neid 25–30 ha-le. Väiksemate kohtade oma-nikud otsisid teisi elatusvahendeid. Vene elanikkonna peamiseks tegevusalaks jäi kalapüük. Peipsi läänerannikul elavad vene kalurid maksid vanast ajast saadik vastavale mõisale oma maa eest maksu, mida nimetati venepäraselt *obroka*'ks. Rahvapärimuste kohaselt maksid Varnja küla venelased *obroka*'t Kavastu mõisale, mõni 7, mõni 10 rubla, nii nagu kellelgi maad oli. Enne raha-*obroka*'t olevat makstud *obroka*'t kalades.³

Kiiresti areneva ehitustegevuse tõttu leidsid paljud mehed tööd Eesti- ja Liivi-maa kubermangus ehitusel. Kallaste ja Varnja vahelises rannalõigus oli venelaste seas rohkesti müürseppi ehk, nagu neid kohapeal nimetati, *муршук*. Müüri-tööskuse olid nende külade venelased pärinud oma esiisadelt, kes olid juba 18. sajandil Vitebski kandist ümber asunud. Peipsi-äärsete külade ehitusmeistrite müüri-ladumiskunst oli tuntud mõlemal pool Peipsit. Ehitustegevusele pühendus

---

3 ERM EA 49, lk. 705.

järjest suurem osa elanikkonnast. 1830. aastatel tegeles pea kolmandik Kolkja elanikest (mehed) ehitusega (*Puxmep* 1976: 40). Varnjas oli see hulk siiski mõnevõrra väiksem. On andmeid, et suvel jäid vaid mõned pered külas tegelema kalapüügiga, ülejäänud mehed lahkusid kodukandist ja läksid ehitustöödele. Müüri ladumiseks moodustati sageli artelle (5-6-liikmelised), edukamatest ehitajatest kujunesid aja jooksul ehitusettevõtjad.

Paraku mainisid vestlustes praegustest külaelanikest vähesed oma 20. sajandi alguses elanud esivanemate hulgas ehitajaid.

Taissia Borodkova (86-aastane), ehitusettevõtja Saveli Fomini lapselaps, räägib aga,⁴ et tema lapsepõlve- ja noorusaegses Varnjas elasid üsnagi edumeelsed ja laia silmaringiga inimesed. Varnja olevat vanasti olnud kuulsate müürseppade kants. Juba varakevadel, kui ehitustööd algasid, läksid mehed ära linnadesse, peamiselt Tallinnasse, Riiga, Peterburi, Luugasse või Moskvasse. Sel ajal kui mehed maju ehtasid, kasvasid naised kodus kuulsat Peipsi sibulat. Vähemalt korra suve jooksul käisid aga naised ilmtingimata meestel külas, vaja oli täita abielunaise kohuseid ja kätte saada raha laste ülalpidamiseks. Naised töid nendelt käikudelt kaasa linnamoelise rõivastusstiili, šnitti võeti ka kodu sisustamiseks.⁵

Naiste põhitegevuseks Kolkja-Varnja piirkonnas kujunes seega 19. sajandi lõpust aedviljakasvatus, peamiselt sibulakasvatus, mis andis peredele märkimisväärse sissetuleku. On teada, et Kolkja ja Vene-Kasepää olid juba varem tuntud kui sibulakasvatuskülad. Varnjas hakati sibulat kasvatama veidi hiljem. Vanad Varnja ja Kasepää elanikud mäletavad, et sibulaseemet telliti alguses Rostovist ja Varssavist. Musta sibulaseemet tippisibulate kasvatamiseks aga olevat toodud Piirissaarelt (Moora 1964: 160). Pea igas majas on tänapäevalgi tubades lae all sibula ja sibulaseemne kuivatamiseks liigutatavad parred.

Teiseks oluliseks aiasaaduseks kujunes sigur, mille kasvatamisega tehti algust alles 1870. aastail (ERM EA 49: 685). See oli tingitud asjaolust, et Eestis levis

---

4 Väljavõtted intervjuudest Taissia Borodkovaga 2008. aasta juulis.

5 Inventeerimise käigus nähtud seltskonnafotodelt on selgelt näha Varnja naiste ilmselge linnamõjulise rõivastusstiili, mehed seevastu on säilitanud traditsioonilised jooned – kirsad, sonimütsid, vene särgid ja kindlasti pika habeme.

Paljudes majades on kõigisse tubadesse sibulakuivatuseks paigaldatud parred.
Inventeerimine, 2008.

sellel ajal Soome eeskujul kiiresti kohvijoomise komme. Kohvile lisati aga kindlasti sigurit. Tänapäevalgi leiab mõnes Varnja majapidamises eraldi kuivateid siguri kuivatamiseks.

Samuti kasvatati Varnjas ja naaberkülades ohtralt porgandit ja kapsast, mida turustati peamiselt Tartus Emajõel otse paatidest.

Pärast 1917. aastat ulatus Varnja elanike arv tuhandeni. 1922/23. õppeaastal oli Varnja 4-klassilises vene algkoolis 112 õpilast ja 2 õpetajat. Küläs tegutses ka eesti kool.

Eesti iseseisvumisest tingitud piiride sulgemisega vähenes tunduvalt kalurite sissetulek. Ehitajad suundusid enam ehitustöödele Tallinna ja Tartusse. Samuti leidsid nad tööd riigi rajatavate koolide ja teiste ühiskondlike hoonete ehitustel

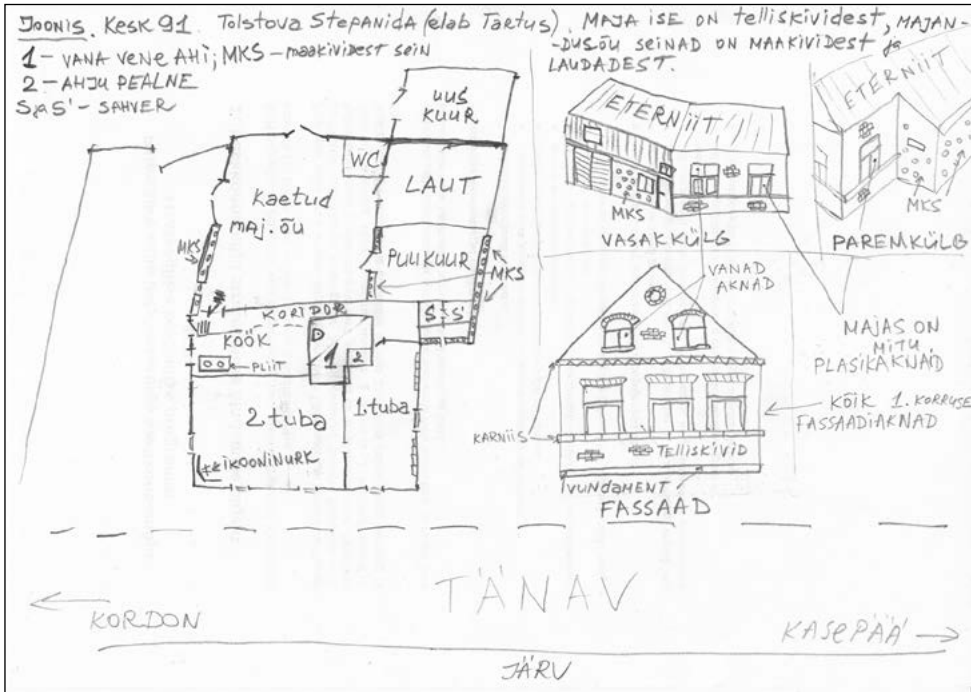
maapiirkondades (Laekvere keskus: kool, kauplus, meierei ja pritsikuur (1925–27); ehitusettevõtja S. Fomin). Maareformiga said Peipsi-äärsete külade, sealhulgas Varnja kalurid-ehitajad, kellel seni maad ei olnud, rentida ka 2 ha maad.

Nõukogude perioodil loodi rannaküladesse kalurikolhoosid ja aiasaadustele avanes taas Leningradi põhjatu turg. 1950. aastaid on peetud Peipsi-äärsete külade majanduselu ja kultuuri arengu seisukohalt soodsaimaks, arvates taandarengu algust kohalike haldusüksuste (maarajoonide) likvideerimisest (Kurs 2006: 95–109). Vanausulised polnud I Eesti Vabariigi ajal ise maaomanikud, vaid rentisid oma maid riigi käest. Seega ei kahjustanud nõukogudeaegne sundkollektiviseerimine piirkonda kuigi tugevasti. On tähelepanuväärne, et nõukogude perioodil jäi vanausulistel tänu religioossusele alles sootsiumi tugev kontroll nii oma majanduse, sotsiaalelu kui ka elustiili üle ning 1960. aastatel, kui eestlased hakkasid endid nõukogude süsteemiga kohandama, siis Peipsiveere vanausulised seda ei teinud (Kõivupu 2008: 6).

Nõukogude võimu kokkuvarisemine ja Peipsi kalavarude vähenemine viimastel aastakümnetel on piirkonna majandusele mõjunud küllaltki laastavalt. Küladesse on jäänud peamiselt vanemad inimesed, eriti märkab seda Varnjas ja Kasepääl. Nooremad on suundunud peamiselt Tartusse ja kodukanti külastatakse vaid pühadel ja suvise puhkuse veetmiseks. Koguduse taaselavnemine sai alguse 1990. aastate keskel. Sellegipoolest elas 2000. aasta rahvaloenduse andmeil alevikus vaid 262 inimest, neist enamik venelased.

Külapildi kujunemisest viimase 100 aasta jooksul. Olulisemad miljööd vääristavad hooned

Varnja külapilti iseloomustavad sarnaselt teiste Peipsi-äärsete vene küladega vaheldumisi paiknevad, tihedalt tee äärde paigutatud, viilkatusega puit- ja tellishooned, mille fassaadid mõne erandiga on suunatud tänavale. Valdava osa hoonestusest moodustavad Põhja-Vene ehitustraditsioone järgivad kaetud ehk kinniste õuedega (ka umbõu, вн злγχοῦ δвор) majapidamised, mille puhul täna-

Inventeerijate joonistatud majaskeem. Inventeerimine, 2008.

vale suunatud õueväravad, mida kasutatakse peasissepääsuna, on esinduslikult kujundatud. Sellisel siseõuel oli hulk tarvilikke rakendusi. Nimelt olid seal koht hobusele ja kariloomadele, ait, kelder, küttepuude hoiukoht, käimla ning laka-pealses heinad. Nii oli kõik tarviline kenasti ühe katuse all ja pererahvas sai toime-tada, ilma et oleks pidanud kehva ilmaga õue minema. Samas olid igapäevased toimetused võõra pilgu eest varjatud. Tavaliselt oli majandushooneid kattev katus veidi madalam elumaja katusest. Vähem esineb varianti, kus igal abihoonel on eraldi katus ja õu pealt avatud (avaõu, vн вольный двор).

Kuni 20. sajandi alguseni andis Varnja küla üldmuljes tooni peamiselt palkhoonestus. Tänapäeval on palkseintega elumajad kaetud peamiselt laudvoodriga. Vaid mõned palkhooned on vooderdatud tellistega. Palkseintega abihoonete vooderdamisel kasutati sageli pilbast. Varnja külas saepitsi aknaraamistuse ja karniiskaunistustena peaaegu ei esine.

Esinduslikemalt mõjuvad 20. sajandi algul ehitatud punasest tellisest hooned (Lupilovi kinnistu). A. Tarto, 2009.

Tänavkülas tihedalt paiknev hoonestus tekitas aga pideva tulekahjuohu. 19. sajandi lõpust hakati seetõttu aktiivsemalt ehitama ka kohapeal valmistatud punasest tellistest eluhooneid maakivist või puidust kõrvalhoonetega. Laiemalt hakkas see tooni andma alates 1911. aastast, pärast 1910 aset leidnud suuremat tulekahju, mis hävitas hooneid küla tuumikus. Tellishoonete seinad krohviti ja lubjati valgeks või jäeti katmata. Akende raamistus ja karniis (sageli ka nurgaliseenid) jäeti aga krohvimata, moodustades kujunduses erinevate sakmetega mustreid.

Varnja küla ilmest 1929. aastal saame hea pildi Paul Ariste reisikirjast:⁶

... 20. VII. Hommiku vara algas teekond Tartu sadamas heeringaist pööraselt haisva laevaga. Õnneks ilm oli häa ja sai olla lael, muidu odööridest oleks tõesti jäänd jõehaigeks. Kell 7 oli viimane vile ja laev lähtus piki Emajõe Peipsi poole – Varnja, esimesse peatuspunkti.

6 ERA II 14, 479/88. Paul Ariste reisikirjeldus 1929. aastast (katkend). Ylevaade retkest 1929. a. suvel Peipsi rannikul. <http://haldjas.folklore.ee/regilaul/kodavere/kogumisest/Ariste.htm>.

Varnjas laev ei saa ysna randa, vaid pika musta habemega venelane Sõsói (Сысой) viib paadiga lautrini.

Varnja on nägusaim ning meeldivaim küla, mida yldse olen näind. Piki tänavat umbes 2 klm pikkuselt on tihedalt kõrvuti nägusaid, enamasti telliskivist maju. Juhtus olema just laupäev ja nii naesed hoolega kyyrisid maju ja pyhkisid puhtaks tänavagi. Eestlasi kylas on vähe — ainult lõunapoolses osas, mis muide kuulub Alatskivi valda. Muu jagu küla on Peipsiäärses vallas. Kyla eesti poolt kutsutakse „maapool“, resp. „эстонская“ ehk „чухонская сторона“ (viimane nimetus ei ole halvas tähenduses.)

Siinseist põlisist eestlasist oleks märkida, et naised praegu ei oska vene keelt, mehed kuidagi ikka pursivad. Selle vastu mitmed perekonnanimed on vene algupära, nagu *Moros* < vene *мороз*, *Kat'san* < vene *кочан*.

Eestlaste keelemurre on lõunaeestiline, umbes samasugune kui kõneldakse Tartu-Maarjas. Siiski võib hoomata ka mõningaid puht-kodavere jooni. ...

... Varnja üksikute eestlaste juurest sai veel seda teist, aga päätegevusalaks⁷ jäid ometi kohalikud venelased. Kyla eestlaste ja venelaste suhteist torkab kohe silma, et valitsev klass, jõukaste klass on eestlased. Ka ei oska eestlased vene keel kuigi hästi, sest läbikäimise keel on eesti keel, olgugi, et eestlasi on kylas vahest ainult veerand kogu elanikkude arvust. Suuremad talud on peagu erandita eestlaste käes. Eestlasil on kylas luteriusu kalmistu ja mõni kord aastas peetakse palvetundi eesti koolimajas.

Varnjast lahkudes jäid eesti kylad mõneks ajaks eemale. Kasepää, Kolkjad, Sofia on puhtvene kyli, kus eestlane on päris haruldane loom. Eesti talusid näeb rannast veidi eemal paari kilomeetri taga, „sääl, kus metsad algavad,“ sest rand on lage, kylade vahelgi on puid vähe. Venelasel on maad niivõrd vähe, et seda ei või raisata tyhja-palja puu alla. ...

Paraku ei ole võimalik praegu, 21. sajandi alul näha küla nn eesti osas (lõunapoolne osa) „head elujärge“. Varnja uhkuseks olnud seltsimaja (mahutanud ligi 350 inimest) ja sellega kõrvuti asetsenud hooned põlesid 1950. aastate teisel poolel segastel asjaoludel maha. Tänapäeval on enamik selles piirkonnas paik-

---

7 Paul Ariste peab silmas intervjueeritavaid.

nevatest hoonetest ilmselgelt vene traditsiooni järgi ehitatud. Kindlaks erandiks on vaid üks peatee äärde jääv rehemaja (2008–2009 remondi käigus esialgne ilme kadunud), Veinioja talu häärber (Vešnitsa tänavast läänes) ja eesti kooli hoone Pargi tänaval.

Traditsioonilise arhitektuuri inventeerimise tulemused

2008. aasta juulis tehtud inventuuri käigus saadi fikseerida andmed vaid 85 majapidamise kohta ca 125-st.⁸ Kõik hoone ajalooa seotud andmed on kogutud intervjuude alusel, seega tuleb neisse suhtuda kriitiliselt. Mitmesse majapidamisse meid sisse ei lastud, nii et piirduda tuli vaid pildistamisega tänavalt ja naabrite või teiste külaelanike selgitustega. Osaliselt sai seda lünka täita aasta hiljem.⁹

2008. aasta juulis olid Varnja elumajadest vaid 14 kindlalt dateeritavad 19. sajandi viimase kahekümne aastaga. Varasemast hoonestusest inventuuri käigus andmeid ei leitud.

Varnjale ja ka teistele Peipsi-äärsetele küladele on iseloomulikud tänavale avanevad kahepoolsed õueväravad, mis lisavad kõikidele hoonetele isemoodi aktsendi. Neid on püütud ka muuga võrreldes esinduslikumalt kujundada. Paljudel majadel kohtab etikuid, mis on läbi aegade olnud kena istumispaik ja suhtlemiskoht. Etikuid esineb nii puit- kui ka kivihoonetel.

Uus aeg ja suurem värvide valik on toonud ka Varnja puithoonetele erksamaid värve. Nõukogudeaegsed pruunikas-kollakad või rohelised laudwoodrid on viimastel aastatel sageli üle värvitud roosaks, lillaks, helesinisiks.

Hooneid on pidevalt ümber ehitatud, kuid ka uuemate ehitiste puhul püütakse säilitada traditsioonilist hoonetüüpi. Peamiselt avalduvad ümberehitused interjöörides, kus valdavaks on 1970. aastatest pärinev siseviimistlus ja mööbel.

Aeg on toonud paraku ka Varnjasse uusi materjale. Näiteks on osa ühest vanast palkmajast kaetud rohelise plekiga, teine pool aga jäänud laudwoodriga. Sellist kahe omaniku selget eristumist ühe hoone puhul kohtab aga Varnjas vähe,

---

8 Lutsepp, E. 2008. Varnja küla traditsioonilise arhitektuuri inventeerimine ja soovitusel miljööväärtusliku piirkonna määramisel. – Käsikiri Eesti Vabaõhumuuseumis ja Muinsuskaitseametis.

9 Korduskülastus 2009. aasta juuli keskel.

Kaetud õue väravad on pea alati esinduslikult kujundatud. Inventeerimine, 2008.

enam on see probleemiks Mustveest lõuna poole jäävates külades (Raja, Kükita ja Tiheda). Hoone sisemus peidab endas aga kauneid karniisiga kaunistatud lagesid ja valgest kahlist soemüüre ning ležankat. Hoone teine pool, mille välisviimistlust pole uuendatud, annab aga tunnistust maitsekalt paigutatud laudvooderdisest ja viilul näeme selles külas vähe säilinud ehiskonstruktsioone.

Kaunilt kujundatud viilu ehispenni näeme ka 2002 renoveeritud hoonel Kesk 24 (ehit. 1880), kus interjööris kohtub samuti reljeefset kahlit soemüüris, mis ilmselt on uus, kuid paigutatud sinna asendamaks endisaegset. Kogu hoone on kapitaalselt remonditud, kuid säilitatud on endisaegne ruumistruktuur ja traditsioonilised „kohustuslikud“ elemendid. Ka omaaegne ležanka on asendatud uuega, jäädes siiski truuks vanale tavale. Samuti on säilitatud tubades ikooninurgad.

Taissia Borodkova elutoa laekarniis (Porkna kinnistu). E. Lutsepp, 2008.

Varnja küla kuulsate ehitusmeistrite tööd on jagunud ilmestama ka oma küla. Need majad on ehitatud enamikus kohapeal põletatud punasest tellisest väga korraliku müüritööna. Kõrvalhoonete ehituseks kasutati sageli maakivi. Rõhk on peamiselt ehisdetailidel, nagu sakilised karniisid ja aknaraamistused. Hea näitena võib tuua kunagise ehitusmeistri Saveli Fomini maja (1911), mille ehitust olevat lapselaps Taissia Borodkova sõnul alustatud juuni alguses ja oktoobris olnud hoone juba katuse all.

Ka hoone siseruumides leiame arhitektuuriväärtuslikke detaile – peegelvõlv-lagi, rosett. Toad on avarad ja valgusküllased. Kahjuks on hoone 1980. aastatel kannatanud tulekahjus ja kogu siseviimistlust pole õnnestunud päästa. Ehitusmeistri lapselapse sõnul olid laed varem kaunistatud värviliste maalingutega, pärast tulekahju värviti need aga valgeks.

Ühepereelamust on nõukogude perioodil saanud kahele perekonnale kuuluv maja. Hoone teine valdaja vältis inventeerijaid, mille tõttu puudub ülevaade teise poole interjöörist.

Fomini ja tema töömeeste oskused olid hinnatud mujalgi. Ühe tuntuima näitena võib tuua Laekvere keskuse: koolimaja, meierei, kaupluse ja pritsikuuri maa-kivist hooned (1925–27).

Sama ehitusettevõtja on kohalike jõududega püstitanud ka vanausuliste palvela Varnja südamesse (1903, arh W. Schilling). Ehkki ehitusmeistril puudus kooliharidus, ei vähendanud see tema erialaseid oskusi. Lapselaps Taissia meenutab:

Vanaisa oli kuulus ehitusmeister. Näiteks Varnja kirikus, mis valmis rohkem kui sada aastat tagasi, pole tõsisemalt remonti tehtud. Samas oli ehitusmeister – minu vanaisa – kirjaoskamatu!

Kiriku ehitamiseks kuulutati välja korjandus. Annetustes ei saadud aga kogu tarvilikku raha kokku. Ehitusmeistril tuli pangast laenu võtta ja seega laenulepingule alla kirjutada. Vanaisa lasknud ühe tuttaval mehel endale allkirja kirjutamist õpetada. Kui selgeks sai, tegi ta tolele suure pudeli vodkat välja. Ja kui allkirja kirjutamise aeg käes, kirjutanud vanaisa täht tähe haaval hästi aeglaselt: Saveli.¹⁰

Kauni telliskiviarhitektuuri ja müüritöö näidetena võib tuua ka mitmeid teisi maju. Kuulsa ehitusmeistri majast üle tee paikneb endise kaupmehe Karl Kübarsipa maja, milles esimesel korrusel olid peale kaupluse ja lao ka kaupmehe eluruumid (need olid ka ülakorrusel); pärast II maailmasõda tegutses hoones apteek (praegu majavalduse nimi Apteegi). Viimase 16 aasta jooksul kasutati hoonet piirivalvekordonina. Praegu on maja tühi ja ootab renoveerimist. Selle taga paikneb Varnja sadam.

Küla teine kauplus, mis kuulus Veinioja talu peremehele, asus küla keskel kiriku vastas teede ristmikul. Punasest tellisest kauplusehoone peasissekäik on hoone järvepoolses nurgas. Kaupluse nimigi oli omal ajal „Nurga pood“. Hoone lõunapoolse tiiva moodustavad laod, tänavapoolses osas on suur kaupluseruum ja kaupmehe korter. Muud kõrvalhooned – aidad ja laut – on eluhoonest lahku ehitatud.

Põhjaliku uuenduskuuri on läbi teinud hoone Kesk 111, kus avariiohtlikkuse tõttu on lammutatud elamuga ühe katuse all olnud majandushooned. Elumaja tagaküljele on ehitatud lahtine rõdu. Tänavapoolne osa on aga säilitanud oma

---

¹⁰ Vestlus Taissia Borodkovaga 11. juulil 2008.

Kaunilt kujundatud aknaid leidub nii kivi- kui puithoonetel. E. Lutsepp, 2008.

1908. aastal saanud ilme. Vanad aknad on vahetatud plastikakende vastu, kuid järgitud on endisaegset ruudujaotust.

On ka endisi kauneid hooneid, mis omanike saamatuse ja ambitsioonide tõttu on nüüdseks hukule määratud. Kasepää poolt tulles esimeses majas paremat kätt (kinnistu omaniketa, aadress ja katastritunnus puudub) elatakse küll veel ajutiselt sees, aga tegelikult on maja avariiohtlik. Naabrite sõnul on kavas hoone lammutada.

Säilinud on ka üks rehemaja, mis on tänaseks päevaks jäänud ilma rehetoast ja endisaegsest laudvoodrist. Inventeerimine, 2008.

Kaunilt kujundatud aknaid kohtab teisigi. Tähelepanu väärivad ka mansardkorruse aknad, millel on enamalt jaolt kardinad ees, ehkki teist korrust pole kunagi elamiseks valmis ehitatudki. Ülemise korruse eluruumid on vaid vähestes majades ja need on peamiselt suvitajate majutuseks ehitatud külmad toad.

Puithoonetel on valdavas osas aknad vahetatud kas nõukogude perioodil või nüüd viimase kümne aasta jooksul. Koosa tänaval Pavel Remetsa majas aga on säilinud kauni ja keerulise kujundusega mansardkorruse aken.

Küla lõunapoolsem osa alates sadamast oli esialgu asustatud eestlastega, kelle põhiline tegevusala oli maaharimine. Sellest ka hõredam hoonete paiknemine ja poolte majade puhul vene ehitustraditsioone hülgev üldilme. Kesk- ja Pargi tänava nurgal on säilinud ka rehemaja, mille rehetoa osa on küll ümber ehitatud köögiks,

aga hoone üldilme on suures osas säilinud. Rehealuse palgid on vahetatud Narva ploki vastu. Hooviseinalt on eemaldatud ülejäänud hoonet (kambrite ja rehetoa osa) katnud rohelisteks värvitud asunikulaudis.

Küla eesti osas Veinioja talul on majandushoonetest lahku ehitatud häärber, mille „renoveerimine“ tänapäevaste materjalidega praegu käsil.

Nõukogude perioodil on muudetud mitme korteriga elamuks ka esimesel iseseisvusajal püstitatud eesti koolimaja.

Kõige silmapaistvam hoone selles piirkonnas on kindlasti endisaegne kons- taabli maja (endine omanik Juhan Martsoo). Maja on ehitatud 20. sajandi algul, ümberehituse käigus 1923–25 on välja ehitatud ka teine korrus. Ka see hoone on traditsioonilise kaetud õuega, ehkki omanik on olnud eestlane. Ehitis on Varnja külas erandlikult kaunistatud rikkaliku saepitsiga, esifassaadi ilmestab väike veranda (tuulekoda), lõunapoolsel küljel on mansardkorrusel väike rõdu. Hoonet üüritakse välja suveperioodil ja üürnikud inventeerijaid majja ei lasknud. Kuuldavasti on sees toimunud põhjalikud ümberehitused.

Paraku on küla kõige lõunapoolsemas osas vaid mõned hoolitsetud majapidamised, needki ehitatud peamiselt viimase 50 aasta jooksul. Hoonete vahel tühjadel maadel kõrgub võsa ja laiuvad niitmata rohumaad. Tänavküla lõpetab (ehkki teed pidi edasi minnes jääb enne sood veel kaks majapidamist) Varnja piirivalvekordon, millest edasi algab Varnja soo.

Inventuuri käigus külastati üle 85 majapidamise. Kõikidesse ei õnnestunud kahjuks sisse saada ja seetõttu puuduvad andmed hoonete interjööris leiduva ning ka omanike päritolu kohta. Üsna hästi on säilinud Varnja küla keskosa (kirikust põhja ja lõuna poole piki Kesktänavat). Ajaloost on teada, et selle piirkonna hoonestus kuulus küla jõukamale osale. Kõrvale (lääne poole) jäävad aga arhitektuuriajalooliselt vähem huvi pakkuvad, veel praegugi küllaltki tihedalt asustatud Kitsas tänav, kus osa hooned vajaks tugevat remonti või on hoopis hävinud, ja Vešnitsa tänav hoonestus, millest enamik maju on suisa avariiohtlikud.

Põhjalikult on ümber ehitatud Varnja muuseumist ülejäämine, Katrini talu hoone. Eluhoone paikneb küll traditsioonikohaselt majandushoonetega ühe katuse all, kuid hoone algsest ilmest on raske aru saada.

Vähemalt kahel kolmandikul peredel on tänapäevalgi tähtsal kohal ikooninurk.
Tänapäevane variant ikooninurgast. Inventeerimine, 2008.

Külas leidub ka uusehitisi. Väga kummaliselt mõjub näiteks Kesktänaval uus kokkupandav ümarpalkidest maja (Järvesuu talu), mis oma üldilmelt erineb küla muust arhitektuurist. Kriitikat on see maja pälvinud ka selle pärast, et omanik kaevas järvest majani kanali. Eelmise sajandi algul oli see aga sealsetes külades tavapärane, niisiis on majaomaniku teguviis igati õigustatud.

Järve tänava lõpus asub ka teine uusehitis – Jürimardi talu elumaja. Endine hoone oli sedavõrd amortiseerunud, et lammutati. Uus hoone järgib aga esialgse põhiplaani. Majapidamine jääb külatuumikust järve poole ja üldist traditsioonilist tänavapilti see ei riiva. Hoone ekstravagantne laevaninakujuline rõdu on suunatud järvele ja seda võib võtta kui monumenti kuulsale kalurikülale. Talu omanik on korrastanud oma maadele jääva rannaala külarahvale ühiseks kasutamiseks, sellest on kujunenud praeguseks populaarne suplusrand.

Inventeerimine ei puudutanud üldiselt uusehitisi, seetõttu on ka mõned neist, mis on väga maitsekalt, endisaegseid mahtusid arvestades tänavapilti sobitatud,

Pea igas majas on säilinud või suisa uuesti ehitatud piirkonnale väga iseloomulik küttekeha – ležanka.

Üleval: Tädi Taissia ležankal puhkavad jalgu inventeerijad Katrin ja Sirje. Inventeerimine, 2008.

All: Väga kõrge ja kitsas ležanka hoones Kesk 44. A. Tartu, 2009.

pildistamata jäänud. Üks sellistest asub Kesktänaval Varnja muuseumi vastas. Hoone ehitamine alles käis, aga nüüdisaegsete materjalide kasutus ei riivanud silma, pigem värskendas veidi kuluma kippuvat külamiljööd.

Miljööväärtuslik piirkond

Inventeerimise peamiseks eesmärgiks oli välja selgitada vajadus piiritleda miljööväärtuslik ala ja teha ettepanekud Muinsuskaitseametile. Sellest johtuvalt tuleks küla arhitektuurse ja ajaloolise tervikilme väärtustamisel kindlasti eelisjärjekorras keskenduda külatuumikule ehk piirkonnale küla vanausuliste kalmistust kuni Varnja sadamani – ca 1100 m (pindalaga ca 110 000 m²). Vaadeldavast piirkonnast jääks välja endisaegne peamiselt eestlastega asustatud ala ja Pargi, Vešnitsa, Koosa, Kitsa ning Järve tänava äärne asustus. Seega võiks lõunapoolseks punktiks jääda Kesktänaval paikneva hoone (endise kaupmehe Karl Kübarsepa maja) esialgne maht. Telliskivihoonega (sama katuse all esialgsed kõrvalhooned maakivist) liidetud laohoonetele ei tohiks piirang ulatuda, kuna need on ehitatud hilisemal perioodil ja osutuksid takistuseks sadama-ala arendamisele.

Viimastel aastatel on kasvanud piirkonna turismipotentsiaal. Varnja küla peatänav on kaunil suvepäeval muutunud aktiivse liiklusega sõiduteeks autodele ja turistibussidele, mis läbivad tänavküla Kolkjast Varnja piirivalvekordonini. Teekatte kvaliteet pole aga seesugustele sõidukitele kohandatud. Viimaste arvu suurenemine võib kaasa tuua peatänav laiendamise, mis küla arhitektuurse ilmega kindlasti kokku ei sobi.

Miljööväärtusliku ala kehtestamine hoiaks edaspidi ära kokkupandavate palkmajade ja teiste traditsioonilist külailmet järsult muutvate hoonete ehitamise külatuumikusse. Ehitatavad hooned peaksid järgima endisaegseid mahtusid ja traditsioonilist kaugust tee keskteljest. Samas ei tohiks piirangud olla sedavõrd jäigad, et keelaksid tänapäevased ehitusmaterjalid ja hoonedetailid (aknad), kuna see võiks põhjustada huvi vähenemist majade omandamise ja remondi vastu. Noorem põlvkond lahuks siis külast jäädavalt ja see tähendaks niigi pooltühjaks jäänud küla väljasuremist. Vastavad ettekirjutused peaksid olema soovituslikku laadi.

Lõpetuseks

Käesoleva artikli eesmärgiks oli näidata eripalgelise külakogukonna kujunemislugu, mis on tingitud ka teistest Peipsi järve läänekaldal asuvatest rannaküladest selgelt eristuva, kuid samas väga iseloomuliku ilme. Kahe rahvuse ja väga erineva usutunnistuse kooseksisteerimine läbi aegade on mitmekesistanud ja rikastanud selle küla arhitektuuri.

Tartumaal Peipsiääre vallas paiknev Varnja küla on äärmiselt rikas traditsioonilise arhitektuuri poolest. Küla endisaegne ilme on väga hästi säilinud ja on suisa viimane aeg teha vallale mõningaid ettekirjutusi selle eripära säilitamiseks.

Peale Varnja küla inventuuri inventeeriti 2009. aasta juulis ka naaberküla – Kasepää. Oleks igati mõistlik inventuur läbi viia ka Kolkjas, et saaks jäädvustatud selle praeguseks kolmest külast koosneva tervikliku ala arhitektuuripärand.

Kasutatud allikad

Ariste, Paul 1929. Ylevaade retkest 1929. a. suvel Peipsi rannikul. ERA II 14, 479/88.

(<http://haldjas.folklore.ee/regilaul/kodavere/kogumisest/Ariste.htm>)

Kurs, Ott 2006. Peipsimaa majandusliku ja kultuurilise siirdevööndina. – Rajamaade rahvaid. Tartu: Ilmamaa.

Lutsepp, Elo 2008. Varnja küla traditsioonilise arhitektuuri inventeerimine ja soovitusel miljööväärtusliku piirkonna määramisel. – Käsikiri Eesti Vabaõhumuuseumis ja Muinsuskaitseametis.

Mihhailov, Leonid 2008. Peipsimaa asulad. Поселения Прчудья. Tallinn: Absurdum Art.

Moora, Aliise 1964. Peipsimaa etnilisest ajaloost. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Morozova, Nadežda 2008. Isevärki Peipsiveer. Eesti Vanausuliste folkloorist ja pärimuskultuurist. Tartu: Huma.

Ponomarjova, Galina; **Šor**, Tatjana 2006. Eesti vanausulised. Tartu: Eesti Vanausuliste Kultuuri- ja Arendusühing / Tallinn: Huma.

Пермиловская, А. Б. 2000. Северный дом. Петрозаводск : Архагельский государственный музей.

Рихтер, Елизавета 1976. Русское население западного Причудья. Tallinn: Valgus.

Токарев, С. А. 1958. Этнография народов СССР. Москва : Издательство Московского Университета.

Eesti Rahva Muuseumi etnograafiline arhiiv – ERM EA 49.

Eesti Riigiarhiivi (ERA) fondid 949 ja 2325.

Peipsiääre valla arengukava 2008–2011. <http://www.peipsiaare.ee/index.php?leht=18&keel=1>.

Evolution of settlement and persisting building traditions in Peipsiääre commune.

Varnja village

There are no exact data on how human habitation developed and the first Russian fishermen settled down in the region under discussion (Varnja, Kolkja, Kasepää) on the western shore of Lake Peipsi. It is, however, known that in the 14th century Russian fishermen did not inhabit this region permanently; it was visited only seasonally for fishing. A sizeable Russian settlement on the shore of Lake Peipsi started to take root only in the 17th century, when due to war events more and more Russian peasants settled down in coastal villages.

In 1653 patriarch Nikon rose to power in Russia and he initiated reforms aimed at conforming church rituals and doctrines to those of the Greek Mother Church. A great number of believers and the clergy did not accept the reforms. The adversaries of the church reform started to be persecuted by the decree of the church council and the tsar's ukase (1685). The Old Believers who had been declared outlaws fled to the remote areas of the tsarist state.

The first Russian Old Believers, who mainly came from Novgorod and Pskov, appeared near Mustvee and Kallaste on the shores of Lake Peipsi at the end of the 17th century. In the late 18th century the fishing villages on the western shore of Lake Peipsi were inhabited by a great number of Old Believers from the neighbourhood of Vitebsk as well as Novgorod and Tver guberniyas. Villages with permanent settlement started to be established in the late 18th and early 19th centuries. Varnja ja Kasepää were among the first villages in the area.

Varnja village

Varnja (*Warnia*, later on also *Waronja*, *Воронья*, *Варнья*) is the southernmost village on the shore of Lake Peipsi to the north of River Emajõgi. Varnja mire extends to the south of it, up to the mouth of the River Emajõgi. By today the village

has grown into one with Kolkja (Suur (Big) and Väike (Small)-Kolkja, Sofia) and Kasepää, forming a street village stretching out to the distance of ten kilometres. Varnja was first mentioned in written records in 1582.

By the end of the 18th century Varnja had turned into a centre of the Fedoseevtsy in Peipsi region. In 1785 the new spacious wooden prayer house was consecrated. By 1833 there were about 350 Old Believers from different social strata as well as 100 serfs in Varnja village.

At the end of the 19th century Varnja village comprised approximately 200 households, about fifty of which were in the possession of Estonian farmers. All Estonian families were engaged in agriculture, but only five Russian ones, who also step by step sold their lands and took up other occupations. After 1917 the number of inhabitants in Varnja village amounted to one thousand. The main occupations were fishing and vegetable growing. Three fourths of the inhabitants in the village were Russians, predominantly Old Believers.

Due to quickly developing construction activities, many men found jobs in Estonian and Livonian guberniyas. In the coastal area between Kallaste and Varnja there were many masons among Russians, who were locally called *муршук*. The Russian population of these villages had inherited masonry skills from their forefathers, who had resettled from the neighbourhood of Vitebsk already in the 18th century. The masonry skills of the masters from Lake Peipsi villages were well known on both sides of the lake.

From the late 19th century women's chief occupation in Kolkja-Varnja area was vegetable growing, mainly onions, which provided a remarkable income to local families. Kolkja and Russian Kasepää had already earlier been known as onion growing villages. Even today practically each house in these villages has movable poles under the roof for drying onions and onion seed.

Similarly to other Lake Peipsi villages, Varnja village landscape was also characterized by alternating wooden and brick buildings with gable roofs, which densely lined the lanes. Most of the households had buildings following North-Russian building traditions – covered or closed yards (*злýchоў двор*) with imposingly designed gates facing the lane, which were daily used as the main entrance.

This inner yard had several functions. It included a place for horses and cattle, a storehouse, a cellar, a shed for firewood, an earth closet, and a hayloft. This way everything necessary was under one roof and people were able to do their everyday work without having to go outside in poor weather. At the same time all this was concealed from the strangers' eyes.

Until the early 20th century log buildings were prevalent in Varnja village. Today log dwellings are mainly clapboarded. Only a few log buildings are covered with bricks. Log outbuildings were usually covered with splinters. Wooden-laced window frames and cornice decorations are negligible in Varnja village.

Due to the densely positioned buildings in the street village, fires were a constant threat. Therefore, from the late 19th century people started to build dwellings from locally made red brick with stone or wooden outbuildings on a wider scale. This tendency became more prevalent beginning from 1911, after the great fire of 1910, which destroyed buildings in the village centre. The walls of brick buildings were either plastered and whitewashed or left uncovered.

The collapse of the Soviet power and the diminishing fish supplies in Lake Peipsi in the last decades have had a rather devastating impact on the region's economy. Mainly elderly people have stayed in the villages; this tendency is especially noticeable in Varnja and Kasepää. Younger people have mostly left for Tartu and the home village is only visited at holiday time and during summer vacations. The congregation started to liven up in the mid-1990s. Yet, according to the data of the 2000 census, the population of the borough town was only 262 people, most of whom were Russians.

Miljööväertuslike Virumaa rannakülade Eisma ja Andi väärtuste määratlemine ja kaitse

Kadi Karine

Eesti Vabaõhumuuseum, maa-arhitektuuri ja maastiku programmi teadur

Tänapäeva tempokas linnastumine ja nüüdisajastamise tuhin on muutnud aktuaalseks väärtuslike piirkondade kaitse ja alade kasutuse reguleerimise. Seda tagamaks identiteeditunde säilimist ning materiaalsete väärtuste edasikandumist tulevastele põlvedele.

Eestis on küllalt väikelinnu, mille arhitektuuripärandiga tegeletakse, rääkimata praeguseks suhteliselt põhjalikult uuritud suurematest linnadest. Külakeskkonna käsitlusi on aga tunduvalt vähem. Et määrata kindlaks väärtused ja koostada kaitse- ja kasutusettepanekuid, on vaja põhjalikult tunda kohalikke traditsioone ja mõjutegureid.

Artiklis on käsitletud kaht põlist rannaküla Lääne-Virumaal. Piirkonna valik pole juhuslik – seda toetab Eesti Vabaõhumuuseumi maa-arhitektuuri ja -maastike programmi otsus käsitleda neid külasid ühes naaberkülade Vainupea, Rutja ja Karepaga kui ajaloolist kultuuriinimeste suvituspiirkonda ning arvata nad seirealade hulka.

Esimese maailmasõja eelne aeg

Kuna ajaloolisi kirjalikke allikaid on vähe, võiks Eisma ja Andi küla ajalooga alustada 19. sajandi lõpust, mil need külad kuulusid Kandle mõisa valduste hulka. Siinset randa nimetati mõisaga seonduvalt ka Kandlerannaks (Valter 1998: 9).

Talumaade ümberkruntimise tagajärjel 19. saj lõpul viidi nn lahusmaatükid talust eemale. Põllumaad jäid talu juurde, karjamaad olid külast veidi eemal ning kõige kaugemale (ka kuni 5 km) viidi heinamaad. Selline ümberkruntimine andis küladele iseloomuliku kompaktse tiheduse.

Kuiigi õigus talusid päriseks osta anti Eestimaa talupoegadele juba 1865. aasta talurahvaseadusega, algas Eisma ja Andi külas talude päriseksostmine alles 20. sajandi algul, sest mõisnik ei olnud varem nõus müüma. Asi läks isegi nii kaugemale, et 1890. aastatel lasi ta peremeestel uued rehemaad ehitada. Põllunduse vähesest osatähtsusest tingituna olid need siinsetes rannakülades väiksemad kui sisemaal. 20. saj esimesel kümnendil läks päriseks müümine lõpuks lahti. Koos maade ja hoonetega osteti päriseks ka paadikoht rannas ehk kalapüügiõigus.

Eisma kalarand: võrgumajad. 20. saj algus. Perek. Karine erakogu.

Eisma kalarand oli küla omapärasemaid vaatamisväärsusi. Vee piiril asusid valgmad (lautrid). Nendest maa poole jäid paadikuurid, igäühe ees „kepsel” ehk vinn, mille abil paadid kaldale veeti. Edasi maa poole asusid akendeta, palkidest, õlg- või pilbaskatustega võrgumajad ja nendest edasi vabed kalavõrkude kuivatamiseks (Valter 1998: 40).

Kuigi Eisma ja Andi küla olid peaaesjalikult kalurikülad, muutusid nad juba 19. sajandi lõpus ka suvituspiirkonnaks, nii nagu naabruses asuvad Karepa, Rutja ja Vainupea. Kandle mõisa viimasel omanikul Arnold von Dehnil oli Eismas suveresidents, mida rahvasuus kutsuti Villa Einsamiks või „Lusthooneks” (Valter 1998: 25). Nõukogude ajal asus hoones kauplus. Praegu on hoone eraomanduses ja ilmelt paljuski muutunud.

Eismasse tuldi enamasti Rakverest ning suvitajaskonna moodustasid mõne erandiga eestlased, kes suvitasid taludes (n-ö kodumajutus), erinevalt Vainupeast, kus suvitajateks olid sakslased, kes ehitasid Vainupeale isiklikke suvilaid.

Andrekse talu häärber. K. Karine, 2007.

Siinses suvituspiirkonnas on suvesid veetnud teiste hulgas kunstnikud Richard Uutmaa, Valerian Loik, Richard Sagrits ja Günther Reindorff, kirjanik Gustav Suits, näitleja Väino Aren, karikaturist Romulus Tiitus, dirigent Neeme Järvi, arhitekt Ike Volkov perekonnaga jpt. Eismas asus nõukogude ajal ka Raamatukaubanduse puhkekodu.

Virumaa koguteos aastast 1924 reklaamib külasid kui „kohti, kus linnaelu end kuidagi meelde tuletada ei lase, sest siin ollakse sellest kaugel ja kallima ühenduse tõttu ei pääse ebasuvitajad siia teisi tülitama“ (Rosenberg 1924: 384). Suvitajate rohkus tõi küladesse ideid linnast ning andis seeläbi tõuke küla ilme kujunemisele.

20. sajandi algul jõudsid läänemaailma mõtteviisi mõjud rannakülla. Algas uute elamute ehitamine ja vanade ajakohastamine. Pärast 1910. aastat ehitati elamud juba rehest eraldi. Enamik üleelmise sajandi lõpus püstitatud rehielamuid ehitati 1930. aastatel ringi nii, et rehi eraldati elamust. Ümberehituste käigus suurendati

Tänaseni loetava sise- ja välislahendusega kunagine kalurielamu. K. Karine, 2007.

elamuid rehealuse arvel ning rehetoast sai köök ja söögituba. Majad vooderdati, õlgkatuse asendati puitkatusega ning nüüdsest palju uhkematele hoonetele lisati peaaegu reeglina suured pitsilised verandad, mis näitavad ilmselget suvituskultuuri mõju. Verandasid on autentsel kujul säilinud mitmel pool Eisma ja eriti Andi küla elamutes. Ehitamisel võeti eeskujuna mõisast, linnast ning Eisma ja Andi küla puhul ka Soomest, millega käis tihes suhtlus (sõbrakaubandus).

1930. aastatel levinud kodukaunistamiskampaania ajendil said külas tüüpiliseks ilusti pügatud hekid ja kaunid iluaiad. Piirkonna arengut ja parema poole püüdlemist iseloomustab hästi 1939. aastast pärinev vana eismalase arvamus: „Uhkeks lähevad, ei muud. Toredust ajavad taga. Üks ehitab toredama maja kui teine, kolmas paneb paksemalt värvi majaseintele kui neljas. Vanad kalurimajakused ei passi enam!“ (Tooming 1939.)

Aadu talu: rehemajast häärberiks. K. Karine, 2008

1930. aastate rohketeks ja kiireteks ümberehitusteks saadi raha osalt ilmselt aktiivsest piirituse salakaubaveost, osalt aga tolle aja kohta üpris avatud majandusest – Soome veeti kartuleid ja puitu ning Rakvere turule kala.

Nõukogude võim

1940. aastad tõid kaasa Rootsi põgenemise, küüditamise, kooli- ja tööpuuduse ning kolhoosikorra tuleku pärast lahkumise. Sisemaal olid tähtsad vilja- või loomakasvatus, siin aga rõhuti kalapüügile. Seepärast ei ehitatud siin põllumajanduse tarbeks uusi hooneid, vaid kasutati vajadusel vanu. Puutumata jäid ka hoonete ansamblid, kuna ühtegi hoonet ei läinud kolhoosile.

Kahjuks puudutas kolhoosikord kalaranda – arhitektuuriliselt väärtuslikud võrgumajad lammutati, ehitati ühine paadikuur ja võrgukuurid ning süvendati sadamat. Kuid edaspidi kalapüük hoopis hääbus.

Käsitletavate külade puhul on ilmselgelt tegemist ääremaaga, kuhu teatud mõjud ei ulatanud, kuna alati on asunud kõikvõimalikest keskustest eemal. Seetõttu jäid külad tihti drastilisematest muutustest puutumata.

Küla ilme oleks tänapäeval hoopis teine, kui nõukogude ajal oleks välja mõeldatud uusi krunte, kuid õnneks võis hoonestada vaid vanu vundamente. Tänu piiratud ehitusvõimalusele ja väheaktiivsele põllumajandustegevusele jäi ajalooline külastruktuur peaaegu puutumata.

Nõukogude ajal liideti maareformi käigus Andi küla Eisma. Nimeks jäi Eisma. 1998. aasta asulareformiga eraldati Andi küla taas Eismast, kuid inimeste teadvuses on paiga nimi senini pigem Eisma, kuna tänapäevaks on külad päris kokku sulanud, seda ennekõike 1980. aastatel loodud aianduskooperatiivide tõttu, mille suvilakruntide jaoks eraldati külade põllu- ja heinamaid. Kokku moodustati 6 kooperatiivi, igas 15–20 krunti.

Eesti Vabariigi taasiseseisvumisega ning omandireformiga seoses on näha kiireid muutusi – ehitama on hakatud ajaloolisi traditsioone eiravaid hooneid ning eraldatud on uusi elamukrunte.

Miljöö ja arhitektuur

Tänapäeval on Eisma ja Andi miljööväärtuslikud rannakülad, kus võib tuua häid näiteid vernakulaarsest arhitektuurist. Valitseb ühekorraseline puithoonestus, mis põhiosas on rajatud 19. saj jooksul ja 20. saj alguses ning osalt ümber ehitatud 20. saj esimesel poolel. Eluhooned on valdavalt viil- või poolkelpkatusega, seinad kaetud profileeritud laudadest rõhtsa voodriga ja värvitud enamasti heledates, piirdeliistud ja aknapiirded aga kontrastsetes toonides. Sageli on lisatud klaasakendega pitsilised verandad. Selline eluhoone tüüp kujundab eriti just Andi küla üldilme. Eisma on mitmekesisem ja plaanstruktuurilt õhulisem, väärtuseks on hajasam struktuur ja eri ajastutest pärineva hoonestuse harmooniline vaheldumine.

Leidub ka 1930. aastatel ümber ehitamata jäänud rehemaju ning üksikuid nõukogudeaegseid hooneid. Siinkohal on välja arvatud suvilakooperatiivid, mis aga asuvad õnneks kõrghaljastuse ja vana hoonestuse varjus, rikkumata vaadetes miljööd. Eisma ja Andi küla uuema ja vanema hoonestusega alad moodustavad ühtse struktuuriga terviku.

Tüüpilisemad säilinud traditsioonilised abihooned on ait, laut, saun, jääkelder, kartulikoobas, suitsuahjud ja rehed – osa neist on loomulikult praeguseks oma algse funktsiooni kaotanud.

Eesti keeles tähendab „miljöö“ keskkonda ehk ümbruskonda, aga ka õhkkonda ning hõlmab endas nii materiaalselt kui ka vaimset ümbrust, atmosfääri, loodus- ja kultuurikeskkonda jms (Hansar 2002: 24). Seega on miljöö nii materiaalne kui ka tunnetatav keskkond, mis peegeldab selles elavaid inimesi ja nende elu.

Küla miljööd kujundavad plaani- ja hoonestusstruktuur, teedevõrk, arhitektuur, avanevad vaated, haljastus ja isegi piirded. Seega tuleb silmas pidada külapilti tervikuna.

Eisma ja Andi küla on ahelkülad, kus elumajad ei asu külatee joonel, vaid selle suhtes juhuslikult, enamasti õue sügavuses – tee poole võivad jääda kõrvalhooned, ilu- või viljapuuaiad. Taluõued pole eriti suured, pigem on rõhutatud kompaktsusele.

Suhteliselt hästi on säilinud ka ajaloolise krundijaotuse omapära. Iseloomulikud on lopsakalt haljastatud õued ja nende märkimisväärne heakord. Levinud on põlispuud ja hekid.

Kaitse ja kasutus?

Siinset atraktiivset suvituspotentsiaaliga rannaala ohustab peamiselt uushoonestus. Tähelepanu peaks pöörama vana hoonestuse asjatundlikule säilitamisele. Peab arvestama, et tegemist on elukeskkonnaga ning muutused on paratamatud. Ebasoovitavaid muutusi võib püüda pidurdada, paremal juhul isegi vältida.

Lisaks külaruumi hoonestatud osadele on olulised ka hoonestamata alad, sest just nende kahe koosmõjust tulenevad küla ilme ja väärtused. Küla tihendades

Eisma külavahe: Andrekse talu elamuga. 20. saj algus.

tuleks lähtuda ahelküla põhimõtetest, eelistades ajaloolisi talukohti, uushoonestust rajades juba välja kujunenud keskkonnast. Pole tarvis ehitada koopiaid vanast, vaid lähtuda ajalooliste hoonete mahust ja viimistlusmaterjalidest. Traditsioonilisi hooned, nende materjale ja detaile (eriti aga avatäiteid) tuleks säilitada ja restaureerida.

Säilitada tuleks rannaäärsed metsad ja korras hoida kaldaalad. Samuti tuleks hoida korras ojad ja ajaloolised teed ning rajad. Tagama peab pääsu mere äärde. Praegu on enamik mereni viivaid teid eravalduses. Eraomanduses on ka Eisma sadam.

Emil Urbeli projekteeritud paadikuur-suvila. K. Karine, 2007.

Kokkuvõtteks

Veel pole linlikud ideed ja trendid, nagu plastaknad ja ebatraditsioonilised ehitusvõtted ning -materjalid, peale tunginud. See annab lootust, et säilinud väärtusi on võimalik ehk veel hoida. Külamaastikest on vähe räägitud, aga on selge, et mida rohkem räägitakse, seda enam õpivad inimesed väärtustama seda, mida nad omavad ja kus nad elavad.

Kohandades Hannes Palangu ja Piret Paali mõtisklust maastikust, peab tõdema, et küla ei saa kunagi valmis, sel on oma minevik ja tulevik: isegi küladel, mis ajapikku hääbuvad ja hävivad. Minevikku saab taastada ajalooallikate abil. Tulevikku aga mõjutada oma suhtumise, käitumise ja otsustega (Paal, Palang 2002: 110).

Kasutatud allikad

Paal, Piret; **Palang**, Hannes 2002. Places gained and lost. – Koht ja paik II. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia Toimetised.

Rosenberg, E. 1924. Wirumaa. Rakwere: Wiru maakonnawalitsus.

Tooming, O. Ilusaid suvepäevi rannarahva külalisena. – Virumaa Teataja, 02.08.1939.

Valter, Lembit 1998. Eisma mälestusi. Toronto: Carlton Taylor Graphics Inc. / Oma Press Limited.

Hansar, Lilian. 2002. Linnaehituslikult miljööväärtuslikud alad: hindamise alused ja meetodika. Magistritöö. Tallinn. Käsikiri Eesti Kunstiakadeemia raamatukogus.

Karine, Kadi 2008. Eisma ja Andi küla arhitektuuripärandi analüüs. Kaitse ja kasutuseettepanekud. Bakalaureusetöö. Tallinn. Käsikiri Eesti Kunstiakadeemia raamatukogus.

Milieu-valuable costal villages of Virumaa – Eisma and Andi: definition of values and protection

---

Kadi Karine

Today's fast urbanization and striving for modernization has rendered topicality to the study and protection of valuable regions – both for the preservation of identity and passing on material values to future generations.

We have quite a few small towns the architectural heritage of which is dealt with. Village environments are, however, represented on much a smaller scale.

The article gives a survey of two ancient coastal villages in West Virumaa. Together with their neighbouring villages, Eisma and Andi constitute a popular summer holiday region with a history dating back to more than a hundred years, which has been particularly popular among cultural figures.

The architectural development of Eisma and Andi villages has since the last decade of the 19th century presented several strong and easily recognizable constructional features: barn-dwellings, mansion-type farmhouses, buildings dating from the Soviet time as well as from the new republic.

Resulting from their location, villages have always been situated far from centres and therefore have not been influenced by many factors jeopardizing the historic village milieu. Yet, the activeness of village people in establishing contacts with the outside world has given a strong impetus to the region's appearance.

The value of Eisma and Andi villages consists in the uniform village milieu of the early 20th century, which is clearly perceivable today – rows of one-storey light wooden houses with posh verandas lining the bending lanes. The number of buildings not suited in the milieu or even devaluating it is really small.

Adapting Hannes Palang's and Piret Paal's reflections about landscape, we have to admit that the village is never ready – they have their own past and future,

even the ones that gradually fade and perish. The past can be restored with the help of historic sources whereas the future can be influenced through attitudes, behaviour and decisions.

Renoveerimine

Palkarhitektuuri taastamisest 2008. aasta uuringute põhjal

Joosep Metslang

Eesti Vabaõhumuuseum, maa-arhitektuuri ja maastiku programmi teadur

Sissejuhatus

Meie kohaliku ehituspärandi enamiku moodustab rikkalik valik kauneid palkmajasid. Katkendliku hooldamise või täieliku hooldamatuse tõttu on enne 1940ndaid valmis raiutud väärtuslike hoonete hulk vähenenud. Siinses kliimas ja ajaloolises keskkonnas on alati olnud päevakorral palgist talumajade säilitamise küsimus.

2008. aastal olen taastanud mitu palkhoonet ja vaadelnud taastamisi üle Eesti. Vaatluse all olid tagasihoidliku väärtusega kõrvalhooned, mil oli siiski suur roll talukompleksi tervikus. Maa soola hulka kuuluvate hoonete taastamine on eeltöö, ennetamaks riiklikult väärtustatud (sealhulgas muuseumide või muinsuskaitsealuste) palgist taluhoonete taastamisel tekkida võivaid probleeme.

Palkhoone taastamisel kerkib esile hulk probleeme, mis puudutavad kontseptsiooni, taastamisviisi ja ehitustööd. Tihti jääb ebaselgeks, mis tuleb ära teha enne hoone taastamist. Mida lihtsate hoonete juures hinnata? Milline peaks olema hoone edasine kasutus? Et nii mõndagi valusat tagasilööki ehituses on võimalik ennetada, siis milline ehitusviis valida ja kuidas tööd teha?

Artiklis vaadeldakse kolme hoonet, mille pideva hoolduse katkemine on põhjustanud 2008. aastal suuremahulised ümberehitused. Pritsu talu laut paikneb Järvemaal Paide vallas Nurme külas. Tooma talu saun-suveköök-sepikoda (rait) asub Saaremaal Salme vallas Lõmala külas. Köstriaseme talu suveköök seisab Harjumaal Kernu vallas Kirikla külas.

Palkhoonete taastamise kontseptsiooni, meetodi valiku ja ehitusega seotud küsimustele vastuste leidmiseks tutvume esmalt seniste uurimustega. Eestis ei ole seda valdkonda kuigi aktiivselt uuritud. Eesti Vabaõhumuuseumis aastakümnete jooksul tehtud kümned ehitustööd vajavad edaspidi põhjalikku analüüsi. 1990ndate alguses, palkehituse taassünni ajal epohhi loonud raamatus „Palkmajad“ puudutab autor Tiit Masso valdkonda vaid vana materjali taaskasutamise aspektist. Põhjalikumalt on vaja uurida muinsuskaitseameti arhiivimaterjale, et analüüsida nõukogude perioodil ning praegusajal maapiirkondades muinsuskaitsealuste puithoonete taastamist. Seda olulisem on analüüsida restaureeritud hooneid üle Eesti, samuti restaureerimist juhendanud arhitekte, insenere ja

järelevalvajaid, töid teinud meistreid ja ehituspuseppasid. Veidi teavet leiab muinsuskaitse aastaraamatutest. Tõlkekirjandusest tuleks esile tuua Rootsi muinsuskaitseameti toetusel 1997. aastaks tõlgitud Uno Söderbergi ja Henrik Kjellbergi teost „Röhtpalkmajad. Hooldus ja parandamine“.

Palju kasulikku teavet palkmaja ehitamise ja taastamise kohta leiab Eesti Maaülikooli metsandus- ja maaehitusinstituudi lektori ning praktiseeriva ehitaja Andres Uusi materjalidest, siinhulgas kahasse Ragner Löbuga koostatud „Soovitustest käsitööna palkmaja ehituseks“ ning koostatava käsiraamatu „Vana maamaja“ peatüki „Puitsein“ praegu veel toimetamata käsikirjast.

Üldkäsitluste vähesuse tõttu tuleb alustada kaugemalt. Puithoonete säilitamise ja taastamisega seotud spetsialistid moodustavad muuseumiorganisatsiooni ICOMOS juures Rahvusvahelise Puidukomitee (International Wood Committee). 1975. aastal loodud ICOMOSi nõustava komitee keskne aruteluteema on puidust hoonete ja tarindite säilitamine. 1999. aastaks koostas sama komitee puidust hoonete ja tarindite säilitamise ning taastamise põhimõtteid koondava harta. Selle punkte on analüüsitud Knut Einar Larseni ja Nils Marsteini raamatus „Conservation of Historic Timber Structures. An Ecological Approach“ (2000).

Viimane on keskne teos meie uuringute võrdlemiseks. Kohaliku ehitustava kajastamiseks paneme siia kõrvale Andres Uusi artikli käsiraamatust „Vana maamaja“.

Norrakatest autorid tunnistavad, et ajalooliste puithoonete taastamises on mitu lähenemist, kindlasti mitte ainult üks. Tuleb meeles pidada, et taastamise valikud erinevad iga objekti puhul, mistõttu üldistavaid soovitusi esitada on vastutustundetud. Puidukomitee rõhutab esmajoones spetsiifilist, kultuurilise mitmekesisuse aspekti, mis arvestaks riigi, piirkonna, miks mitte ka asula ja talu kultuuri ja pärandi eripäruga. (Larsen, Marstein 2000: ix-xiv.)

Puidukomitee põhirõhk on suunatud ökoloogilisele ennetavale konserveerimisele, väärtuslike hoonete vaatlusele ja hooldamisele. Siiski tuleb komitee koostatud hartast esile tuua vähesed üldised ettepanekud, kuidas ajaloolisi puithooneid taastada, siinhulgas

- teha eelnevad uuringud;
- muuta algmaterjali minimaalselt;

- säilitada hoone autentsus ja tervik;
- rakendada traditsioonilisi ehitustehnikaid;
- dubleerida algmaterjali täpselt;
- valida õige kvaliteediga asendusmaterjal;
- eristada uued osad;
- piirata mürgiste puidukaitsevahendite kasutamist (Larsen, Marstein 2000: 129–132.)

Siit selgub hulk tegureid, mida tuleks igasuguse hoone taastamise kontseptsiooni välja töötades arvestada. Suuremate kahjustuste puhul on vaja teha hoone uurin-gud, et selgitada välja selle praegune olukord, ehitustehnoloogia ja näiteks mater-jalikasutus, samuti otsida lahendusi, kuidas hoonet ja selle autentsust säilitada. Vaja on eri spetsialistide, sealhulgas arhitekti, inseneri, ehituspuusepa hinnan-guid. Meie kontekstis lisanduks ilmselt muuseumispetsialist või muinsuskaitse järelevalvaja.

Taastamisel tuleb arvestada esteetiliste ja ajalooliste väärtustega ning hoone füüsilise tervikuga. Taastamise kontseptsiooni kujundades tuleb mõista ajaloo-lisi tarindi valmistamise tehnikaid ja materjalikasutust (Larsen, Marstein 2000: 39–47.)

Kui kontseptsioon on välja töötatud, tuleb selgitada, kuidas taastamine teha. Põhimõtteliselt tuleb eristada kolm võimalust:

- hoone toestamine, vanade ja tänapäevaste tehnikate kombineerimine ja rakendamine;
- hoone toestamine, vana tarindi tugevdamine uute kandvate elementidega;
- vana tarindi taaspüstitamine, kahjustunud osade täpsete koopiade valmis-tamine (Larsen, Marstein 2000: 39–42.)

Kõik kolm viisi rikastavad ehitise taastamise valikuid, terviku, autentsuse ja algmaterjali säilitamise võimalusi.

Esimene viis valitakse juhul, kui hoone demonteerimine on liigne, kindlasti on see nii mahukate hoonete puhul. Samuti kasutatakse seda lähenemist ajalooliste katusekonstruktsioonide taastamisel meie muinsuskaitse praktikas. Puidukomitee harta järgi tuleb sel juhul arvestada tänapäeva ehitajate teadmistega, teha ajalooliste ehitusdetailidega sarnane parandus ja võtta eeskujuks traditsiooniline kujundus.

Teine võimalus on mõneti erandlikum, kuna rahvusvahelises kogemuses kasutatakse hoone toestamiseks sageli uusi materjale. Palkhoonete juures on sageli rakendatud sirutuspuitu, lisatud mitmesuguseid tõmbe ja muid tarindi stabiliseerimiseks vajalikke elemente, tihti näiteks terasest.

Kolmas taastamisviisi, demonteerimine ja kopeerimine, nõuab kogenud ehituspõuuseppa, kel on selged ajaloolise ehitustöö etapid. Demonteeritakse sagedamini väiksemaid hooned, mispuhul on lihtsam asenduspalke kopeerida. Hoonet lahti võtmata on asenduspalke paika panna võimalik vaid tungides.

Huvitav on norrakate soovitus säilitada meie silmis kahjustunud materjali. Autorite soovitus on teatud juhtudel leppida tagasihoidliku ajaloolise kujundusega ning hoonet tihedamini hooldada (Larsen, Marstein 2000: 39). Säärane lähenemine on kogenud ehituspõuuseppadele vastumeelne. Ehituslikult tuleb siiski pöörata tähelepanu kõigile algsetele detailidele, arvestades hoone terviku säilimisega. Säilitada tuleb võimalikult suures mahus hoonele iseloomulikke tappe, poste, avasid ja ka ird detaile.

Ehituslikult kandvad detailid tuleb välja vahetada, säilitades võimalikult palju algset materjali, kusjuures asendusmaterjal peaks sarnanema algsega (Larsen, Marstein 2000: 52).

Rahvusvahelise Puidukomitee põhimõtete ja selgitustega tuleb kõrvutada kohalikku ehitus- ja taastamistava. Seda iseloomustab Andres Uus oma koostatava käsiraamatu „Vana maamaja“ artiklis (Uus 2009: 1–9). Taastamise üldkäsitus on tavaehituses siiski napolisõnaline: muuseumi- ja muinsuskaitsealuste hoonete puhul pööratakse tähelepanu ajastutruu lõpptulemuse saavutamisele, uued ehitusosad valmistatakse algse materjali eeskujul, lõplik viimistlus tehakse vanade tööriistade ja -võtetega (Uus 2009: 6).

Siiski saame siit mõned vihjed kontseptsiooni koostamisel ja ehitusviisi valikul.

Enne parandamist tuleb otsustada, milline hoone olema saab. Selleks uurigem hoone tehnilist teostust, kahjustusi, ümberehitusi, ajalugu ja edasist kasutust. Oluline on nii norrakate kui ka Uusi tõdemus, et taastamine on objektikeskne, sellele eelneb ehitise põhjalikum uuring.

Vanad majad on tihti rombi ehitatud, keerukas on fikseerida palkseinte kõrgust (Uus 2009: 6). Et säilitada mõõtmed ja vorm, on oluline demonteeritava ja taaspüstitatava hoone mõõtmed dokumenteerida.

Uus eristub puidukomitee idealismist ning nõuab ehitamisel mõistlikkust, kuna täpset koopiat on raske, sageli võimatu teha, algne palk on tihti mädanenud ja selle vorm muutunud. Suuremate, tavaliselt laudisega kaetavate hoonete puhul tuleb kasutada prusse, kuna palkidega asendamine läheb tungimise keerukuse tõttu raskeks. Suuremate seinalõikude asendamiseks on mõistlik kasutada püstpalke.

Ehituslikult tuleb lisada, et asenduspalk peaks olema asendatavaga võimalikult sarnase kujuga, kuivama aasta või kaks. Hea tava ehituses ütleb, et asendusmaterjal võiks olla sama, mis oli hoonel algselt. Asendusmaterjal peab sarnanema algsega nii liigilt kui tiheduselt, kasutada tuleb kvaliteetset kõlisevat puitu. (Uus 2009: 5.)

Uusi erinevus norrakatest on tõdemus, et ka sinega ja metsakuivast puidust ehitamine on põhjendatud. Võib kasutada vana ehituspalki, kui eesmärgiks on ühtlustada uue ja algse materjali erinevused. Ehkki põhimõte läheb puidukomiteega vastuollu, on samal arvamusel ka Tiit Masso oma raamatus „Palkmajad“. Autori järgi on vanadest palkidest ehitamine tavaline, materjali tuleb lihtsalt hoolikalt valida. Välistatud on toore puidu kasutamine: see vajub teisiti kui kuiv materjal, valminud hoones võivad tekkida praod. (Masso 1991: 157–158.)

Kontseptsiooni, taastamise viisi ja ehitustööde kohta on seega kaks väga erinevat lähtepunkti, mille puhul tuleb peamiselt lähtuda Larseni ja Marsteini põhjalikult läbi töötatud põhimõtetest. Esmane on objektikeskne lähenemine, selle tausta ja detailide uuringud ning siit järelduste tegemine. Meil on tarvis selgitada, millised konkreetsete tegurid võiksid määrata taastamise kontseptsiooni, mis rõhutaks ajastutruud lõpptulemust.

Larsen ja Marstein esitasid taastamistöodeks kolm põhimõttelist viisi: kas kombineerida nüüdisaegset tehnoloogiat ajaloolisega, rakendada uusi tarindi toetamise elemente või valida demonteerimine ja täpsete koopiade valmistamine.

Ehituslikult jääb lahtiseks, kas tuleb taastada hoone füüsiline tervik või teha lokaalseid parandusi vastavalt olukorrale. Oluline on taastamise põhjalikkuse küsimus: kui muuseumiorganisatsioon lähtub autentsusest, parimast materjalist detailide dubleerimisest, siis Uusi vaatevinklist on primaarne mõistlikkus: kahjustunud palki on tihti raske järele teha, kui see on mädanenud.

Lõpuks tuleb küsida ka puidu kohta. Larsen ja Marstein soovivad hoolikalt valitud, originaalist näiteks märkega eristatud materjali. Uus on sellega päri, samas on ehituses mõeldav ka metsakuiva materjali kasutus. Masso järgi saab kasutada ka hästi valitud vana ehituspalki. Kas asendusmaterjali määrab ideaal või see, mis parajasti olemas on?

Ilmselt on tarvis leida konsensus museaalse-muinsuskaitseliku idealistliku ning kohaliku, tihti pragmaatilise lähenemise vahel. Probleemide lahendamiseks ja tekkinud küsimustele vastuste leidmiseks tutvugem näidetega, et vaadelda tehtud taastamistöid norrakate, Uusi ja Masso ettepanekute valguses.

Pritsu talu laut

2008. aasta suvel-sügisel taastati Paide valla Nurme küla Pritsu talu laut.

Pritsu talu asustati ilmselt 19. sajandi teisel poolel. Talukoha vanim hoone on lihtne järsknurkadega palkait, mille ustevahelisele tendripostile on märgitud arv 1867. Talus on osaliselt säilinud vana järsknurkadega rehemaja, ehkki selle algsest mahust on alles vaid rehetoa ja ühe kambri lagunevad osad. 1911 ostis talukoha perekond Niinemägi, kelle järeltulijad, siinhulgas artikli kirjutaja, kasutavad talu tänapäeval suvilana. Siin paikneb Eesti ajal rajatud kelder, 1939. aastal valminud palkhäärber ning 1995. aastal plokkidest ehitatud saun (Metslang 2007b: 1). Kõik puithooned on kuusepalgist valmis raiutud.

1930ndail valminud lihtne laut asub kesksel kohal talu õuel. Ca 7 x 9 m plaaniga suur hoone oli enne taastamist kõrge paekivisokliga, lihtsate järsknurka-

Pritsu talu lauda põhjasein enne demonteerimist.

dega palkseintega ning harva, 1,8-meetrise sarikate sammuga viilkatusega. Ainus sissepääs paiknes põhjaseinas, lõunaseinas oli kaks rõhtjaotusega akent. Hoone põrand oli algselt tambitud savist, lisatud kaks suurt paeplaati, lagi kuuselõhikutest. Loomi hoiti selles viimati 1990ndate keskel, misjärel seda kasutati panipaijana. Laudast läänes paikneb vana ait, nende vahele ehitati nõukogude ajal kuur.

2008. aastaks oli tõrvapapist katusega hoone lagunenu ja kasutuskoõlbmatu. Sokkel oli mitmest kohast vuugiseguta, kivid välja vajunud, lõunamüür aga terve nisti ära vajunud. Põhja- ja lõunaseintes levis vamm. Lõunasein oli väljast päikese ja seest loomade mõjul ulatuslikult lagunenu. Katkise katuse tõttu olid murispuud täielikult pehastunud. Kõik viis laetala olid kahjustatud, kolm sisse varisenud. Lõunaseinas olid sarikad pesast palgi võrra allapoole vajunud. Lääneseina alaosa palgid olid deformeerunud, mitu palki oli seinast välja vajunud. Ainsana sai

Vaade lõunaseinale enne demonteerimist: sokkel on lagunenud, seinapalgid välja vajunud, lae all valitseb vamm. Katuse raskus on surunud sarikad läbi mitme pehastunud palgirea. Loomad on seinapalgid ära närinud. Laetalad on sisse varisenud.

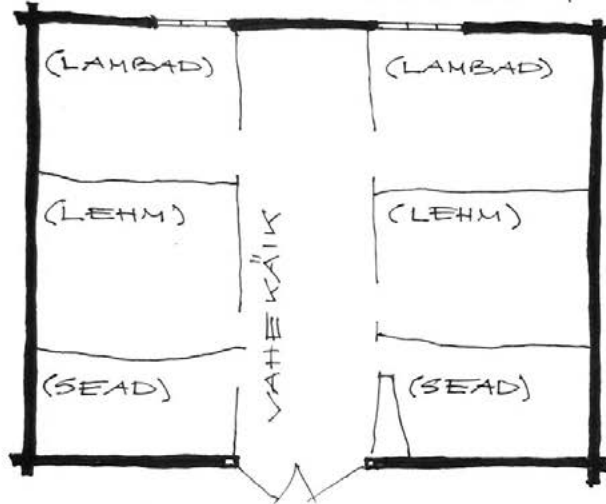
tervenisti säilitada hoone idaseina. Seitsme sarikapaari tapid olid seenkahjustuse tõttu kasutuskõlbmatud.

Ävariiline hoone tuli kahjustuste rohkuse tõttu lahti võtta. Suure hoone taastamiseks oli mitu põhjust: suletud taluõue taastamine, majandusruumi korrastamine töökojaks, mõneti nostalgiline soov säilitada palkhoone selles algse materjalikasutuse ja mahuga.

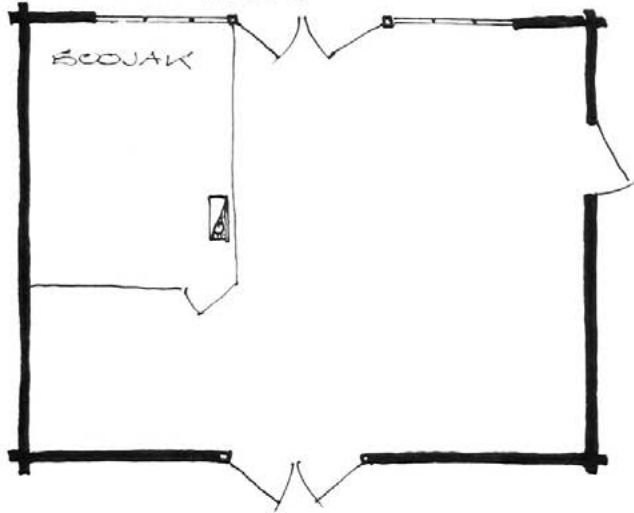
Arhitektuuriliselt, ajalooliselt ega kultuurilooliselt ei olnud laudal endal erilist väärtust. Kontseptsiooni väljatöötamisel sai määravaks soov säilitada talu õuel põhja- ja idaseina lõikes ajalooline palklauda ilme. Uuenduslik oli uus kasutus töökojana, kuhu oli vaja valgust ja läbisõiduvõimalust. Seetõttu oli eesmärk muuta hoone algset tervikut: avardada lõunaseina kahe akna ja värava võrra, avada lääneseina väiksem läbikäik.

LAUT ENNE DEHONTEERIMIST

UUS TÖÖKODA

ÕUEL ON SÄILITATUD AVAPOOLINE VÄLIMUS

Pritsu lauda põhiplaan. Joonis J. Metslang, 2010.

Lauda põhjasein pärast taastamist: hoone fassaad on näiliselt säilinud, selle tervikut on lõunaseina ja katusetarindi osas põhjalikult muudetud.

Autentsuse säilitamine ei olnud hoonet taastades otsene eesmärk. Terviku hoidmiseks sooviti kasutada vana ehitustehnoloogiat ja saavutada ajalooline välisviimistlus, kasutades vanu palkehitusvõtteid, kombineerides nüüdisaegseid ehitustööriistu ja ajalooliste tööriistade viimistlust. Asendusel sooviti säilitada võimalikult palju algmaterjali, siiski eeldas lõunaseina ümberehitus kompromissi algse terviku ja uue funktsiooni vahel. Algmaterjali maksimaalselt säilitada oli võimatu laialt levinud vammli tõttu, mistõttu tuli suur hulk osaliselt kahjustunud palke asendada.

Asendusmaterjali puhul valiti algse diameetriga palgid, et vanad palgiredad kokku sobiksid. Ka detailide, nagu nurgaliidete ja postide teostusel sooviti võimalikult palju kopeerida algmõõte, käsisa- ja kirvetöötlust.

Palgi varamine lauda ehitusel. Säilitatud on võimalikult palju algseid palke, kahjustunud palgid on täispikkuses välja vahetatud. Eesmärk on taastada põhjaseina ajalooline välimus. Asendustel on kasutatud algsega sarnast tehnikat: varamise lõppviimistlus on tehtud vene kirvega, samuti nurgatappide ja keelte tööd. 4–12 cm lai varamine on tehtud lohakalt või „laudalikult“, elumajaks selline hoone ei sobi.

Seinamaterjaliks valiti metsakuiv kuusk, mille kasutamine väärtuslikuma hoone taastamisel on väga küsitav.

Ehitusprotsess kujunes üllatusterohkeks, nagu seda vanade hoonetega tihti ette tuleb. Silma järgi piiritletud vammu piirkond osutus suuremaks. Plaanitust suurema hulga palkide väljavahetamine mõjutas hoone autentsust ja tervikut. Sokli uuesti loodimisega muutusid palkseinte kõrgused; selgus, et varem oli sokkel ehitatud loodimata. Algseid mõõtmeid on järgitud hoone põhigabariitide juures. Palgiridade hulka vähendati rea võrra kõrgema sokli tõttu. Hoonet üles raiudes kasutati varamisel ja tappide juures kettsaagi, mille jäljed eemaldati kirvega. Salapunne pandi tihedamalt, vindlaid ei kasutatud.

Valminud hoone on vastavalt kontseptsioonile säilitanud taluõuel selle ajaloolise palklauda ilme. Pigem on valminud uus hoone kui taastatud vana. Algse hoone tervikut on põhjalikult muudetud uue otstarbe tõttu (töökoda), mistõttu lõuna- ja lääneseinad erinevad algsest, ka katus on tehtud madalam. Palkseinte osas on peamiselt säilinud algsed mõõdud, järgitud on hoone gabariite, diagonaale, eranditega ka palgiridade kõrgust. Taastamisel on rakendatud ajaloolist palkehituse tehnoloogiat ja saavutatud autentsust toetav käsitööriistade töötlus. Algmaterjali on hoones säilinud vähe, see-eest on dubleerimine suhteliselt hästi õnnestunud. Asendusmaterjal sarnaneb algsega, ehkki metsakuiv kuusk vajub rohkem kui kuivatatud materjal.

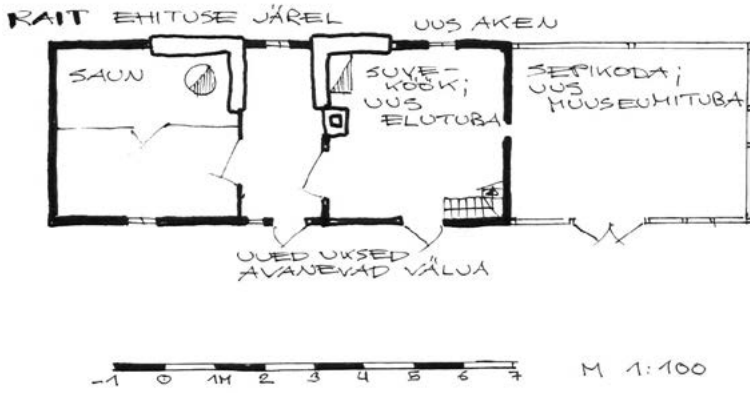
Tooma talu suitsusaun-suveköök-sepikoda

Salme vallas Lõmala külas paikneva Tooma talu järjestikku suitsusauna külge ehitatud suveköök ja sepikoda taastati 2008. a suvel.

Tooma talu teadaolev ajalugu ulatub 19. sajandisse, ehkki koht oli asustatud ka varem. Vanim teadaolev peremees 1850ndail oli Justel Sallo, talu on seni Salude perekonna kasutuses (Metslang 2007a: 1). Tänapäevani on talus säilinud väga terviklik hoonestus: vana rehemaja, eestiaegne häärber ja ait, 1980ndail valminud saun. Hooned moodustavad rangelt nelinurkse siseõue, rait piirab seda läänest.

Rait oli 14 x 3,6 m suur, selle lõunaotsas paiknes palkidest suitsusaun, keskel jätkatud palkseintega suveköök ning põhjaotsas viimasena püstitatud sõrestikehitis – sepikoda. Hoone eri ehitusjärgud olid toetatud lahtisele kivilaole. Küttekehade tarvis oli lääneseina laotud kaks paekivimüüri. Sauna ja suveköögi seinad olid tehtud servatud männipalkidest. Puhasnurgad olid rööppindadega ning kahe hambaga. Sepikoda oli valmistatud 5 x 5 tollistest prussidest. Hoonel olid 1,8-meetrise sammuga sarikad. Kõik sissepääsud olid idas, õue poole.

Sauna, suveköögi ja sepikoda ehitas Eesti ajal talu peremees Hindrek. Kõigi puhul võib märgata ühesugust ehitustehnoloogiat, sh 6-tollised tahutud palgid, kahe hambaga puhasnurgad, 4 tolli laiused vaheseinad, uste kohal sillusprussid.

Tooma saun-suveköök-sepikoda põhiplaan. Joonis J. Metslang, 2010.

Tooma talu saun-suveköök-sepikoda enne demonteerimist: lõunasein on päikese ja ilmastiku mõjul pehkinud, seintes on hulgaliselt vanu putukkahjustusi, puit on pesuvee tõttu pehkinud ja sokkel ära vajunud.

Seinapalke uuesti üles raiudes ei arvestatud kuigivõrd algse mulje säilimisega, eesmärk oli saada hoone kasutuskõlblikuks ning katta seinad uue laudisega.

2008. aastaks oli pikalt kasutuseta seisnud hoonel mitmeid suuremaid kahjustusi. Selle vajumise ja pinnase kerkimise tagajärjel olid alumised palgid pöörduvatult kahjustunud. Sauna tulemüüri poolt oli sein osaliselt välja vajunud. Seinapalkidel oli rohkelt putukkahjustusi. Alumised palgiread ja lava piirkond olid veest kahjustunud. Lõunaseina palgid olid päikese mõjul hapraks muutunud. Võrreldes saunaga olid suveköök ja sepikoda rahuldavas seisukorras. Katus oli heas korras.

Väikse hoone puhul oli hõlpsam see lahti võtta ja taas üles laduda. Hoonel ei olnud märkimisväärset arhitektuurilist, ajaloolist või kultuuriloolist väärtust. Siiski oli tegu talukompleksi ilmes olulise hoonega, mis sulges range kastellilaadse hoovi. Omanik soovis sauna edasi kasutada, suveköögi muuta suvilatoaks ning sepikoja säilitada muuseumiruumina. Hoone tervikut säilitada ei olnud otsene eesmärk, pigem sooviti see võimalikult efektiivselt kasutusele võtta. Autentsus otsustati säi-

Hoone seinad valmimise järel: mitmest kohast jätkatud palgiredad jätavad ebaühtlase mulje. Seinad ja avad on algsest madalamad. Seestpoolt jätab hoone terviklikuma mulje, algne välimus on mitmeti muutunud.

litada pigem osaliselt, eelistades uuendusi vana ja mitmete kahjustustega hooneosade varjamiseks. Algmaterjali säilitamine oli seotud vähese asendusmaterjaliga. Asenduspalkide juures oli peamine soojapidavus, mitte niivõrd koopia täpsus. Kasutati käepärast kuiva palkmaterjali: prusse, planke, käepärast ehituspalki.

Tooma talu raida taastamise viisiks valiti samuti demonteerimine ja kopeerimine: hoone sarikad ja seinapalgid märgistati, demonteeriti ning püstitati sama koha peale. Eelnenud uuringute käigus mõõdeti hoone plaan, seinte ja palkide kõrgusele erilist tähelepanu ei pööratud.

Vana vundamendi kohale valati uus sokkel, mis tehti algsest ca 20 cm kõrgem. Seinte ülesraiumisel tuli eriti sauna osas väga mahukalt jätkata ja proteesida. Seintetööd tehti peamiselt kettsaega, paiguti kirvega. Palkide ülevaramise tule-

musel on valminud hoone algsest madalam, samuti on madalamal aknaavad ja uksed. Lõpptulemus jäi ebaühtlane, eriti sauna lõuna-, lääne- ja idaseinte osas. Nurgaliiteid ei kopeeritud, hammaste asemel löödi nurgakaela nael.

Valminud rait sobib hästi sauna, suvila ja muuseumiruumi kohandamiseks. Taastamise kontseptsioon lubas mitmeid muudatusi, mis väärtuslikuma, nt kaitsealuse hoone puhul oleksid mõeldamatud. Hoone füüsiline tervik on mitmeti erinev, algsed mõõtmed eriti kõrguste osas muutunud. Asendusmaterjal ei vasta täiesti algsele. Ehitusel ei arvestatud algsete detailidega, nagu avade kõrgused ja paiknemine, nurgatapi kopeerimine. Hoone autentsusest on suur hulk kadunud: tegu on väliselt uue ehitisega, kuid selle sisemus meenutab siiski paljus algset.

Köstriaseme talu suveköök

Kernu vallas paikneva Kirikla küla Köstriaseme talu suveköök taastati 2008. a sügisel.

Pika ajalooa Köstriaseme talu kuulub 19. sajandist Ruuside perele. Suletud õue piiravad vanemad kõrvalhooned: üheruumiline ait, viilkatusega kelder, hiljuti korrastatud, 1920. aastaist pärit laut ja 1930ndail valminud küün. Nõukogude ajal ehitati saun, hävinenud on sepikoda (Heidmets 2008: 2–3). Talu vana rehemaja müüdi 1959. a Eesti NSV Vabaõhumuuseumile ja sai üheks esimestest eksponaat-hoonetest. Sama rehemaja kohale ehitati talusse 1960ndail uus väike elumaja.

Köstriaseme talu on huvitav mitmekesise arhitektuurse ilme poolest. Muu hulgas on talus näha kolme tüüpi sõrestikehitisi. Vanim näide on 1930ndail püstitatud küün, kus alumine ja ülemine vöö on valminud puhasnurgaga 6-tollise rõhtpalkseinana, postid on tehtud 6 x 6 tollistest prussidest. Endise rehemaja kohale 1960ndail rajatud elumaja juures on kasutatud 50 x 150 mm prusse. Kolmas, uusim näide on suveköögi kaitseks valmistatud käppadega sõrestik, kus on kasutatud 6 x 6 tolliseid prusse.

Suveköögi täpne vanus on teadmata, tegemist on talu vanima, 19. sajandist pärineva hoonekihistusega. See on toodud K. Tihase teoses „Eesti talurahvaarhitektuur“ Põhja-Eestis üldlevinud suvekoja tüübi näiteks (Tihase 2007: 254).

Väikest, 3,6 x 4,4 m majakest iseloomustas lihtne nurgakividele toetuv palkke-

Kõstriaseme talu suveköök enne katuse sissevarisemist.
Allikas: A. Heidmets.

Suveköök 2008. aastal: algsete palkseinte jäänused on toetatud. Hoone katmiseks on valmistatud uus 6 x 6 tollistest prussidest sõrestik ning see laudkatusega kaetud. Hoone tervik on osaliselt taastatud, puuduvad palkviilud.

Sõrestik valmistati hoone sisse ajalooliste ehitustehnikate eeskujul, tappide ja tapi aukude tegemisel kasutati peitlit, käsisaagi jm käsitööriistu.

hand. Ümarpalkseinad olid üles raiutud lihtsa järsknurgaga. 2008. aastaks olid hävinud hoone murispuud, palkviilud, samuti kaks või kolm sarikapaari. Palkseinad olid läbinisti pehkinud ja seenkahjustustega.

Hoone taastamise kontseptsiooni välja töötades tuli arvestada ajaloolise talu-koha hoonestuse tervikuga ja suveköögi arhitektuuriväärtusega. Omanik soovis hoonet kööginäe edasi kasutada, hoolimata seinte kehvast olukorrast. Hoone terviku taastamise vaatevinklist oli võimatu taastada osaliselt hävinenud palkseinu ja palkviilusid, kuna tarind oli selle jaoks liiga nõrk. Et taastada tervik ja takistada edasist hävinemist, tuli hoonele teha laudkatuse, mis taastaks selle ajaloolise proportsiooni. Katuse toetamiseks tuli paigaldada sõrestik, mis ei rikuks hoone välimust ja sobituks ajaloolise hoonega. Et säilitada palkseinad, tuli need üles tungida ja tagada loomulik kuivamine-tuuldumine.

Säärases olukorras hoone edasiseks kasutamiseks tuli valida hoone kopeerimise või vareme säilitamise vahel. Valiti hoone säilitamise viis, kus vana tarind toestati prussidega ning kaeti uue sõrestiktarindi katusega.

Seinte toestamiseks kasutati lihtsaid 5 x 10 cm prusse. Uued seinad valmistati 6 x 6 tollistest toorestest kuuseprussidest.

Ehitamisel tuli vanade seintega ettevaatlikult ümber käia, et neid mitte kahjustada. Seinte toestamine prussidega takistas edasist lagunemist. Uusi seinu ehitades valati nurgapostid ja postide keermelatid, paigutati külgliseintesse kaks käppadega raami ning otsaseintesse lisatalad ja käpad. Katust tehti algse eeskujul pinnatud lattidest vanade palkviilude eeskujul.

Valminud ehitus aitas taastada laguneva hoone tervikliku mulje. Ehkki algsest hoonest on palju hävinud, õnnestus uue viilkatusega algne proportsioon taastada. 6 x 6 tollistest prussidest sõrestik eristub sisemuses järsult vanast lihtsast palkhoonest.

Kokkuvõte

Valdkonna väheste teoreetiliste uuringute kõrval võimaldavad Pritsu talu laut, Tooma talu rait ja Köstiaseme talu suveköök luua esimese ettekujutuse või üldistuse palkhoone taastamisega seonduvatest võtmeküsimustest. Need taastamistööd on vaid väike osa riigis toimuvast hoonete korrastamisest.

Hoone tervik säilib, kui taastamise kontseptsioon, ehitusviis ja tegelik ehitus on kooskõlas. Kontseptsiooni määravad kokkuvõttes:

- arutluskogu, sh ideaalis arhitekt, insener, ehituspuusepp, tihti ka omanik;
- hoone tehnilise olukorra uuringud, kahjustuste määramine;
- hoone ehitustehnoloogia uuringud;
- piirkonna, asula ja talukoha ajaloo ja ehitusajaloo uuringud;
- edaspidine kasutus;
- hoone füüsilise terviklikkuse säilitamine;
- algne ehitustehnoloogia ja selle järgimine;
- autentsuse säilitamine;

- algmaterjali säilitamine;
- tehnilised võimalused;
- dubleerimise kõrge tase;
- asendusmaterjali õige kvaliteet.

Kindlasti peab kontseptsioon olema objektikeskne: kahel erineval hoonel ei saa olla samad taastamise põhimõtted-eesmärgid – iga ehitis erineb teistest. Teoreetiliselt peaksid need tingimused tagama ajastutruu lõpptulemuse, eeldades, et taastamisviis ja ehitustööd järgivad kontseptsiooni.

Kolmest vaadeldud taastamisest ei sobi ükski terviklikult väärtuslike hoonete kontseptsiooniks, nagu muuseumi- või muinsuskaitsealuste hoonete puhul. Näiteks Pritsu lauta taastades rikuti algset hoone tervikut uue funktsiooniga märkimisväärselt, tegelikult tehti nii suured ümberehitused, et valminud hoonet võiks nimetada uueks. Uus kasutus ei tohiks ajaloolise hoone tervikut kahjustada. Samuti ei tohiks väljatöötatud kontseptsioon ega ehitusviisi valik ehituse käigus muutuda, nagu see seenkahjustuse puhul paratamatuks osutus.

Veidi alalhoidlikum oli Tooma raida taastamine. Selle ruumijaotusest ja algsest materjalist säilis enam, lõpptulemus eristub algsest aga nii materjalikasutuse, ehitustehnika kui füüsilise terviku osas. Köstriaseme suveköögi puhul tuleb ette heita, et ei takistatud puidu hallitus- ja seenkahjustuste levikut.

Larsen ja Marstein soovivad vana palktarindi korrastamiseks kolme taastamisviisi. Esimene võimalus on taastada kahjustunud hooneosad, rakendades nii ajaloolisi kui tänapäevaseid tehnoloogiaid, arvestades hoone terviku ja autentsusega. Selline lahendus on igapäevapraktikas tavaline, näiteks suuremate palkhoonete puhul, samuti suuremate katusetarindite juures.

Teine variant vana palkhoone taastamiseks on hoonet demonteerimata lisada sellele lisatugesid ja toetavaid tarindeid. Köstriaseme suveköögi juures toestati vanad seinad prussidega, samuti ehitati uus sõrestiktarind katuse toetamiseks. Säärane lähenemine võimaldab eksponeerida algmaterjali ning säilitada hoone terviklikkus, samal ajal muudavad uued tarinid algse hoone välis- või siseilmet.

2008. aastal on kahe hoone puhul kolmest eelistatud Larseni ja Marsteini välja

Nurgatapi kopeerimine: asenduspalk (all) on algse kõrgusega. Tahumine, pähik, alumine ja ülemine õnarus on tehtud algsete mõõtmete eeskujul ja töödeldud kirvega.

pakutud taastamise viisi, kus hoone demonteeritakse ja kahjustunud osad asendatakse koopiatega. Nii on lahendatud Pritsu talu lauda ümberehitus ja Tooma talu saun-suveköök-sepikoja taastamine.

Liikudes ehitusviisist edasi, tuleb eriti Pritsu lauda ja Tooma raida puhul tõdeda, et ehitamisel tehti ka vigu. Olgu nimetatud suuremad:

- eelnevate uuringute ja dokumentatsiooni vähesus;
- eksimised sokli materjali või mõõtmetega;
- eksimised palgiridade ülesraiumisega, varamise ja tappide kopeerimisega;
- eksimised hoone algse ja lõpliku kõrguse osas;
- asendusmaterjali diameeter ja kõrgus ei vasta algsele;
- ebakvaliteetse materjali säilitamine, mis võib ohustada hoone tehnilist taset;

- algsest erinev katusekonstruktsioon.

Samal ajal ei saa heaks kiita Kõstriaseme suveköögi ehitusviisi, mille puhul on võimatu saavutada tuulekindlat siseruumi. Igasuguse taastamise puhul on oluline ehitusetapid ette planeerida, et vältida algset materjali ja hoone tervikut kahjustavaid kompromisse – palkhoone taastamisel peab leidma konsensusse kontseptsiooni, ehitusviisi ja ehitamise vahel.

Siiski tuleb toonitada ka mõndagi sellist, millest eeskuju võtta:

- kontseptsioonist ja ehitusviisist kinnipidamine;
- Kõstriaseme suveköögi hoone terviku säilitamine;
- algsete gabariitide ja diagonaalide järgimine;
- algse ehitustehnika järgimine;
- algse materjali säilitamine Toomal ja Kõstriasemel;
- algse välisilme säilitamine Kõstriasemel;
- algsete nurgaliidete suhteliselt täpne kopeerimine Pritsul.

Igasugust taastamisprojekti võib lugeda õnnestunuks, kui hoone säilitab oma algset mõõtmed ja koos sellega vormi.

Väga oluline on säilitada ehitamisel hoone algne füüsiline tervik. Raske on ütelda, mis hetkest hakkab hoone autentsus – selle algne tarind, detailid ja tehnoloogia – hävinema. Kui võrrelda Pritsu lauda täies pikkuses välja vahetatud palke näiteks Tooma sauna jätkamiste jadaga, tuleb tunnistada, et täispikad koopiad mõjuvad tervikule soodsamalt. Jätkamiste ja täispikkade asendamiste tasakaalukas paigutamine muudab palkhoone restaureerimise põnevaks väljakutseks, samas on see määrav terviku säilitamisel.

Algmaterjali säilitada on tihti keeruline, kuna meie kliimas muutub puit eriti kergesti vastuvõtlikuks niiskuskahjustustele. Tooma talu puhul üllatas saarte piirkonnas levinud putukkahjustuste ränk mõju vanematele palkhoonetele. Tõesti väärtuslike hoonete puhul tuleb eelistada ka kahjustunud materjali konserveerimist, isegi kui ehitaja selle ebamõistliku leiab olevat. Kaalul on ajaloolise hoone säilimine.

Suurem probleem palkhoonete taastamisel on materjali valik. Soovitatakse

kasutada vähemalt aasta kuivanud, algsega võimalikult sarnast palki. Kõigi kolme näite puhul näeme aga kas metsakuiva, vana ehituspalki või toorest metsamaterjali. Asendusmaterjali peab valima ideaalilähedase. Valik nõuab rohkem aega, kuid ka avariilised hooned on võimalik enne mahukaid taastamistöid toetada.

Tarvis on leida konsensus museaalse-muinsuskaitselise idealistliku ning kohaliku, tihti pragmaatilise lähenemise vahel. Muuseumi- või muinsuskaitsealuste hoonete taastamine eeldab põhjalikku eeltööd, mitte hilisemat peavangutamist.

Kasutatud allikad

Trükised

- Larsen**, Knut Einar; **Marstein**, Nils 2000. Conservation of Historic Timber Structures. An Ecological Approach. Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Masso**, Tiit 1991. Palkmajad. Konstruktsioon ja ehitamine. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda.
- Metslang**, Joosep 2007c. Palgist ehituspärandi taastamine hooldatud hoonete näitel. I köide. Eesti Kunstiakadeemia Restaureerimisteaduskond. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia. Magistritöö.
- Söderberg**, Uno; **Kjellberg**, Henrik. 1997. Rõhtpalkmajad. Hooldus ja parandamine. Tõlk. K. Sack. Eesti: Rootsi Riigi Muinsuskaitseamet.
- Tihase**, Karl. 2007. Eesti talurahvaarhitektuur. Estonian Vernacular Architecture. Teine, täiendatud ja parandatud trükk. Tallinn: Tallinna Tehnikaülikooli Kirjastus.
- Veski**, Arvo 1967. Vanade seinapalkide kasutamisest. – Sotsialistlik Põllumajandus, nr 6, 1967.

Käsikirjad

- Heidmets**, Aile. 2008. Hageri kihelkond Kirikla küla Köstriaseme talu elust 20. sajandi algupoolel. Käsikiri Eesti Vabaõhumuuseumis.
- Metslang**, Joosep 2007a. Intervjuu Arne Saluga. Käsikiri Eesti Vabaõhumuuseumis.
- Metslang**, Joosep 2007b. Intervjuu Olga Niinemäega. Käsikiri Eesti Vabaõhumuuseumis.
- Metslang**, Joosep 2008. Saare mk Salme v Lõmala k Tooma talu inventeerimise ankeet. Käsikiri Eesti Vabaõhumuuseumis.
- Uus**, Andres 2009. Puitseinad – Vana maamaja. Käsiraamat. Käsikiri Eesti Vabaõhumuuseumis.

Methods for the preservation of log architecture based on the studies of 2008

Joosep Metslang

It is the continuant maintenance of each building that ensures the preservation of log building heritage. However, we quite often encounter cases where restoration projects comprising different activities are necessary. In order to improve the sphere of restoration of wooden buildings, we have to carry out continuous studies, document our knowledge, skills and activities *in situ*. This article gives a survey of three restoration projects against the background of general restoration principles of the ICOMOS International Wood Committee. The selected objects are not of especially high cultural value; the barn, sauna-summer-kitchen-smithy and the summer kitchen are rather very typical old log structures, which can be used as examples to apply historic handicraft techniques and knowledge.

For the restoration of each building descriptions of the main stages and smaller intermediate stages have been provided; also observations and conclusions made at the restoration of each object have been drawn up.